

RÓWNE:
ОБРИСИ
ЗНИКЛОГО
МІСТА

Максим Гон

Світлій пам'яті батьків –
Світлани Львівни
та Мойсея Яковича –
присвячую

RÓWNE: ОБРИСИ ЗНИКЛОГО МІСТА

Максим Гон

Видання 2-ге

Видавництво
"Волинські обереги"

2019

УДК 94(477.81)(=411.16)"1917/1942"

Г 65

*За підтримки Rosa Luxemburg Stiftung
з коштів Міністерства закордонних справ ФРН.
Ця публікація та її частини надаються
до безкоштовного використання за умови належного
посилання на оригінальну публікацію.*

Рекомендовано до друку ухвалою вченої ради Рівненського державного гуманітарного університету (протокол № 2 від 22 лютого 2018 р.).

Рецензенти:

Давидюк Р. П. – доктор історичних наук (Рівненський державний гуманітарний університет);

Власюк О. В. – кандидат історичних наук (Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти).

Гон М.

Г 65   **ROŦWNE: обриси зниклого міста.** Вид. 2-ге / Максим Гон. – Рівне: Волин. обереги, 2019. – 160 с.

ISBN 978-966-416-628-4

У книзі висвітлено життєдіяльність однієї з національних громад, яка в десятиліття, що пролягли між двома світовими війнами, становила більшість населення Рівного – євреїв. Автор розкрив їхню участь у суспільно-політичному житті, економіці міста, діяльність громадських організацій, відобразив окремі аспекти міжнародних взаємин.

Герої книги – як відомі в Рівному й на Волині громадсько-політичні діячі, меценати, так і ті містяни, яким щодня доводилося боротися з бідністю. Таким чином, на сторінках цієї книги відтворено не тільки ті чи інші аспекти громадсько-політичного життя в Рівному, а й історію повсякдення.

Книга адресована історикам, краєзнавцям, етнополітологам, всім тим, хто цікавиться минувиною Рівного й вітчизняною історією загалом.

УДК 94(477.81)(=411.16)"1917/1942"

© Гон Максим, 2019

ISBN 978-966-416-628-4

© Видавництво "Волинські обереги", 2019

ЗМІСТ

<i>Перелік умовних скорочень</i>	6
Вступ	7
Розділ 1.	
Рівне між двома світовими війнами: єврейський ракурс суспільно-політичних процесів	13
Розділ 2.	
Економіка міста	60
Розділ 3.	
Громадські організації та єврейська община.....	95
Епілог.	
Штетл, що зник	130
<i>Adnotacja</i>	154
<i>Abstract</i>	157

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БНМ – Блок національних меншин.

ДАВО – Державний архів Волинської області.

ДАРО – Державний архів Рівненської області.

ЄГК – Єврейський громадянський клуб.

ЄНРада – Єврейська Національна Рада.

ЄЦЕТП – Єврейське центральне еміграційне товариство в Польщі.

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України.

ЛДПП – Ліга допомоги працюючим у Палестині.

МГТК – міський громадський господарський комітет.

ОСПВ – Окружний сіоністський палестинський відділ.

ПЕТ – Палестинське еміграційне товариство.

СЕКПС – Секретаріат єврейського клубу послів сейму.

ТОЄС – Товариство опіки над єврейськими сиротами та безпритульними дітьми на Волині.

ТОЗ – Товариство охорони здоров'я євреїв у Польщі.

ТРСЗ – Товариство розвитку східних земель.

УНР – Українська Народна Республіка.

ВСТУП

«Чи знаєте ви, як це не мати жодної фотографії з вашого дитинства? Як це старіти і жити одними спогадами?» – промовисто-болюче питання, яке сформулювала у своїх споминах колишня рівнянка Хая Лея Детинко (у дівочтві – Кац)¹. Таке питання могли б повторити сотні тих мешканців міста, які залишили його внаслідок депортацій, що відбулися невдовзі після падіння Другої Речі Посполитої й входження восени 1939 р. м. Рівне (як і західноукраїнських земель загалом) до складу СРСР. Це питання звучатиме зі ще більшим трагізмом із уст тих, хто став сучасником Голокосту – геноциду євреїв часів Другої світової війни. Одні – ті, хто був розстріляний нацистами, – не можуть промовити його; інші ж – ті, кому пощастило пережити буремні роки, – проказують це питання від свого імені й імені тих, чий ймення згоріли в попелищі війни й геноциду.

Фотографії, що не збереглися, – словосполучення, котре може бути метафорою для означення тієї ситуації, яка давно запанувала в м. Рівне. Уже понад півстоліття, як воно втратило єврейське «обличчя». Його обриси майже не простежуються в міському символічному просторі – назвах вулиць, пам'ятниках, меморіальних дошках. Єврейське Рівне – той соціокультурний світ, який давно став *terra incognita*. Він зник. Зник навіть на сторінках тих небагатьох книг, які присвячені історії Рівного...

Залишається молитися й згадувати. А одна з форм спогадів – писати, відтворювати минуле. Пам'ятати, словами А. Безансона, – означає досліджувати, фіксувати, знати...²

Історія українського, польського чи єврейського Рівного (якщо можна так сказати), сповна відображає тенденції суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя Другої Речі Посполитої. Незважаючи на своє нечисленне населення й нерозвинену економічну структуру, воно вирувало політичними пристрастями. Зрозуміло, їхнє звучання визначалося не в цьому провінційному містечку, а в тодішніх «мегаполісах»: Варшаві, Львові, Кракові... Водночас імпульси суспільно-політичного життя, що «виходили» з них, досягали й Рівного, ставали каталізаторами дебатів його мешканців.

З іншого боку, місто вирувало тими пристрастями, що визначалися соціально-економічними й суспільно-політичними процесами в СРСР

---

¹ Haya-Lea Detinko. Surviving Stalin's Gulag. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=oLxlrRVr-s>.

² Безансон А. Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / Ален Безансон / Пер. з фр. – К., 2007. – С. 30.

(особливо в час Голодомору та репресій 1937–1939 рр.), а також подіями в Німеччині та на Близькому Сході. Увага до останнього зумовлювалася прагненням значної частини євреїв, що проживали в Рівному (і в Польщі загалом), відродити національну державу в Палестині.

Прикметна ознака краєзнавчої літератури радянської доби – «застрягання» в наративі класових цінностей та політичних ідеологем. Тому національні дискурси в ній ще чверть століття тому були фактично відсутні. Така тенденція почала змінюватися тільки з часу горбачовської «перебудови». Відтоді окремі дослідники намагаються відтворити етнічне «обличчя» тих чи інших населених пунктів, подати їхню минувшину в призмі національних цінностей. Щоправда, подекуди такі сюжети є монохромними: замість мозаїки «своїх» і «чужих» постають обриси міст / містечок, історію яких у різних сферах суспільно-політичного, економічного та культурного життя визначають чи не винятково українці. Євреї ж, як і інші національні меншини, фігурують у таких роботах тільки на маргінесі. Це твердження сповна стосується й минулого Рівного.

До певної міри це логічно. Адже минуле міста, де більшість населення складали євреї, майже не знайшло відображення в їхньому історіописанні. Одну зі спроб зафіксувати минувшину Рівного в його етнічних шатах здійснено членами єврейського культурно-освітнього товариства «Тарбут»: його активісти окреслили це завдання в 1917 р., визначили коло тих, хто мав би збирати відповідний матеріал (Я. Берман, З. Зам, Н. Луцький, Л. Айзенберг та ін.). На заваді реалізації задуму стала Перша світова війна та боротьба різних національних і політичних сил, котрі намагалися встановити свій політичний контроль на Волині. Тоді край залишила частина тих, хто мав би займатися написанням історії Рівного (з-поміж них – Гарбуз, який очолював ґроно активістів, котрі мали намір сприяти відтворенню минулого євреїв цього міста): вони виїхали в Палестину. Як наслідок – проект написання історії Рівного завмер і впродовж міжвоєнного періоду так і не був утілений у життя³.

Значно пізніше, у 1956 р., в Ізраїлі опубліковано книгу пам'яті про єврейську общину Рівного⁴, котра була знищена в час Голокосту. Через півстоліття цю працю перекладено англійською, що розширило коло її читачів.

Упродовж кількох десятиліть вона була єдиною книгою, що відображала історію єврейського Рівного. Лише в 1994 р. в Нью-Йорку видрукувано

³ Rowno, a Memorial to the Jewish Community of Rowno, Volyn (Rivne, Ukraine) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/Rovno.html#TOC514>.

⁴ Там само.

ліричну розповідь про це місто колишньої рівнянки Хаї Мусман⁵. Згодом, у 2013 р., з'явилася праця американського вченого Дж. Бердза. Особисте знайомство з кількома рівнянами, яким пощастило вижити в час Голокосту, спонукало його написати мікроісторію геноциду. Ця книга, яку завдяки ініціативі громадської організації «Мнемоніка» видано українською мовою⁶, оповідає про жахіття подій у Рівному в листопаді 1941 – улітку 1942 рр., про те, як було вбито більшу частину його мешканців.

Після падіння СРСР життя євреїв Рівного час від часу відтворювали в публікаціях місцеві краєзнавці (життєписи окремих із них зображені, наприклад, Галиною Данильчук⁷), інколи – журналісти. Події листопада 1941 р., коли нацисти вбили основну частину рівнян-євреїв, уряди-годи було віддзеркалено в дослідженнях вітчизняних науковців. І все ж історія тих, хто жив у Рівному до часу його окупації спочатку Радянським Союзом (1939 р.), а невдовзі – нацистською Німеччиною, досі неначе закрита від сучасників вуаллю. Вона майже невідома сучасникам...

Нинішнє етнічне обличчя Рівного суттєво відрізняється від того, яким воно було на початку ХХ ст. чи в десятиліття, що пролягли між двома світовими війнами. Так, станом на 1912 р., етнічна мозаїка містечка визначалася українцями, євреями, поляками, росіянами, німцями; у ньому мешкали нечисленні представники чехів, татар і турків. Найбільше з-поміж рівнян у той час було українців та євреїв⁸.

Таке співвідношення населення збереглося й надалі: наприкінці 1920-х рр. євреї становили 80 % рівнян⁹. Хоча їх відсоток у наступному десятилітті дещо зменшився (ймовірно, наслідок не тільки демографічних процесів, а й результат того, що в 1924 р. представники титульної нації Польщі озвучили завдання «сполщення волинських міст»¹⁰), вони й надалі складали найчисельнішу національну громаду міста. Станом на 1931 р. 55,9 % рівнян – це євреї. Другою за чисельністю етнічною групою, що мешкала в місті, були поляки – 25,6 %, третьою – українці (16,9 %) ¹¹.

⁵ Мусман Х. Город мой расстрелянный / Хая Мусман. – Нью-Йорк, 1994. – 108 с.

⁶ Бердз Дж. Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р. / пер. з англ. Д. Аладька. – Рівне : Волин. обереги, 2017. – 168 с.

⁷ Данильчук Г. Ф. Рівне у долях його мешканців / Г. Ф. Данильчук. – Рівне : ПП ДМ, 2012. – 192 с.

⁸ Данілічева В. За 100 років населення Рівного збільшилось у 10 разів / Валентина Данілічева // Рівне вечірнє. – 1997, 17 травня. – С. 9.

⁹ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. 30, оп. 18, спр. 1606, арк. 14 зворот.

¹⁰ Podoski J. O miasta polskie / Julian Podoski // Życie Wołynia. – 1924. – № 9. – С. 3.

¹¹ Михайлишин О. Л. Архітектура і містобудування Західної Волині 1921–1939 рр. Монографія / О. Л. Михайлишин. – Рівне, 2013. – С. 41.

Сучасні дослідники оперують різними даними щодо кількості євреїв у Рівному наприкінці 1930-х рр. Відповідно, суттєво коливається й показник їх відсотка від загалу рівнян: від 62 %¹² до 82 %¹³. Незважаючи на це, можемо з упевненістю стверджувати: напередодні початку Другої світової війни більшість мешканців Рівного, як і в попереднє десятиліття, складала євреї.

Етнодемографічна «картина» міста почала змінюватися внаслідок депортацій, які здійснено радянською владою в 1939–1941 рр. Першу її хвилю спрямовано проти польських «осадників». Згодом під лезо репресій потрапляли всі мешканці Західної України й Рівного зокрема, незважаючи на національність. Тих, кого радянська репресивна машина таврувала «буржуазними елементами», силоміць виселили до Сибіру.

Ситуація в Рівному докорінно змінилася тоді, коли терени сучасної України окупувала нацистська Німеччина: здійснений нею геноцид призвів до загибелі євреїв. Зник єврейський компонент соціокультурного простору Рівного. Його не стало. Він відійшов у небуття...

Саме це й спонукало до обрання назви цього нарису. Вона метафорична. Адже Рівне існує, живе, розвивається... Думка ж про місто, що зникло, – спроба образно констатувати різку зміну: зникнення з його соціокультурного «ландшафту» того етнічного сегмента, який раніше тут був очевидним, почасти, й домінуючим; зникнення т. зв. штетлу – особливого духу містечка, який формувався завдяки функціонуванню в ньому юдаїзму, єврейської мови, повсюдної «присутності» єврейської культури та їх носіїв...

Можливо, цей нарис бодай частково змінить існуючий статус-кво в розкритті історії Рівного, проллє світло на його минувшину в одному з національних ракурсів. Варто сподіватися, що з часом такі розвідки будуть написані й про тих українців, поляків, росіян, представників інших націй, котрі в 1921–1939 рр. мешкали в цьому провінційному містечку. Це створить передумови написати іншу, синтетичну книгу про його мешканців. Ту, котра відобразить багатонаціональне й поліконфесійне «обличчя» довоєнного Рівного.

Усвідомлюю недоліки цього нарису. Передусім тому, що він відображає лише, сказати б, магістральні, значущі сюжети громадсько-

¹² Прищеп О. П. «Життєві академії» Валер'яна Федорчука (за матеріалами колекції Рівненської української приватної гімназії) / Олена Петрівна Прищеп // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. До 150-річчя від дня народження Д. І. Яворницького. – Рівне: Волинські обереги, 2005. – Вип. 3. – С. 126.

¹³ Криваві жорна війни. Трудова повинність на Рівненщині у 1941–1944 роках. Спогади, документи, факти / Ред.-уклад. Святослав Ситай. – Рівне: О. Зень, 2013. – С. 75.

політичного, економічного й соціокультурного життя рівненських євреїв. Найголовніше ж полягає в іншому: матеріали, які значною мірою почерпнуто з ситуативних звітів органів польської поліції, інших органів влади, лише почасти дають можливість достатньою мірою оживити ті чи інші сюжети з життя рівнян портретами конкретних мешканців міста, їхніми життєписами. Як тих, котрі відігравали помітну роль у житті юдейської общини, громадсько-політичному чи культурному житті, так і тих, хто «просто» чесно заробляв на прожиття, піклувався про батьків, молився в місцевих синагогах, виховував дітей і не виявляв особливої активності в будь-якій сфері суспільного життя.

На жаль, використані мною джерела не дають можливості написати т. зв. історію повсякдення. Більше того, на сторінках нарису майже не відображено розвиток культури євреїв Рівного; у ньому фігурують здебільшого прізвища тих, хто відігравав важливу роль у житті юдейської громади чи був лідером тих чи інших громадських організацій та партій. Тут обмаль портретів і навіть прізвищ «пересічних» ремісників і робітників, власників магазинів і яток, перукарів чи шевців...

Незважаючи на ці недоліки, оприлюднюю нарис. У ньому висвітлено лише незначний, проте важливий період в історії міста – час, що проліг поміж розпадом імперії Романових і першими роками Другої світової війни. Оприлюднюю, керуючись бажанням відтворити одну зі сторінок багатомілітної історії міста, його минувшини. Представляю його читачеві, сподіваючись, що місто, яке в час Другої світової війни втратило значну частину своїх мешканців й змінило етнічне «обличчя», оберігатиме пам'ять про тих, хто раніше складав етноконфесійну більшість його мешканців...

Перед тим, як запросити до подальшого читання цього нарису, – кілька міркувань із приводу назви книги. Використання в ній «наймення» міста тих років, коли воно входило до складу Другої Речі Посполитої, – спосіб фіксації конкретного хронотопу. Моя оповідь розпочинається раніше – з останніх років Першої світової війни та української національної революції. Вона завершується 1942 р. – часом, коли вже давно тривала Друга світова війна й назва міста знову змінилася. Тим часом Równe – офіційне його «ймення» тих двох десятиліть, коли в ньому жили й творили герої цієї розповіді.

Незважаючи на кількаразову зміну назви міста, що була зумовлена його включенням до складу різних держав, у тексті книги я використовую таку, яку воно отримало після здобуття Україною незалежності.

Наостанок висловлюю щире подяку тим, хто в різний спосіб сприяв появі цього нарису. Передусім дружині Світлані й доньці Ірині, які підтримували мене й кого я повсякчас обділяв часом для спілкування.

Я вдячний за цінні підказки, що убезпечили мене від певних помилок і уникнення неточностей, ученим, які виступили рецензентами цієї книги, – доктору історичних наук п. Руслані Давидюк та кандидату історичних наук п. Олегові Власюку.

Слова подяки адресую тим, хто сприяв пошуку матеріалів і давав цінні поради: керівництву Державного архіву Рівненської області, його працівникам. Зокрема, п. Олегу Дзецько, п. Івану Дем'янюку, п. Людмилі Леоновій, п. Тетяні Самсонюк, п. Олені Гумінській, п. Галині Новак, п. Ользі Червінській, а також п. Павлу Поліщуку, який працює в архівному відділі виконавчого комітету Рівненської міської ради. Я вдячний за поради працівниці Рівненського обласного краєзнавчого музею п. Галині Данильчук, а також його очільникові п. Олександрові Булизі, краєзнавцям п. Андрію Климчуку та п. Вікторії Шимшит.

Ціную співпрацю з п. Віталієм Власюком – директором видавництва «Волинські обереги». Як поціновувач історії Рівного, він суттєво посприяв розв'язці моїх дилем, що були зумовлені питанням про дизайн книги, а також підказав окремі сюжети, які пройшли повз мою увагу під час її написання.

Поява цієї книги стала можливою завдяки роботі п. Світлани Наумець – колишньої студентки мого батька, яка редагувала цей текст на знак пам'яті про їхню співпрацю.

Розділ 1.

РІВНЕ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ: ЄВРЕЙСЬКИЙ РАКУРС СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Міжвоєнне Рівне – місто, у якому проживали представники різних національностей і віросповідань. Його багатонаціональність та поліконфесійність були очевидними. Мешканці міста говорили різними мовами. Діти цього провінційного містечка, які, як губка, вбирали культуру своїх сусідів (у т. ч. мовну, а почасти й побутову), відображали цю культурну багатогранність. Так, скажімо, наприкінці Першої світової війни – на початку 1920-х рр., коли впала імперія Романових, постала Українська Народна Республіка, згодом відбулася інкорпорація частини західноукраїнських земель (у т. ч. Західної Волині) Другою Річчю Посполитою, у місті паралельно функціонували російська, українська, польська мови. Значна частина городян спілкувалася мовою їдиш. У той час ці мови були природними для містян. Їхнє паралельне функціонування було іманентним компонентом соціокультурного простору Рівного. Це були мови, якими батьки співали колискові пісні своїм дітям і якими передавалися цінності сім'ї, роду, нації; мови, якими молилися представники різних релігій, якими промовляли слова пам'яті за тими, хто залишив земний світ...

Це соціокультурне багатоголосся міжвоєнного Рівного підкреслювалося мирним співіснуванням пліч-о-пліч сакральних споруд представників різних віросповідань. Свято-Воскресенський кафедральний собор, костел (сьогодні – органна зала) й синагога (нині – спорткомплекс «Авангард») розташовувалися на незначній відстані один від одного й тим самим не тільки відображали поліконфесійність рівнян, а й їхнє мирне, толерантне співіснування*. Взаємодія іншостей – тих «своїх» і «чужих», які проживали в сусідніх будинках, на прилеглих вулицях, промовляли молитви різними мовами й вислуховували ними настанови батьків – визначала етноконфесійне й мовне «обличчя» міжвоєнного Рівного. Значний компонент цього культурного багатоголосся формувався тими, хто звертався до Всевишнього івритом у синагогах, хто поза стінами цих сакральних споруд спілкувався мовою їдиш.

---

* Розташування сакральних споруд представників різних релігій на невеликому просторі в містечках міжвоєнної Польщі типове для багатьох населених пунктів Західної України й Західної Волині зокрема. Скажімо, для Берестечка, де на відстані кількох десятків метрів у центральній частині міста розміщувалися православний храм, католицький костел та синагога (нині в приміщенні останньої працює дитяча музична школа).

Етноконфесійна строкатість міста була очевидною. Тому й не дивно, що інколи місцеві політики використовували цю мозаїчність для демонстрації громадськості своєї толерантності. Так було, наприклад, 9 жовтня 1926 р., коли волинський воєвода В. Мех, перебуваючи в Рівному, відвідав місцевий костел, собор і одну з синагог¹⁴.

Канали тодішньої соціальної комунікації поміж представниками різних національностей були численними. Передусім – спілкування між сусідами, які проживали на «міжетнічному прикордонні» (скажімо, у будинках, власниками яких були люди різних віросповідань). Так, на вул. Омелянівській (нині – Шевченка) поруч із В. Підмайстрович, Ф. Козоріз, О. Либак, О. Омельчук мешкали й євреї. «Там, де зараз вулицю Шевченка перетинає проспект Миру, – згадують рівненські старожили, – була єврейська хата, і її господарі займалися вирощуванням гусей на базар. Це була велика дерев'яна хата, де у підвалі господарі мали магазин «Хана», а у дворі був доволі великий двоповерховий хлів...»¹⁵

«Міжетнічне прикордоння» доповнювалося контактами тих представників різних національностей, котрі мали власний бізнес, створювали робочі місця для вільнонайманих робітників, незважаючи на їхню соціокультурну самість. Поляки, українці й росіяни зазвичай купували ті чи інші товари в магазинах, власниками яких були євреї. Ремісники чи торговці з числа останніх виготовляли свою продукцію в надії на те, що вона зацікавить християн...

Таких прикладів комунікації поміж «своїми» й «чужими» можна наводити чимало: від «високих» контактів між представниками різних націй у місцевих органах самоврядування до «буденного» – повсякденного співжиття пересічних рівнян. Одна з проєкцій такого мікрорівня – квартиронаймання. Як приклад – польська родина Пудловських, яка винаймала помешкання у Рувіна Алексенберга*. Напередодні Другої світової війни останній – знана в місті постать: голова гільдії власників магазинів євреїв у Рівному¹⁶.

¹⁴ П. Воєвода. В. Мех в Рівному // Дзвін. – 1926, 10 жовтня. – С. 1.

¹⁵ Данильчук Г. Ф. Рівне у долях його мешканців / Г. Ф. Данильчук. – Рівне: ПП ДМ, 2012. – С. 28.

* У час нацистської окупації Рівного члени родини Пудловських переховували доньку Р. Алексенберга Рахель.

2 жовтня 2010 р. Фонд «Пам'ять жертв фашизму на Україні» посмертно присвоїв Петрові Пудловському, Марії Пудловській і Вацлаву Вечфінському почесне звання «Праведник України». В ухвалі стверджується: «Ми високо оцінюємо вчинки і висловлюємо вічну вдячність за те, що у важкі часи війни, що минула, Ваша родина проявила християнське милосердя і доброту і, незважаючи на небезпеку загибелі і загибель власної родини, рятувала євреїв, які були приречені на смерть. Єврейський народ ніколи не забуде цього шляхетного вчинку і буде переказувати ім'я Праведника з покоління в покоління як приклад високої людяності і порозуміння поміж нашими народами» (Żaryn J. Polacy ratujące Żydów. Historie niezwykle / Jan Żaryn, Tomasz Sudol. – Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2014. – S. 434).

¹⁶ Żaryn J. Polacy ratujące Żydów. – S. 432.

Сучасна вулиця Соборна наприкінці 1930-х рр.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=802461903250297&set=g.197331617075668&type=1&theater&ifg=1>

Або ж інший приклад – проживання пролетарської сім'ї Алтера Мусмана: вона винаймала помешкання в чешки Перманової на вулиці Коперника. Власниця будинку мешкала на другому поверсі будинку, а на першому, поруч із євреями Мусманами, проживала сім'я поляків та кілька пролетарських родин українців¹⁷.

Часто-густо тісні товариські стосунки виникали поміж тими дітьми різних національностей, котрі навчалися в одній школі. Як приклад – дружба поміж поляком Лешком Смочкевічем і євреєм Кубою Бедерманом, які вчилися в рівненській гімназії Союзу осадників¹⁸. Товаришували й ті дітлахи, які жили в одному районі. Про це, скажімо, згадують колишні мешканці району, що називався «Кавказ» (сучасні вул. Міцкевича, Кавказька та ін.). «Жили «кавказці», – стверджують вони, – дружно, особливо дітлахи, які разом гасали по цих пагорбах, ходили до школи. Проте кожен ходив до свого храму – церкви, костелу, синагоги»¹⁹.

У цих словах – реалії полікультурного міста: діти, котрі граються разом, які не відчувають мовних бар'єрів у запалі забав, які не є бранцями

¹⁷ Мусман Х. Город мой расстрелянный / Хая Мусман. – Нью-Йорк, 1994. – С. 7.

¹⁸ Stobniak-Smogorzewska J. Osadnicy wojskowy a ludność żydowska na Kresach Wschodnich 1920–1940 / Janina Stobniak-Smogorzewska // Świat Niepożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII–XX wieku / Praca zbiorowa pod redakcją K. Jasiewicza. – Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN : Oficyna Wydawnicza RYTM, 2004. – S. 569.

¹⁹ Данильчук Г. Ф. Назв. праця. – С. 110.

«барикад» іншості. Це та малеча, котра є дружельбною спільнотою і яка, водночас, розмежована на «своїх» і «чужих» «кордонами» різних релігій – віровизнань, які й визначали «мури» взаємовигідних національних «гетто». Тих, у яких кожен «свій» почував себе напрочуд комфортно. А водночас отих, котрі функціонували в одному соціокультурному просторі периферійного міста, формуючи з калейдоскопу «іншостей» спільність – рівнян.

Ця малеча вивчала мову своїх сусідів у плині повсякдення. Вона засвоювала її під час ігор і спілкування з представниками дітей інших національностей. Приклад природного вивчення мов – постать єврейської дівчинки Хаї Мусман. Уже після завершення Другої світової війни вона занотувала: «...єдина єврейська дитина у дворі, куди виходили пограти діти з усіх квартир, – ось звідки моє володіння польською та українською мовами»²⁰.

Промовистий приклад міжетнічної взаємодії в локальному просторі на груповому рівні – місце розташування редакцій газет, що видавалися представниками різних націй у Рівному. «Адресна книга» Волинського воєводства інформує, що редакції «Judische Woch» (яка видавалася мовою їдиш) та «Echo Rówieńskie» (котра орієнтувалася на польськомовного читача) знаходилися в одному приміщенні: вул. Галлера, 6. У цьому ж таки будинку розташовувалися ще дві редакційні колегії: газети «Wołyner Leben» і «Волинское слово»²¹. Перша з цих газет знаходила свою читачку аудиторію серед євреїв, завдяки другій про події в місті й поза ним дізнавалися ті, хто спілкувався російською. Таким чином мікропростір одного будинку ніби символізував взаємодію в Рівному представників різних національностей і релігій.

Із висоти років важко визначити інтенсивність контактів «своїх» і «чужих»*. Непросто відтворювати площини комунікації тих рівнян, котрі не були лідерами партій, громадських об'єднань чи професійних союзів, членами магістрату... Але зрозуміло, що сам факт співіснування українців, поляків, євреїв у просторі одного містечка спонукав до (не)свідомих взаємних запозичень. Як свідчення цього – спогади Амоса Оза (Клаузнера). Він – відомий ізраїльський прозаїк, котрий народився 1939 р. в Єрусалимі, – написав: «Мати моя народилася й виросла в Рівному – українському місті, що принесла вона з собою до Єрусалима. Колискові пісні співала вона

²⁰ Мусман Х. Назв. праця. – С. 7.

²¹ Księga adresowa. Województwo Wołyńskie. – В. м., б. г. – S. 2038, 2040.

* Станом на 1925 р. 56,7% населення Рівного склали євреї, 31,3% – православні, 8,3% – римокатолики, представники інших віросповідань – 3,7% (Nieco wiadomości o Równem // Życie Wołynia. – 1925. – № 36. – S. 14).

мені по-українському; казки й бувальщини, Україною народжені, розповідала на івриті...»²²

Яскравий приклад збагачення конкретної людини в атмосфері полікультурного середовища. Зі значною імовірністю можна стверджувати, що таким воно було і на груповому рівні...

Рівне наприкінці Першої світової війни та в час української національної революції

«Образ» сучасного Рівного не дає особливих шансів відтворити його вигляду початку минулого століття. Колишне й нинішнє місто різняться як за критеріями масштабу, чисельності населення, так і виглядом вуличних «ландшафтів». Сучасне Рівне й те, яким воно було на початку ХХ ст., непорівнювані. Цю відмінність можна описати. Проте краще побачити колишне місто (чи то його фрагмент) в описі тих, хто його безпосередньо бачив, відчував дух цього провінційного містечка. А тому віддамо слово В. Римвід-Міцкевичу, який навчався в рівненській гімназії на початку минулого століття. Він констатував: «...наприкінці ХІХ ст. в Рівному почали виникати нові райони. Зокрема – «Воля» з типовою для тих часів вулицею Хабарівською*. Тихі невеличкі садиби зникли – натомість їх замінили дешеві цегляні потворні будинки, зазвичай, «для краси», пофарбовані в кричущі кольори.

Вулиці були криві, засмічені, вузькі, в багнюці або в пилюці, недбало забруковані базальтом з ближнього Берестовця. Незграбні і без плану, жалюгідні халупи виростали на околицях міста в найнесподіваніших місцях, як гриби після дощу. Вони вилазили на глинисту цвинтарну гору (так званий «Кавказ»), потім знову сповзали до води над берегом ставка, затягнутого очеретом і лепехою...

Головною особливістю Рівного стала тиснява, дбайливе використання кожного, найменшого клаптика вільної землі, аби ж тільки щось поставити: якщо не кам'яницю, то хоч магазинчик, або характерну для цього міста «будку» з содовою, гасом, оселедцями, милом і подібними дрібницями»²³.

Зрозуміло, в такому провінційному містечку ніколи не визначалися стратегічні ініціативи суспільно-політичного, культурного життя від-

²² Будний В. Розгадка чарів Цірцеї: національні образи та стереотипи в освітленні літературної етномагології / В. Будний // Слово і час. – 2007. – № 3. – С. 59.

* Вул. Хабарівська – сучасна Петра Могили.

²³ Римвід-Міцкевич В. Спогади зі шкільних років у Рівному. 1900–1906 / Владислав Римвід-Міцкевич // Рівненська гімназія : 1839–1921. Історія. Спогади. Документи / Упоряд. В. Луц, О. Морозова. – Рівне, 2014. – С. 249–250.

родженої Української держави* чи то Другої Речі Посполитої. Одне з повітових міст колишньої Волинської губернії, а з 1921 р. – Волинського воєводства, радше було дзеркалом тих тенденцій, які вирували в громадсько-політичному житті відродженої Української держави, згодом – Польщі, а подекуди й у міжнародній політиці. Так, наприклад, у час кризи імперії Романових у Рівному знаходився штаб Особливої армії, котрий підтримував Тимчасовий уряд, та утворена місцева Рада робітничих і солдатських депутатів. Дещо пізніше – навесні 1917 р., невдовзі після того, як у Києві утворилася Центральна Рада, – у Рівному сформувалася українська гарнізонна рада²⁴.

Рівне 1914–1918 рр. (поштова листівка)

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://culture.pl/en/article/zuzanna-ginczankas-beauty-and-brand>

Водночас Рівне в період між двома світовими війнами – це один із найзначніших центрів громадського й культурного життя євреїв Волинського воєводства²⁵. Воно відрізнялося від інших містечок цієї адміністративної одиниці, в яких мешкали євреї, – Острога, Кременця, Володимир-Волинського, Дубно та ін. Хоча перша згадка про євреїв у

* Хіба що згадати про спробу державного перевороту, котру в квітні 1919 р. намагався здійснити В. Оскілко, або ж короткотермінове перебування в Рівному уряду УНР.

²⁴ Прищеп О. П. До питання про політичну боротьбу в Рівному в 1917 році / Олена Петрівна Прищеп // Велика Волинь: минуле і сучасність. Тези регіональної наукової конференції 14–16 листопада 1991 року. – Рівне, 1991. – С. 38.

²⁵ Ровно // Электронная еврейская энциклопедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/>

Рівному припадає на 1566 р.²⁶ (самого ж міста – ще в XIII ст.), його розквіт як культурного центру, осердя економічного розвитку й політичних процесів припав на кінець XIX – початок XX ст. Це зумовило те, що частина рівненських євреїв на зламі століть убирала в себе ті політичні цінності й тенденції культури, які пробивали їй шлях на Заході. Цей характер міста, як і його вигідне географічне розташування, мав до себе тих, хто прагнув реалізації й успіху²⁷.

У час кризи й розпаду Російської імперії події в Рівному визначалися плином Першої світової війни, згодом – української національної революції, боротьби за західноукраїнські землі й Волинь зокрема різних націй, котрі створили свої держави на уламках Російської імперії, а також більшовиків. У роки Першої світової війни теренами Рівненського повіту проходила лінія фронту. Власне ж Рівне вважалося містом тиловим²⁸.

Бойові дії й зміни фронтів в останні роки світової війни призвели до того, що в цьому місті кілька разів змінювалася влада. Зокрема, протягом останніх днів 1917 – початку 1918 рр. його контролювали то війська Української Народної Республіки (далі – УНР), то – більшовиків. 20 лютого 1918 р. в Рівне увійшли австро-німецькі підрозділи, а наприкінці того ж року воно вже підпорядковувалося Директорії. У подальшому влада в цьому повітовому містечку змінювалася ще кілька разів...²⁹

У ті роки Рівне опинилося у вирі української національної революції 1917–1921 рр. Наприкінці 1917 р. у ньому перебували війська Центральної Ради. Через рік тут відбувся повітовий з'їзд, учасники якого підтримали Директорію. У квітні 1919 р. вона прибула до Рівного, де й було сформовано новий український уряд на чолі з Б. Мартосом³⁰. У березні–квітні того ж року в цьому провінційному містечку кілька разів перебував голова Директорії УНР С. Петлюра. Зокрема, 12 квітня 1919 р. він провів у Рівному нараду з членами кабінету міністрів, на якій обговорено питання покращення державного управління та надання допомоги місцевому населенню³¹.

²⁶ Ровно // Электронная еврейская энциклопедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/>

²⁷ Rowno, a Memorial to the Jewish Community of Rowno, Volyn (Rivne, Ukraine) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/Rovno.html#TOC514>

²⁸ Прищеп О. П. Назв. праця. – С. 38.

²⁹ Бухало Г. В. Рівне. 1917–1920 рр. / Г. В. Бухало // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне). 7–9 квітня 1993 року. – Рівне, 1993. – С. 150.

³⁰ Там само. – С. 149–150.

³¹ Дем'янчук Г. С. Уряд УНР у місті Рівному (за матеріалами преси) / Г. С. Дем'янчук // Волинь незабутня. Тези IV регіональної науково-практичної конференції «Краєзнавчі дослідження з історії Волині. Нові підходи, форми і методи». – Рівне, 1993. – С. 58–59.

Одним із учасників української національної революції став Мойсей Зільберфарб (псевдонім – Мойсей Базин), який народився в Рівному 1876 року. Закінчивши житомирську гімназію та політехнічний інститут у Києві, продовжив навчання на медичному факультеті Берлінського університету. Згодом, у 1904 р., здобув ступінь доктора правничих наук у Берні (Швейцарія).

На початку ХХ ст. він переїхав до Києва, де ще до початку Першої світової війни був співзасновником однієї з єврейських політичних партій³². У лютому 1917 р. М. Зільберфарб став т. зв. товаришем генерального секретаря з міжнаціональних справ, а з листопада – членом Крайового комітету оборони революції.

Він став ще відомішим улітку 1917 р., коли було проголошено другий Універсал Центральної Ради. Остання ухвалила «Статут вищого управління України». Одним із пунктів до його додатку засновано посади віце-секретарів зі справ національних меншин. Це був перший випадок після втрати євреями своєї держави, коли вони здобули представництво в уряді³³.

Першим віце-секретарем із єврейських справ став представник Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії (Ферайнікте) Мойсей Зільберфарб³⁴. Згодом, після ухвалення Центральною Радою в січні 1918 р. Закону про національно-персональну автономію, який був підготований М. Зільберфарбом³⁵, він став міністром з єврейських справ УНР³⁶. Улітку 2016 р. ім'ям Мойсея Базина названо одну з вулиць Рівного.

Мойсей Зільберфарб

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>

³² Мельник І. Перше міністерство для жидівських справ / Ігор Мельник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/69055>; Костриця М., Батанова Т. Зільберфарб Мойше / М. Костриця, Т. Батанова // Енциклопедія сучасної України. – К., 2010. – Т. 10. – С. 588.

³³ Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні. 1917–1920 / Соломон Гольдельман. – Мюнхен – Париж – Єрусалим, 1967. – С. 41.

³⁴ Там само. – С. 42.

³⁵ Костриця М., Батанова Т. Зільберфарб Мойше / М. Костриця, Т. Батанова // Енциклопедія сучасної України. – К., 2010. – Т. 10. – С. 588.

³⁶ Погребинська І. М. Ідеали і реальність. Нариси з історії національно-культурної автономії в країнах центральної і східної Європи / І. М. Погребинська. – К.: ПП «ЗОЛОТІ ВОРОТА», 2010. – С. 172.

Політична нестабільність, що панувала в Рівному наприкінці Першої світової війни, суттєво впливала на настрої містян: на тлі їхніх надій на встановлення миру вони не раз переживали шоківі враження від дій тих чи інших армій, котрі оволодівали цим повітовим містечком. Так, у січні 1919 р. окремі вояки армії Директорії пограбували деяких рівнян. «Кілька солдат, – інформувала про події в Рівному газета «Народное слово», – увірвалися в будинок Куролапкіна по Шосейній вулиці, побили самого Куролапкіна та пограбували його. Інший загін озброєних солдат вчинив так само в майстерні Ягоди по Шосейній вулиці. В будинок Хаят по Шкільній вулиці солдати також увірвалися й вимагали грошей. Пограбовано також місцевих мешканців: Сініцер – на 800 крб. та Ушер Бірзінський на 12 тис. крб.»³⁷

Ці та інші події в місті (як-от пограбування євреїв з потягу, що проїжджав через рівненську залізничну станцію, свавілля солдат, котрі увірвалися в робітничий клуб ім. Броніслава Гроссера тощо) зумовили панічні настрої містян. У Рівному запанував страх. «Внаслідок того, що магазини були зачинені та [з них] зняті вивіски, – ділився в ті дні враженнями дописувач однієї з газет, – місто набуло якогось дивного вигляду»³⁸.

Вияви некоректного ставлення солдатів воюючих армій до євреїв спостерігалися і в наступні місяці. У квітні 1919 р. у місті неодноразово звучали заклики до погромів. Серед тих, хто намагався експлуатувати етнічні стереотипи щодо євреїв, – російські чорносотенці. Ситуація в Рівному настільки загострилася, що стала предметом уваги народного міністра з єврейських справ УНР П. Красного. У середині квітня 1919 р. періодична преса оприлюднила його телеграму, якою громадськість поінформовано про те, що центральна влада вживає необхідних заходів задля запобігання ексцесам на національному ґрунті. Міністр не тільки нагадав громадськості про заклик Трудового конгресу протиставитися погромницькій агітації, але й закликав євреїв підтримувати українців у їхній боротьбі за здобуття ними політичного суверенітету³⁹.

Занепокоєння народного міністра з єврейських справ УНР спонукало відповідь отамана В. Оскілка. У квітні 1919 р. він запевнив П. Красного, «...що ніяких погромних вибухів проти єврейського населення в

---

³⁷ Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918–1922 гг.: Сборник документов / Отв. ред. Л. Б. Милькова. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2007. – С. 44.

³⁸ Там само. – С. 45.

³⁹ Телеграми Українського Пресового Бюро // Нове життя. – 1919, 17 квітня. – С. 2.

м. Рівному не буде й не може бути». Запорука цьому – здійснювана ним активна боротьба з погромницькою агітацією⁴⁰.

Стрімка ескалація політичної ситуації в Рівному відображалася на настроях його мешканців. Відчуття небезпеки, як і кілька місяців раніше (коли міський голова Рівного доктор Гольдштейн просив утручання в події керівництво української армії⁴¹), спонукало Рівненську єврейську общину шукати в останньої захисту. У зверненні общини до Головного отамана УНР С. Петлюри та керівника Північної групи військ УНР В. Оскілка від 22 квітня 1919 р. зазначалося: «Перед обличчям назриваючої небезпеки Рівненська єврейська община вважає своїм обов'язком звернути увагу представників вищої влади Української Народної Республіки на грозові хмари, що нависли над частиною українських громадян (курсив наш – М. Г.), і вказати на зло, котре чиниться безвідповідальними елементами... Враховуючи те, що життю і майну єврейського населення загрожує небезпека, що огульне обвинувачення єврейського народу принижує нашу національну гідність, що нацьковування однієї частини населення на другу шкодить державним інтересам молодій Україні, представники Рівненської єврейської общини просять представників вищої державної влади застосувати екстрені заходи, спрямовані на захист життя та майна єврейського населення та повести рішучу боротьбу з чорносотенною агітацією темних безвідповідальних елементів»⁴².

Після відступу українських військ із Рівного 20 травня 1919 р. влада в ньому перейшла до міського самоуправління. Ним створено загони міської охорони чисельністю понад 100 чол., яким попервах удалося забезпечити дотримання містянами громадського порядку. Унаслідок непорозуміння – помилкового трактування міської охорони українськими військовими, котрі прибули на рівненський залізничний вокзал панцирником «Стрелець», як структури, що виникла в результаті активізації більшовиків, – цей підрозділ був роззброєний⁴³.

Розпуск міської охорони справив гнітюче враження на рівнян. «Відразу ж відчулося, – стверджував невдовзі один із них, – що на місто насувається небезпека й що сьогодні вночі погрому не оминати. Місто впродовж півгодини набуло зовсім іншого вигляду: з живого, вируючого відразу перетворилося на неначе вимерле. Уже о 6 годині вечора на вулиці не можна було зустріти жодної живої душі. Усі магазини були зачинені.

⁴⁰ Abramson H. A Prayer for the Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920 / Henry Abramson. – Cambridge, 1999. – P. 77.

⁴¹ Книга погромов. – С. 45.

⁴² Там само. – С. 104–105.

⁴³ Там само. – С. 153–154.

Мешканці позакривалися в квартирах, боячись вийти на вулицю. Лягаючи спати в цю ніч, ніхто з мешканців [міста] не роздягався, оскільки всім було зрозуміло, що вночі відбуватимуться грабежі»⁴⁴.

Грабунки й справді відбулися в ніч із 21 на 22 травня. Їх здійснили солдати, котрі повернулися в Рівне тим самим панцирником «Стрілець». Особливо масштабні пограбування мали місце в районі «Воля». «У час грабежів, – стверджував свідок тих подій, – було вбито декілька осіб, зовсім незаможних, котрих бандити вбили тільки тому, що в них нічого було грабувати»⁴⁵.

Уранці єврейська молодь наважилася чинити збройний опір. Невдовзі нечисленну групу юнаків підтримали дорослі чоловіки. Загін самооборони євреїв спромігся витіснити грабіжників із частини району (зокрема вулиць Дубенської та Мінської). Частковому відновленню громадського спокою посприяло повернення до Рівного його коменданта Кованько. За кілька ж днів у місто ввійшли війська більшовиків. Вони й змусили панцирник «Стрілець» залишити його. Поволі життя в Рівному почало повертатися у звичне для його мешканців русло⁴⁶.

Наелектризована суспільно-політична атмосфера в краю не сприяла подоланню етнічних стереотипів, виявів упередженості щодо «чужих». У той час євреї ніби перетворилися на цапа-відбувайла: чимало представників ворогуючих армій убачали в них ворожий елемент. В умовах звикання до насильства й смерті, чому безпосередньо сприяла Перша світова війна, а згодом – боротьба за національне самовизначення різних націй на уламках Російської та Австро-Угорської імперій, вияви нетерпимості стали своєрідним супутником життя. Час від часу його демонстрували й підрозділи більшовицької армії. Серед погромів, що вчинені ними, – рівненський: у середині липня 1919 р. від насильства й грабежів червоноармійців 5-ї роти Новгород-Сіверського Українського полку постраждало понад півсотні тамтешніх єврейських сімей. Згідно з рапортом міліціонерів, солдати вдиралися також у квартири селян, що оселилися в Рівному. Проте щодо них фізичне насильство не чинилося⁴⁷.

Подальше протистояння ворогуючих армій на Волині час від часу супроводжувалося зміною влади в Рівному. Так, скажімо, на початку липня 1920 р. містом оволоділи більшовики, а вже в середині вересня того ж

---

⁴⁴ Книга погромов. – С. 154.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само. – С. 154–155.

⁴⁷ Там само. – С. 209.

року – польська армія⁴⁸. В атмосфері таких стрімких змін і збурених емоцій євреї, як і раніше, ставали об'єктами насильства. Їх масові пограбування в кількох містах і містечках відбулися, наприклад, тоді, коли під натиском Війська польського наприкінці серпня 1921 р. з теренів Волині відступала Червона армія. Серед постраждалих у той час містечок колишньої Волинської губернії – Корець та Рівне. Вони були буквально спустошені частинами 1-ї Кінної армії більшовиків⁴⁹.

Зрозуміло, жертвами неприявні в ті роки були не тільки євреї. Час від часу кривди зазнавали й представники інших національностей, що мешкали в Рівному, зокрема українці. Ось що, наприклад, розповідав Ф. Сидорчук – один із жертв сваволі поляків часів воєнного лихоліття: «З початку заняття польськими військами міста Рівного військо польське влетіло до моєї клуні, зламало замки, стало розтягувать збіжжя... Став просить, щоб вони мені сказали, до кого звернутись, щоб заплатили що-небудь... То вони стали мене бити прикладами й до того забрали пару коней»⁵⁰.

Експеси й погроми, котрі засвідчили небезпеку етнічних стереотипів та упередженості, функціональність ліній соціального розмежування поміж «своїми» й «чужими», складність подолання барикадного мислення на національному й політичному ґрунті відбувалися в різних регіонах і обраховувалися сотнями. Це одна з найтрагічніших сторінок історії євреїв кінця Першої світової війни й років боротьби поневолених імперіями націй за своє самовизначення. На цьому тлі особливо значуще, що в цей буремний час серед рівнян були не тільки ті сусіди, котрі мовчки (можливо, від безсилля) спостерігали за етнічним насильством, а й такі, що прагнули запобігти йому. Один із прикладів цього – громадянська позиція Петра Федорчука: у 1918 р. він двічі запобіг погромам у Рівному⁵¹.

Загалом атмосферу тих буремних років почасти відтворює звернення до Ю. Пілсудського представників православного населення Рівного й Рівненського повіту: «Упродовж трьох років громадянської війни населення пережило декілька центральних урядів, місцевих властей, але жодна з них не створила належного управління [...], не забезпечила бажаного порядку й спокою, а відзначалася своєю неорганізованістю, хаотичністю і сваволею. Населення прагнуло іншої влади в надії, що помилки всіх попередніх властей не будуть повторюватися і що ця інша

⁴⁸ Бухало Г. В. Рівне. 1917–1920 рр. / Г. В. Бухало // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне). 7–9 квітня 1993 року. – Рівне, 1993. – С. 151.

⁴⁹ Книга погромов. – С. 480.

⁵⁰ ДАРО, ф. 30, оп. 14, спр. 28, арк. 2.

⁵¹ Прищепя О. П. «Життєві академії» Валер'яна Федорчука (за матеріалами колекції Рівненської української приватної гімназії) / Олена Петрівна Прищепя // Наукові записки РОКМ. – Вип. 3. – С. 126.

влада принесе з собою бажаний мир і порядок, задовольнить справедливі потреби й бажання народу...»⁵²

На фоні тривалого збройного протистояння (у т. ч. років української національної революції) здобуття владою довіри й підтримки строкатого етноконфесійного населення – надскладне завдання. Цю тезу озвучив Ю. Пілсудський, коли на початку 1920 р. перебував на Волині. Здобуття поваги місцевої людності в такому регіоні, наголошував він 9 січня того року, виступаючи в Рівному, є складною задачею, а її реалізація – доказом виваженої «кресової» політики⁵³.

Влада Польщі в західній частині Волині встановлювалася поступово. Певним здобутком її дипломатії стало підписання Варшавського договору (1920 р.), згідно з яким кордон Другої Речі Посполитої й радянської України визначено за р. Збруч. Трохи пізніше – 18 березня 1921 р. – укладено Ризький мир. Визнавши існування УСРР, Польща ввела до свого складу території на схід від «лінії Керзона». Серед них – 35 тис. км² території колишньої Волинської губернії, з яких у лютому 1921 р. утворено Волинське воєводство. Одне з міст, що ввійшло до цієї адміністративної одиниці Другої Речі Посполитої, – Рівне.

Суспільно-політичні процеси в Другій Речі Посполитій: рівненський «сюжет»

У час, коли Рівне входило до складу Другої Речі Посполитої, воно постійно було містом із найбільшою кількістю населення у Волинському воєводстві.

Таблиця 1.1

Населення міст Волинського воєводства (1921–1931 рр.)⁵⁴

Місто	Населення	
	1921 р. (тис. чол.)	1931 р. (тис. чол.)
Рівне	30,5	41,9
Луцьк	21,2	35,5
Ковель	20,8	29,1
Володимирець	11,6	25,6
Кременець	16,1	21,9
Дубно	9,1	15,3
Острог	13,0	13,4
Здолбунів	7,3	10,2

⁵² ДАРО, ф. 215, оп. 2, спр. 84, арк. 92.

⁵³ Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926–1939) / W. Paruch. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1997. – S. 94, 104.

⁵⁴ Mały rocznik statystyczny. – Warszawa, 1938. – S. 40.

Незважаючи на те, що чисельність населення Рівного була більшою, ніж у Луцьку, саме останній став центром Волинського воєводства. Натомість Рівне було одним із повітових міст цієї адміністративної одиниці.

На тлі інших міст і містечок воєводства воно вирізнялося двома «маркерами». По-перше, було торговельним центром Волинського воєводства⁵⁵. По-друге, єврейське населення в ньому фактично повсякчас кількісно домінувало над представниками інших національностей. Станом на 1929 р., наприклад, у Рівному проживало 55,5 тис. чол. З-поміж них росіяни склали 1,7 %, українці – 4,5 %, поляки – 11 %. Тим часом 82,8 % населення міста – це євреї⁵⁶.

У Рівненському повіті схожим показником вирізнявся тільки Корець: із його 5 тис. населення євреї склали 81 %. Що ж до містечок Волинського воєводства загалом, то такі високі показники «єврейської присутності» демонстрували Березно, у якому 93 % з 2,9 тис. містян у 1929 р. склали євреї, Малий Устилуг (із 4162 жителів у той час 82 % – юдеї), Рожище (82 % єврейського населення з 6,2 тис. мешканців містечка), Дубно: із майже 13 тис. населення 69 % – євреї. Тим часом у Луцьку – тодішній «столиці» Волинського воєводства – мешкало близько 30 тис. чол. Відсоток юдеїв у ньому був значно нижчим, ніж у вище названих містечках: євреї в ньому склали «лише» 58,5 % городян⁵⁷.

Станом на 1931 р., згідно з даними головного статистичного управління Польщі, у Волинському воєводстві проживало більше 2 млн чол. Із них 252 тис. – мешканці міст. Більшість із них у ті роки – євреї (122,8 тис. чол.). Друге місце за чисельністю городян – 69,5 тис. – припадало на поляків, третє – 40,6 тис. чол. – на українців. Ще одна більш-менш чисельна національна група, що мешкала в містах Волині (13,4 тис.), – росіяни⁵⁸.

Більшість мешканців Рівного на початку 1930-х рр., як і раніше, – євреї (22737 чол.)^{*}. Удвічі менше в місті проживало поляків (10418 чол.), приблизно втричі менше українців (6859 чол.). Загальна ж кількість населення Рівного в 1931 р. – 40,5 тис. чол.⁵⁹ Таким чином, єврейський компонент соціокультурного простору міста в ті роки був домінуючим.

⁵⁵ Województwo Wołyńskie w świetle liczb i faktów. – Łuck, 1929. – S. 63.

⁵⁶ Там само. – S. 22.

⁵⁷ Там само. – S. 22–24.

⁵⁸ Mały rocznik statystyczny. – Warszawa, 1938. – S. 22.

* Статистичні дані щодо жителів Рівного початку 1930-х рр., котрі висвітлені в різних джерелах, часто-густо суперечливі. Інколи в регіональній пресі стверджувалося, що станом на 1931 р. у місті проживало 80 тис. чол. (напр.: Wspomnienia z Równego // Wiadomości Wołyńskie. «Echo Rówieńskie». – 1931, 5 kwietnia. – S. 2).

⁵⁹ Михайлишин О. Л. Архітектура і містобудування Західної Волині 1921–1939 рр. Монографія / О. Л. Михайлишин. – Рівне, 2013. – С. 41.

У час, коли владу на Волині встановила Польща, євреї прагнули одного – стабілізації суспільно-політичної ситуації. Їх надії, за свідченнями сучасників початку 1920-х рр., були «прозаїчними»: мир, розвиток ремесла й торгівлі⁶⁰. Поступ економіки у воєводстві бачився їм гарантом розміреного життя, забезпечення своїх сімей необхідним прожитковим мінімумом. Такі оцінки першочергових завдань євреями зумовлювалися як тривалим воєнним лихоліттям, загальним збіднінням населення, так і тим етнічним насильством, якого зазнали євреї в роки Першої світової війни й боротьби за Волинь поміж українцями, поляками й більшовиками.

Надії на мир і задоволення злободених проблем домінували й серед представників інших націй, які проживали на Волині. Так, 1921 р. рівненське староство констатувало настрої українців: єдине їхнє прагнення – справедлива земельна реформа⁶¹.

Оскільки на Волині не було жодного великого міста, а індустріальний сектор виробництва був слаборозвиненим, на початку 1930-х рр. більшість населення цієї адміністративної одиниці (79,4 %) заробляли на прожиття, як і раніше, у сільському господарстві. Так було і в Рівненському повіті, до якого входило м. Рівне: 70,9 % його мешканців працювали на землі. Тим часом ремісники склали 11,9 % тих, хто жив у цьому повіті, торговці – 7 %; незначна кількість населення Рівненського повіту працювала в різних сферах комунікації (1,8 %) ⁶².

Із початку 1921 р. політичні процеси в краю визначалися передусім заходами Варшави, спрямованими на інкорпорацію Західної Волині до складу Другої Речі Посполитої. На порядок денний винесено завдання налагодження функціонування та зміцнення державних органів, налагодження механізму управління воєводством. Як засвідчив час, ці задачі виявилися вкрай складними. Старости, які були делеговані на Волинь на початку жовтня 1920 р., не знали кордонів увірених їм адміністративних одиниць, не координували своєї діяльності. Упродовж січня–лютого 1921 р. на Волині з'явився воєвода, почали працювати суди, у травні – податкова палата⁶³.

Перешкодою в налагодженні діяльності державних інституцій став непрофесіоналізм службовців-поляків, які замінили колишніх царських чиновників-росіян. У лютому 1921 р. окружний комендант XIII округу доповідав у Варшаву про професійну некомпетентність функціонерів влади

⁶⁰ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 126, арк. 5 зворот.

⁶¹ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 131, арк. 12 зворот.

⁶² Mały rocznik statystyczny. – S. 33.

⁶³ J. W. Problem Wołyński / J. W. // Życie Wołynia. – 1924. – № 37. – S. 4.

як нижчого, так і вищого рангів. «Разюче незнання головних законів і розпоряджень серед вищих функціонерів, – стверджувалося у донесенні, – є для мене таким, що не можна пояснити, тим більше, що [серед них] бачив я також і таких, що закінчили школи для вищих функціонерів у Варшаві»⁶⁴.

Частина керівників на Волині тих років виявила нездатність подолати в собі мури барикадного мислення, а відтак – упередженості щодо «чужих». Давалися взнаки як оцінка політичної мобілізації українців часів їх національної революції, так і етнічні стереотипи щодо євреїв. Часто-густо звіти представників влади віддзеркалювали неправдиві судження про симпатії євреїв більшовикам, їх засилля в органах влади й нездатність ефективно виконувати владні функції⁶⁵.

Ситуація на Волині ускладнювалася тим, що впродовж кількох років воеводство очолювали не стратеги, а функціонери, позбавлені хисту політичного прогнозування. У середині 1920-х рр. навіть поляки стверджували: з часу укладення Ризького миру в краю не було жодного воєводи, яким була б задоволена громадськість⁶⁶.

Фактично цивільна польська влада не витримала іспиту ані на професіоналізм, ані на політичну зрілість, оскільки надзвичайно швидко втратила той кредит довіри, який надали їй волиняни. Є підстави стверджувати, що восени 1920 р., коли в Західну Волинь поверталася польська влада, місцеве населення (зокрема й українське) поставилося до неї лояльно, убачаючи в ній провісника припинення політичної нестабільності, повернення краю з полону анархії воєнної доби до правового ладу⁶⁷. Навіть пізніше, на початку 1922 р., органи поліції з місць доповідали про те, що більшість населення не протиставляється владі. Так, із Рівненського повіту повідомляли: «Селяни ... ставляться до польської влади приязно і цілком лояльно. Заклики повстанців не викликають у селах ремствувань, призовники охоче пішли на військову службу, і випадків дезертирства майже не спостерігається»⁶⁸.

Суспільно-політичні процеси у Волинському воеводстві 1921 – першої половини 1922 рр. позначені суттєвою специфікою: вони відбувалися в умовах фактично не розвиненої партійно-політичної системи. Відсутність різновекторної партійної шахівниці була притаманна, зокрема, головним візаві – полякам та українцям. Показово, що станом на квітень–травень

⁶⁴ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 46, оп. 9, спр. 10, арк. 3 зворот.

⁶⁵ ДАРО, ф. 357, оп. 2, спр. 1, арк. 16–16 зворот.

⁶⁶ Baranowski W. Jest zle – musi być dobrze / W. Baranowski // *Życie Wołynia*. – 1924. – № 35. – S. 4.

⁶⁷ Problem Wołyński (z zagadnień polityki wewnętrznej) // *Życie Wołynia*. – 1924, 18 травня. – S. 5.

⁶⁸ ДАРО, ф. 86, оп. 4, спр. 3, арк. 63.

1921 р. місцева польська громадськість не була репрезентована жодною політичною партією, а серед поодиноких польських товариств, що діяли на Волині, певний вплив на суспільно-політичні процеси справляли лише «Польська мацеж школьна» та «Страж кресова». Тим часом політичні партії інших регіонів Польщі активності в Західній Волині не виявляли аж до часу проведення виборів 1922 р.

На такому тлі відбувався процес повоєнної стабілізації в Рівному. У спектрі імперативів соціально-економічного та політичного штибу першочерговими для рівнян (євреїв зокрема) виявилися два завдання: поновлення громадсько-політичного життя, яке завмерло одночасно з розгортанням Першої світової війни на теренах Волині, та надання допомоги одновірцям, які потерпіли під час воєнного лихоліття та за доби української національної революції.

Громадсько-політична структуризація євреїв Рівного розпочалася вже в 1921 р. У спектрі новоутворених у місті інституцій особливо помітну роль відігравали Комітети допомоги євреям-жертвам війни. Їх очолювали Ш. Куліковічер та У. Гольденбург. Обидва керівники комітетів прибули до Рівного з-за кордону: перший із Києва, який залишив напередодні вступу до нього німецьких військ, другий – із Житомира⁶⁹.

Шлома Куліковічер – корінний рівнянин. У час Першої світової війни він залишив місто і повернувся додому тільки у 1921 р. Його кмітливність сприяла швидкому знаходженню свого місця на ринку товарів і послуг: невдовзі після вороття в рідне місто він став власником магазину мануфактури. Комунікабельність та ораторські здібності Ш. Куліковічера дали свої результати: він користувався популярністю серед мешканців Рівного⁷⁰.

Облаштувавши офіси (один – на вулиці Шкільній, інший – на Шосейній), Ш. Куліковічер та У. Гольденбург розгорнули роботу, спрямовану на допомогу емігрантам. Їм, зокрема, надавали матеріальну та медичну допомогу, юридичні консультації⁷¹.

Вагому підтримку рівненським комітетам допомоги євреям-жертвам війни надав Джойнт – Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет (голова його рівненської філії – М. Закон). У практичній роботі Джойнт приділяв особливу увагу дітям репатріантів, надавав медичну допомогу євреям, реалізовував інші соціальні програми⁷².

⁶⁹ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 126, арк. 24–24 зворот.

⁷⁰ ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 665, арк. 10.

⁷¹ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 126, арк. 24–24 зворот.

⁷² ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 126, арк. 24 зворот.

Члени Джойнт у Рівному (1921 р.)

Гумінська О. Любомирські облаштували бурсу для сиріт у своєму замку / Олена Гумінська // Рівне вечірне. – 2017, 25 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://rivnepost.rv.ua/showarticle.php?art=050984#disqus_thread

Діяльність Американського єврейського об'єднаного розподільчого комітету в Рівному була фактично призупинена вже в 1922 р. Утворений у США з метою надання допомоги євреям, які постраждали у війні, Джойнт зосередив свою увагу на радянській Україні, де людиність потерпала від голоду. Уже навесні 1922 р. більшість представників Джойнту залишила Рівне⁷³. Одночасно до завдання репатріації тих із євреїв-волинян, кого війна заскочила в Росії, долучився секретаріат Єврейської національної ради⁷⁴.

Рівненський секретаріат – один із кількох, що діяли в різних містах Польщі: у Варшаві, Білостоці, Бресті, Пінську. Сама ж Єврейська національна рада постала в Другій Речі Посполитій на початку 1919 р. й мала на меті представляти «зовнішньому світу» інтереси єврейської громадськості. Незважаючи на те, що ініціатори утворення цього репрезентативного органу прагнули об'єднати в ньому представників різних політичних сил, бажаного їм досягти не вдалося. Де-факто Єврейська національна рада була репрезентацією сіоністів⁷⁵.

⁷³ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 481, арк. 10.

⁷⁴ Ładna perspektywa // Życie Wołynia. – 1924. – № 10. – S. 7.

⁷⁵ Державний архів Львівської області, ф. 1, оп. 52, спр. 42, арк. 19.

Саме вона впродовж кількох повоєнних років здійснювала керівництво репатріацією євреїв із теренів колишньої Російської імперії. Навесні 1924 р. часопис «Wolynier Tug» інформував громадськість про її чергову ініціативу, що мала на меті полегшення повернення біженців. «Усі мешканці Волині, громадяни польські, що мають родичів у Росії, які мають право на репатріацію, – повідомляла газета, – повинні зголоситися найближчими днями до секретаріату Національної Ради в Рівному, Шкільна, 9, із відповідними документами, щоб зареєструвати своїх родичів, які прагнуть повернутися»⁷⁶.

Водночас у Рівному діяли й інші інституції, котрі допомагали тим євреям, що прагнули переїхати в іншу країну. Одна з них – відділ еміграційного товариства «HIAS». Найпомітнішими його членами було подружжя Іцек та Бася Вейцман, Нахман Рапопорт і Мотел Рубінштейн. Усі вони прибули в Польщу нелегально і, як з'ясувала згодом поліція, проживали в країні за фальшивими посвідченнями особи.

Діяльність рівненського осередку еміграційного товариства «HIAS» була нелегальною: його члени допомагали тим євреям, що прагнули залишити терени радянської України чи Росії, дістатися країн Заходу транзитом через Польщу. Так, наприклад, за допомогою Еміграційного товариства до Рівного прибула мешканка Житомира Бейла Хандорс, жителі Коростеня Аврам та Мінця Фрідман. Їх наміри дістатися США не реалізувалися – у Рівному вони були заарештовані. Така доля спіткала й багатьох інших: у момент, коли до рівненського приміщення «HIAS» задля його закриття прибула поліція (25 жовтня 1922 р.) у ньому перебувало 95 нелегалів⁷⁷. Акт опечатування його офісу підписав директор рівненського осередку еміграційного товариства «HIAS» А. Піцкус – єврей, що народився в Бобруйську, був громадянином США і кілька місяців напередодні закриття «HIAS» проживав у Рівному⁷⁸.

Початок 1920-х – час поновлення діяльності єврейських партій, більшість із яких виникли на Волині ще у довоєнний час. Найпомітнішою з них стала Сіоністська партія (т. зв. «Загальні сіоністи»^{*}). Її діяльність у цьому краю розпочалася в 1917 р. У той час сіоністи не зосереджували своєї уваги на питаннях політики влади, проблемах євреїв Росії чи згодом України. Єдиною їхньою метою була мобілізація сил задля відродження єврейської держави в Палестині⁷⁹.

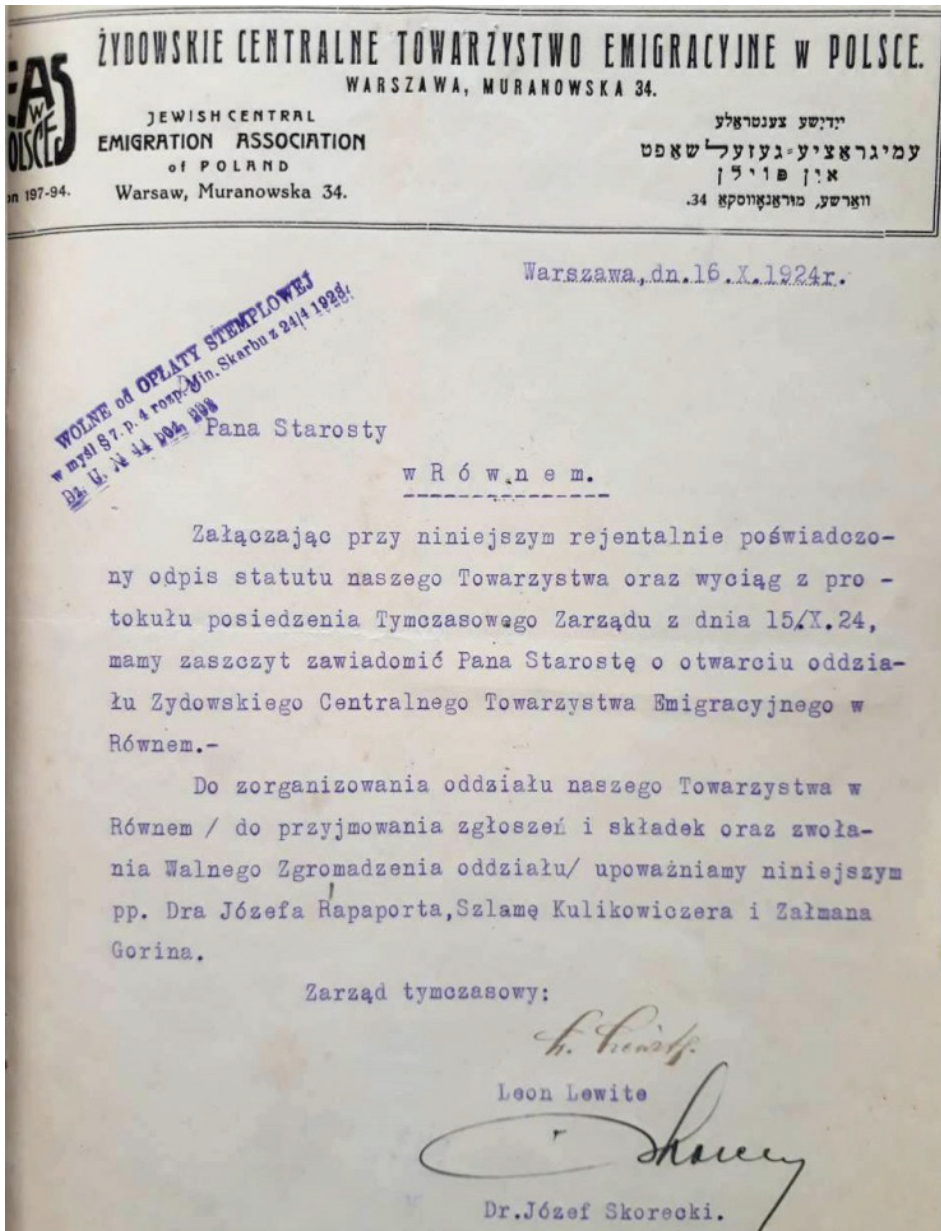
⁷⁶ Ładna perspektywa // Życie Wołynia. – 1924. – № 10. – S. 7.

⁷⁷ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 477, арк. 1–2, 17–18, 20–21.

⁷⁸ Там само, арк. 33–34.

* Здебільшого цю політичну силу називали Сіоністською партією.

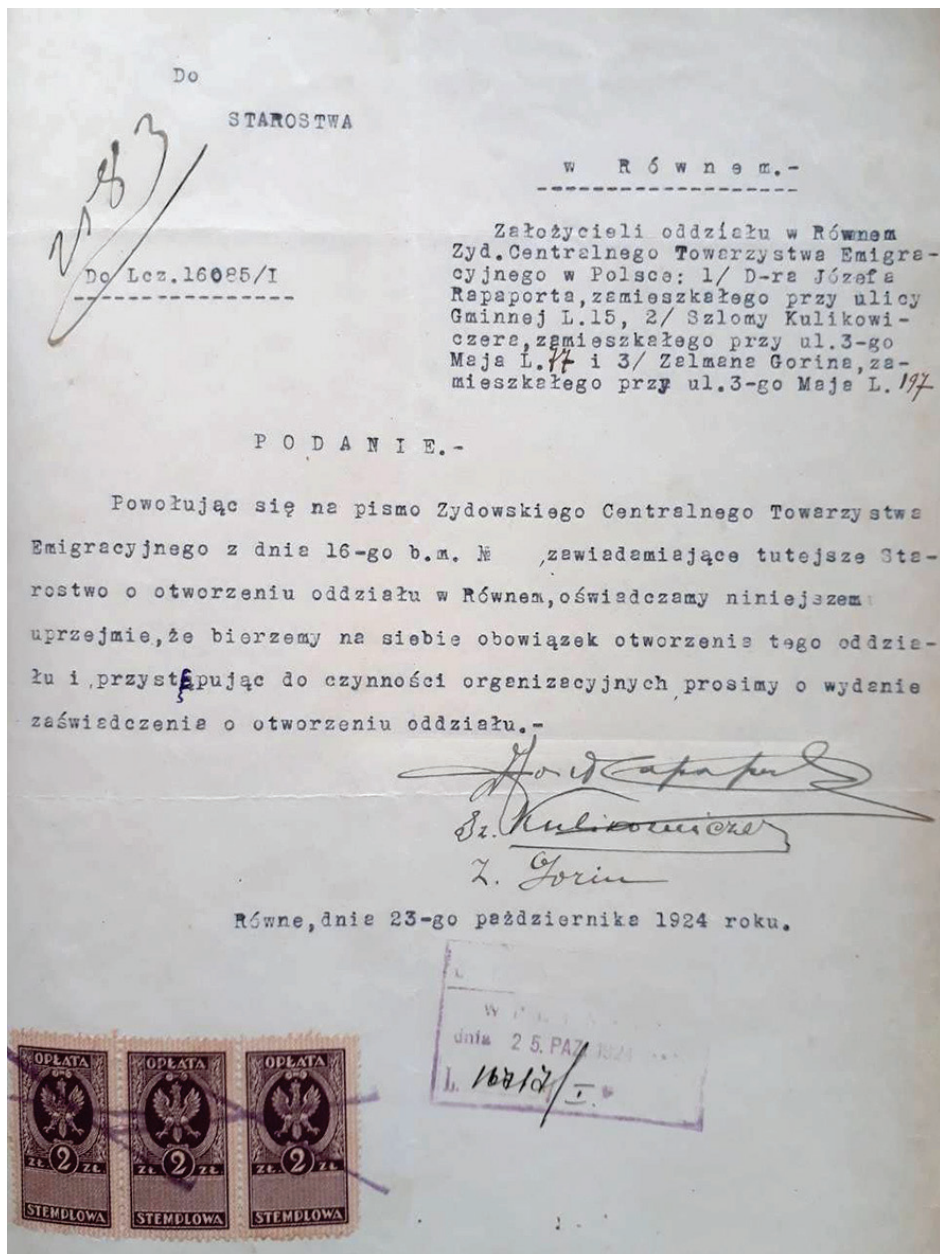
⁷⁹ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 539, арк. 203.

Переписка «JEAS» з рівненським староством
про відкриття його осередку в місті (16.X.1924 р.)

ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 665, арк. 6.

Інформація ініціативної групи про заснування «JEAS» в м. Рівне (23.X.1924 р.)

ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 665, арк. 8.

VI/9/19

JEAS
W POLSKIE

Żyd. Centralne T-wo Emigracyjne
W POLSCE
ODDZIAŁ W RÓWNEM

ul. Pereca 85. Telefon 425.

Nr. 590 Równe, dn. 11 maja 1933 r.

Do
STAROSTWA
w Równem.-

W załatwieniu pisma Starostwa z dn. 29/IV r.b. L.B-8/46
przejmie donosimy, iż skład osobowy Zarządu naszego Oddziału
jest następujący:

- 1) P. Pisuk Samuel - Prezes Zarządu, ul. XIII Dyw. 23
- 2) " Brakier Zusia - W-Prezes i Skarbnik, ul. Poniatowskiego 34
- 3) " Gorin Szmul - Sekretarz Zarządu, ul. 3-go Maja 197
- 4) " Dr. Cymeryński M. - Zast. Sekretarza, ul. 3-go Maja 89
- 5) " Bery Ruwin, ul. Legionów 9
- 6) " Dr. Czernobulski Hersz, ul. Hallera 17
- 7) " Gerszfeld Pejsach-Lejb, ul. Szewczenki 53
- 8) " Goldman Samuel, ul. Poniatowskiego 176
- 9) " Gillerman Izak, ul. Hallera 56
- 10) " Rozenhek Samuel, ul. Nowy Swiat 14
- 11) " Sandler Mordko-Hersz, ul. Lewinzona 38

Członkowie
Zarządu

Odpis protokołu ostatniego walnego zgromadzenia przedłoży-
liśmy do Starostwa tutejszego w dn. 31/XII-1931r. przy piśmie na-
szem za Nr. 2117.

Liczba członków Oddziału wynosi na dzień dzisiejszy - 110.

13-8/46/33
Załącznik
Sukretars

Samuel P. Pisuk
Prezes

POWIATOWE STAROSTWO
POWIATOWE
Dnia 13 MAJ 1933 r.
Załącznik
Sukretars

Інформація рівненського відділу товариства «JEAS»
про його керівний склад (11.V.1933 р.)

ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 665, арк. 19.

Із часом їхня позиція змінилася: сіоністи почали активно захищати громадянські та національні права євреїв у Польщі. Вони здійснювали різнопланову діяльність, яка мала сприяти збереженню цією національною меншиною своєї ідентичності, культури тощо, а водночас готували молодь до виїзду в Палестину.

На початку 1920-х рр. офіс Сіоністської партії знаходився на вул. Кляшторній, 15. Рівненський осередок партії очолював Б. Айзенберг. Його заступником був А. Брік, секретарем Б. Бурштейн, а скарбником – А. Каліка⁸⁰.

Станом на 1923 р. осередки «Загальних сіоністів» діяли в багатьох містах. Зокрема, у Луцьку, Ковелі, Володимирі-Волинському, Острозі, Кременці, Любомлі, Дубно, Сарнах, Рівному. В останньому членами Сіоністської партії було в той час 2,5 тис. чол. Це був найбільший партійний осередок «Загальних сіоністів» у Волинському воєводстві (у Луцьку, наприклад, у той час Сіоністська партія налічувала близько тисячі чоловік)⁸¹.

Окрім «Загальних сіоністів», у краю діяли й інші партії, що мали за мету відродити єврейську національну державу: «Поалей-Ціон» («Робітники Сіону»), «Хітахдут», «Мізрахі» (назва останньої походить від «Мерказ рухані» – «Духовний центр»). Осередок останньої, у котрій об'єднувалися ті, хто намагався поєднати сіоністські ідеали з юдаїзмом, постав у Рівному в січні 1925 р. Актив «Мізрахі» в час утворення осередку в місті складали Р. Писюк, Л. Беркуштейн та Іда Матюк⁸².

Сповідувана сіоністами мета – відродження національної держави на землі предків – користувалася значною популярністю серед євреїв Волині. Оцінюючи їх громадсько-політичні настрої, органи польської поліції в 1923 р. зазначали: «З усією впевненістю можна сказати, що 3/5 місцевої громадськості перебуває під сильним впливом сіоністів»⁸³.

Сіоністський табір як у Рівному, так і в Польщі, формувався різними партіями та громадськими організаціями. Амплітуду варіацій ідеологічних платформ – поєднання мети відродити національну державу в Палестині з певними політичними чи суспільними цінностями – сповна відображають «Поалей-Ціон» і «Мізрахі». Перші поєднали у своїй ідеології цінності соціал-демократії й сіонізму; другі – останнього й юдаїзму. Імовірно, варіативність таких поєднань, а водночас прагнення відродити єврейську національну державу, була передумовою того, що сіоністів

⁸⁰ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 1137, арк. 4 зворот.

⁸¹ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 539, арк. 203.

⁸² ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 740, арк. 6.

⁸³ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 539, арк. 203.

підтримувало чимало євреїв. При цьому найбільшою популярністю користувалися саме «Загальні сіоністи». Цього факту не оминали увагою ті, хто жив із євреями пліч-о-пліч. Так, громадсько-політичні видання українців час від часу (як, наприклад, узимку 1928 р.) стверджували: Сіоністська партія – та політична сила, котра має найбільший вплив серед євреїв Волинського воєводства⁸⁴.

Сіоністи послідовно захищали інтереси євреїв. Вони здійснювали тиск на владу, прагнучи забезпечити виконання державою демократичних положень польської конституції. У широкому спектрі проблем, які повсякчас були в полі зору сіоністів, – розвиток єврейського шкільництва, забезпечення можливостей для плекання євреями своєї національної самобутності, захист інтересів дрібнотоварних виробників і торговців тощо.

Водночас сіоністи, котрі марили ідеєю створення національної держави євреїв у Палестині, готували молодь до еміграції. Задля цього вони створювали різноманітні структури, що сприяли набуттю молоддю професійних навичок як у ремісництві, так і в сільському господарстві. Одна з таких структур, що діяла в Рівному, – організація «Гехалуц піонер».

Навчання землеробству здійснювалося неподалік від Рівного на орендованих землях. Нерідко навчали сіоністську молодь місцеві селяни. Один із них – Петро Федорчук, котрий проживав у Новому Дворі – селі, яке нині вже входить в адміністративні кордони Рівного. Згодом його син Валер'ян, який, залишивши рідний край, у повоєнні роки активно сприяв розвитку української діаспори у Швеції, згадував: «В кінці 20-их років батько школив сіоністів-молодь. Це були діти заможних людей. Лікарів, адвокатів, учителів-професорів та купців. Літнім часом ці молоді патріоти довблися в гною. Рилися в землі. Повні захоплення піонерства сіонізму. Приготовлялися до твердого життя в Палестині. Це вони приготовляли ґрунт для сьогоднішнього Ізраїлю...»⁸⁵

Одна зі структур, члени котрої марили цією ідеєю, – «Гехалуц піонер». Вона постала в Рівному 23 листопада 1926 р. з ініціативи Ю. Швідкі, М. Головешко та Б. Кагана. Членами організації, що мала на меті об'єднати тих, хто прагнув сприяти утворенню національної держави євреїв у Палестині, їхньому фаховому вишколу й національно-патріотичній підготовці, могли стати юнаки й дівчата, котрі досягли 21-річного віку. Як з'ясувалося, таких у Рівному було чимало: уже наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. членами «Гехалуц піонер» було приблизно 70 чол.⁸⁶

⁸⁴ З тихої волинської сторони // Діло. – 1928, 26 лютого. – С. 2.

⁸⁵ Прищепя О. П. Назв. праця. – С. 126.

⁸⁶ ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 765, арк. 270.

Ця організація проводила всебічну роботу. Скажімо, упродовж 1933 р. двічі на тиждень її члени вивчали іврит, щотижня слухали лекції з історії євреїв, сіонізму, вивчали географію Палестини, знайомилися з її соціально-економічним розвитком. Члени організації брали участь в урочистостях із нагоди днів народження Т. Герцля, Б. Борохова, Й. Трумпельдора. Окрім цього, 70 членів товариства пройшли фахову підготовку на тритижневих курсах, що були організовані в с. Новостав.

У 1936 р. в рівненському осередку «Гехалуц піонер» постала «група праці». Того ж року її керівник Й. Файнштайн виїхав до Палестини. Він – один із тих євреїв, котрий безпосередньо долучився до реалізації сіоністської мети⁸⁷.

Її поділяли не всі. Дилема майбутнього місцеперебування нації – одна з найактуальніших суперечностей, що каталізувала утворення й діяльність у місті різних партій. Дискусія, яка впродовж міжвоєнного двадцятиліття вирувала поміж євреями, зводилася до пошуку відповіді на кардинальне питання: «тут» (у Рівному, в Польщі) чи «там» – на землі Обітованій? Суперечка довкола цього акумулювала численні площини протиріч. Наприклад, у питанні мови. Ті, хто не поділяв сіоністських ідей, обстоювали виховання дітей мовою їдиш, її використання в щоденній комунікації поміж євреями. Тим часом сіоністи пропонували десакралізувати іврит: євреї, що з'їдуться в новостворену національну державу, стверджували вони, повинні говорити не численними діалектами їдиш, а єдиною мовою.

Гостроту суперечностей довкола цих питань сповна ілюструють події, що відбулися в Рівному в час виборчої кампанії до сейму і сенату Польщі 1922 р.: сіоністи, котрі повсякчас конфліктували з Єврейською народною партією, яка протиставлялася перспективі повернення євреїв на історичну батьківщину, зірвали збори, на яких мав виступати посол Раснер. Конфлікт супроводжувався бійкою прихильників двох партій і втихомирюванням її учасників поліцією. Промовець не зміг виступити і з другої спроби. Цього разу представники двох сторін, що знову зійшлися в рукопашній, були заарештовані⁸⁸.

Окрім сіоністів, ідеєю майбутнього євреїв у Палестині марили й ортодокси. Як перші, так і другі уважно стежили за подіями на Близькому Сході, активно реагували на зміну міжнародної ситуації в цьому регіоні. Особливо ж коли йшлося про декларації мандаторія (Англії) щодо Палестини. Так, наприклад, 5 серпня 1922 р. у театрі Зафрана, що знаходився на

⁸⁷ ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 690, арк. 6–7, 32 зворот – 33, 47.

⁸⁸ ДАРО, ф. 86, оп. 4, спр. 30, арк. 5.

сучасній вулиці С. Петлюри, Сіоністською організацією проведено урочистості з приводу затвердження палестинського мандату. Резонанс цього заходу був таким, що приміщення, де проводився захід, не змогло вмістити всіх охочих висловити свою політичну позицію. Як констатували органи правопорядку, перед приміщенням театру зібралися тисячі євреїв, а члени товариства «Маккабі», яким сіоністськими лідерами міста доручено підтримувати громадський порядок, не могли виконати свого завдання: пропускати в зал тільки тих, хто мав відповідні білети⁸⁹.

Оформлення зали яскраво відобразило громадсько-політичні настрої тих днів: вона була прикрашена численними маленькими національними прапорцями; на стінах приміщення розвішано портрети засновника сіонізму Теодора Герцля та відомого сіоністського діяча Володимира Жаботинського. Навколо портрета першого були надписи: «Якщо прагнути, то не буде вигадкою» (йдеться про можливість досягнення мети сіонізму – утворення єврейської держави), «Ти помер, але твій великий дух витає над нами». Промовистим був і надпис, що прикрашав портрет В. Жаботинського: «На сторожі» (так називалася одна із фракцій, що утворилася в лоні Сіоністської організації).

Промови учасників зібрання засвідчили надію євреїв на відродження їхньої національної держави. Так, наприклад, д-р Швідкі стверджував, що палестинський мандат є першим кроком до національного відродження євреїв, і закликав їх об'єднувати сили задля досягнення омріяної сіоністами мети. Промовистим у цьому контексті став і виступ місцевого рабина Ш. З. Грінфельда. Він стверджував, що «Гатіква» – пісня, котра була своєрідним символом надій євреїв на краще майбутнє, із часу прийняття палестинського мандату перетворилася на національний гімн, гімн перемоги, реалізації надій і сподівань євреїв⁹⁰.

У вічі, що відбулося після урочистого засідання, брали участь близько 10 тис. євреїв-рівнян⁹¹.

Палестинофіли виявляли громадянську активність і в подальший час.

**Рівненський рабин
Шнеер Зельман Грінфельд**
Almanach Żydowski. – Lwów,
1939. – S. 711.

⁸⁹ ДАРО, ф. 86, оп. 4, спр. 25, арк. 39.

⁹⁰ ДАРО, ф. 86, оп. 4, спр. 25, арк. 39 зворот.

⁹¹ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 19, арк. 44.

1 квітня 1925 р. вони відзначали знаменну подію в єврейському національному та культурному житті – заснування Гебрайського університету в Єрусалимі. На урочистостях, які відбулися з нагоди його відкриття, були присутні не лише євреї, а й репрезентанти влади та представники українських демократичних сил⁹².

Урочистості з нагоди відкриття Гебрайського університету в Єрусалимі відбулися і в інших містечках Волинського воєводства. Зокрема, на початку квітня 1925 р. – у Клевані, Корці, Олександрії, Тучині⁹³.

Ідея створення вищого навчального закладу в Єрусалимі в час, коли Палестина була підмандатною територією Англії, а задачу відродження національної держави обстоювала лише частина євреїв, – одне з тих завдань, які були популярні серед сіоністів Польщі й Рівного зокрема. Імовірно, такий статус-кво – віддзеркалення не лише розуміння ними провідної ролі інтелігенції в життєдіяльності нації, а й свідчення надій заснувати її культурний форпост там, де з часом мала б постати національна держава євреїв. Такі сподівання спонукали активістів створити в Рівному відділ Товариства приятелів Гебрайського університету в Єрусалимі. Він постав восени 1924 р.⁹⁴

Його головою став рабин Ш. З. Грінфельд. До складу комітету ввійшли: С. Цацкін, Ш. Шраєр, Й. Швідкі, Є. Вугмайстер, Ш. Куліковіч, А. Зам⁹⁵. Метою Товариства була популяризація ідеї утворення Гебрайського університету в Єрусалимі, фінансове сприяння його функціонуванню, психологічна підтримка тим, хто здобував у ньому знання. Статутом Товариства визначалися методи, якими його члени мали сприяти реалізації мети: заснування в Польщі бібліотек і читалень, проведення лекцій і літературних вечорів, надання матеріальної допомоги тим, хто планує виїжджати на навчання до Єрусалима⁹⁶.

Створення Гебрайського університету широко коментувалося українською громадськістю, котра вимагала від влади заснування її вищого навчального закладу в Польщі. Тож не дивно, що представники українців у законодавчих органах – сенатор Черкавський, послы Хруцький та Козицький – брали участь в урочистому засіданні парламентарів-євреїв, вітали їх, повідомляла преса, «...з нагоди великого успіху визвольного жидівського руху»⁹⁷. Спільно з іншими депутатами вони

⁹² ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 863, арк. 24–24 зворот, 33, 41.

⁹³ Гон М. Голокост на Рівненщині (документи і матеріали) / Максим Гон. – Дніпропетровськ : Центр «Ткума»; Запоріжжя : Прем'єр, 2014. – С. 14.

⁹⁴ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 3, арк. 131.

⁹⁵ ДАРО, ф. 30, оп. 1, спр. 53, арк. 63.

⁹⁶ Statut Towarzystwa Przyjaciół Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie. – Warszawa, 1924. – S. 3–4.

⁹⁷ Жидівське культурне свято // Діло. – 1925, 4 квітня. – С. 2.

надіслали до Гебрайського університету в Єрусалимі телеграму: «Українська парламентарна репрезентація в сеймі й сенаті Річипосполитої Польської в імені частини українського народу, яка знаходиться у межах польської держави і яка є позбавлена висшої національної школи, щиро вітає оснування Вашого першого великого огнища національної жидівської культури»⁹⁸. Українські громадсько-політичні видання в ті дні стверджували, що відкриття університету в Єрусалимі – це важлива подія у процесі відновлення історичних прав євреїв на їхній історичній батьківщині. «Гебрейський університет на єрусалимській олівній горі – це не тільки тріумф відроджуючоїся старожидівської культури, але також свято і загальнолюдської культури»⁹⁹.

Інший приклад громадсько-політичної активності тих мешканців Рівного, що сповідували сіоністські цілі, – заходи, що були проведені в місті (як, до слова, й повсюдно на Волині) з нагоди 25-ї річниці смерті Т. Герцля. У Рівному в ті дні 1929 року відбувалися молитви за покійного, проведено різноманітні заходи, де вшановано ім'я засновника сіонізму¹⁰⁰.

Сіоністи та ортодоксальні кола Рівного виявляли національну свідомість не тільки в дні свят, але й у часи поразок. Навесні 1930 р., коли Великобританія призупинила єврейську еміграцію до Палестини, у місті було проведено акції протесту. Висловлюючи незгоду з дискримінацією, сіоністи Рівного 14 червня 1930 р. провели велелюдну демонстрацію. У час ходи вулицями міста проводилися імпровізовані віча, на яких промовці закликали громадськість до продовження організованого протесту проти політики Лондона. Один із них – відомий у місті сіоніст Ротфельд – пафосно заявив, що протестні акції євреїв повинні пробудити світову громадську думку, вплинути на політику мандаторія. Виступаючи біля будинку староства, він закликав уряд Польщі стати на захист інтересів єврейського народу спільно з демократичними силами всього світу¹⁰¹.

Роком раніше, 29 серпня 1929 р., рівненські євреї провели велелюдну акцію, якою висловили своє обурення погромами, що напередодні відбулися в Палестині. Їй передувало богослужіння за загиблими. На мітингу, що відбувся біля Великої синагоги, промовляли рабини Ш. З. Грінфельд і С. Н. Маюфес, відомі в краю громадсько-політичні діячі А. Брик, Б. Айзенерс, посол Серветник. Вони поклали моральну відповідальність за загибель євреїв у Палестині на мандаторія – Англію, порівнювали боротьбу сіоністів за відродження єврейської держави в Палестині

⁹⁸ Жидівське культурне свято // Діло. – 1925, 4 квітня. – С. 2.

⁹⁹ Свято культури // Діло. – 1925, 1 квітня. – С. 1.

¹⁰⁰ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 1606, арк. 22 зворот.

¹⁰¹ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 1769, арк. 101 зворот.

з боротьбою за незалежність поляків. Акція протесту закінчилася ходою до міського староства. Участь у ній брали близько 5 тис. чол.¹⁰²

Подібні заходи проведено й пізніше – у вересні-жовтні того ж року. Оскільки вони відображають політичні настрої значної частини рівнян, побіжно охарактеризуємо деякі з них.

Один із заходів, що відбувся на початку вересня 1929 р., організований «Союзом ремісників-євреїв». На ньому прозвучало фундаментальне переконання євреїв: Палестина – їхня споконвічна земля. Як і на інших заходах, які в ті дні відбувалися в Рівному, учасники зборів засудили акти насильства над тими, хто намагався зводити підвалини єврейської державності на Близькому Сході¹⁰³.

Підтримка тих, хто виїжджав у цей регіон, хто намагався закріпитися в Палестині, – одна з тенденцій суспільно-політичного життя євреїв Польщі. Промовисте свідчення цього – постання в Рівному «Комітету допомоги євреям, що борються в Палестині». Він утворився 31 серпня 1929 р. і став реакцією рівнян на новини, що досягли міста про знищення арабами єврейських поселень у Палестині. Ініціатива утворення Комітету, що мав збирати кошти і надсилати їх на Близький Схід для фінансової підтримки єврейських поселенців, надійшла від рабина Ш. З. Грінфельда. Комітет утворився при єврейській гміні та був доповнений представниками різних громадських і політичних сил. Розпочавши збір коштів для вказаної мети без узгодження акції з владою, єврейські активісти з часом мали досягти порозуміння з нею. Звертаючись до рівненського староства з клопотанням зареєструвати «Комітет допомоги євреям, що борються в Палестині», активісти бідкалися, «...щоб єдине на світі Рівне не було змушене перервати свою акцію через формальні труднощі»¹⁰⁴.

Узгодивши подальше проведення акції зі збору коштів із владою, Комітет за лічені тижні зібрав у Рівному 15 тис. злотих. Через Англо-палестинський банк ці гроші надіслано жертвам етнічного насильства в Палестині¹⁰⁵.

Вирувало Рівне пристрастями, що були збурені в далекій Палестині, і восени. 20 жовтня 1929 р. шість сотень євреїв слухали доповідь Й. Гальперна, який приїхав до міста після подорожі на Близький Схід й охарактеризував соціально-економічні відносини в цьому регіоні.

¹⁰² ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 1606, арк. 88 зворот.

¹⁰³ Там само, арк. 204 зворот.

¹⁰⁴ ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 765, арк. 243 зворот.

¹⁰⁵ Там само, арк. 244.

Наступного дня він виголосив доповідь «Євреї і араби в Палестині», а через кілька днів, 25 жовтня, – «Палестина, Англія та Женева»¹⁰⁶.

Проблеми відродження держави євреїв у Палестині, ситуації в цьому регіоні обговорювалися й на окружній конференції організації «Гехалуц піонер», яка відбулася в Рівному 22 жовтня 1929 р. за участю 700 чол. Як безпосередні борці за відродження єврейської національної держави, вони проаналізували свої практичні дії, спрямовані на реалізацію сіоністської мети¹⁰⁷.

Як центр сіонізму на Волині, Рівне посіло визначне місце в суспільно-політичному житті краю. Тут, як і в багатьох інших містах та містечках Волинського воєводства, діяли різноманітні інституції, чия ініціатива спрямовувалася на відродження єврейської держави на Близькому Сході. Серед них – Єврейський національний фонд («Керен Каємет») та Фонд для будівництва Палестини («Керен га-Йєсод»). Обидві інституції збирали пожертви, які використовувалися для закупівлі землі в Палестині (у такий спосіб створювалися робочі місця для тих сіоністів, котрі переселялися на Близький Схід із різних країн Європи). Здебільшого розмір фінансової підтримки цих фондів конкретними рівнянами був незначним і здійснювався на добровільних засадах. Водночас серед мешканців міста були й ті, хто підтримував «Керен Каємет» і «Керен га-Йєсод» значними сумами. Серед них Хана Шраєр – власниця гуртовної мануфактури, відома у Рівному громадський діяч і філантроп¹⁰⁸.

Серед громадських організацій, що діяли у Волинському воєводстві задля реалізації сіоністської мети, – Палестинське еміграційне товариство (ПЕТ). Воно утворилося в Рівному 29 жовтня 1922 р. Серед ініціаторів його заснування були Ю. Герш, Ш. З. Грінфельд, А. Герман, Й. Кальман, А. Брик. Останній став головою інституції. Реалізуючи визначену статутом мету, ПЕТ регулювало еміграцію євреїв до Палестини, надавало всебічну юридичну, а частково й матеріальну допомогу тим, хто залишав Рівне задля реалізації сіоністського ідеалу – відродження держави в Палестині¹⁰⁹.

ПЕТ діяв у Рівному до жовтня 1926 р. Причиною припинення його діяльності стало зубожіння євреїв, що було викликане економічною кризою попередніх років. Їх збідніння тимчасово унеможливило еміграцію рівненських євреїв до Палестини¹¹⁰.

¹⁰⁶ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 1606, арк. 47.

¹⁰⁷ Там само, арк. 48 зворот.

¹⁰⁸ Szrajerowa Chana // Almanach Żydowski. – Lwów, 1939. – S. 759.

¹⁰⁹ ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 672, арк. 2–3, 46.

¹¹⁰ Там само, арк. 8.

CENTRALNY SJONISTYCZNY
Wydział Palestyński
Oddział w Równem.

dnia 20 czerwca 1921 r.
 № 146.

SWIADECTWO LOJALNOŚĆ

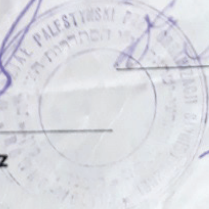
Wydział Palestyński
 niniejszem, że stały mieszkan ce m. e
 P. Józef Szchet
 urodzony w r. 1902 w Chirup
Wolynski
 wyznania chrześcijańskiego przy
 państwowej rosyjskiej
 lojalną i prawomyslną i znajduje się w
 Wydziału.

Niniejsze świadectwo wydaje się P. Szchetowi celem
 paszportu na wyjazd do **Palestyny.**

Rysopis:

Wzrost średni
 Oczy niebieskie
 Włosy czarne
 Ował twarzy podługawy
 Szczególne znamiona

Sekretarz
Kierownik

**Свідоцтво, видане рівненським осередком
 «Центрального сіоністського палестинського відділу»
 Юзефу Шехету (20 червня 1921 р.)
 ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 158, арк. 7.**

Їхньому виїзду в цей регіон сприяла й діяльність у Рівному «Окружного сіоністського палестинського відділу» (ОСПВ) та «Ліги допомоги працюючим у Палестині». Перший розпочав роботу в місті влітку 1922 р. й був осередком загальнопольської однойменної організації. ОСПВ діяв під патронатом держави – Еміграційного правління, що функціонувало в структурі Міністерства праці й соціальної політики Польщі¹¹¹.

«Ліга допомоги працюючим у Палестині» (ЛДПП), згідно з її статутом, мала на меті «...сприяти організації всіх тих євреїв, які хочуть морально і матеріально підтримати відбудову Палестини на засадах продуктивної праці»¹¹². Засновниками рівненського осередку ЛДПП, що постав 12 листопада 1931 р., стали А. Левітас, А. Райхель та Ш. Гахлернер. Того року його членами було 125 чол.

Чисельність рівненського осередку «Ліги допомоги працюючим у Палестині» повсякчас змінювалася (наприклад, у березні 1936 р. – 205 чол., а наприкінці того ж року – лише 125¹¹³). Одна з причин цього – зміна ситуації на Близькому Сході, труднощі, які чекали поселенців там, де їм доводилося виборювати право на життя в боротьбі з арабським населенням.

Рівненські сіоністи неодноразово брали участь в акціях, які охоплювали різні країни. Ідеться про вибори на світові сіоністські конгреси. Вони, до слова, визначали співвідношення сил між різними сіоністськими угрупованнями краю. Так, результати виборів 1937 р. на світовий сіоністський конгрес, що відбулися в Рівному 15 серпня, засвідчили перевагу Ліги трудової Палестини. За нею йшли «Загальні сіоністи», «Мізрахі», фракція «Ет-Лівнот» та grosманісти¹¹⁴.

Таким чином, боротьба за мандат, який міг забезпечити представництво євреїв Волині на конгресах, ставала одночасно проміжним етапом, коли визначалося співвідношення сил серед євреїв-державників. Останні вибори делегатів на світовий сіоністський конгрес у Рівному відбулися за місяць до початку Другої світової війни – 23 липня 1939 р.¹¹⁵

Хоча протягом 1921–1939 рр. Рівне залишалося невеликим провінційним містом, у ньому неодноразово перебували відомі політики. Один із них – президент Польщі І. Мосьцицькі. Ось як описувала цю подію регіональна преса: «19 червня 1929 року надовго залишиться в пам'яті

¹¹¹ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 472, арк. 3–4.

¹¹² ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 723, арк. 7 а.

¹¹³ Там само, арк. 21.

¹¹⁴ ДАВО, ф. 46, оп. 9-а, спр. 586, арк. 21.

¹¹⁵ ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 695, арк. 15.

мешканців Рівного. Місто прибрало святкового вигляду; з будинків майоріли державні прапори, вітрини магазинів оздоблено орлами і портретами п. Президента, балкони прикрашено килимами і квітами... Згідно програми приїзд п. Президента до Рівного планувався по 2 годині. Ентузіазм очікуючих біля тріумфальної арки був таким, що, незважаючи на пізній час і холодний вечір, а також на інформацію про виниклу в середмісті (у Клубі працюючої інтелігенції) пожежу, ніхто з присутніх із зайнятого місця не зійшов і спокійно чекав приїзду поважного гостя»¹¹⁶.

Зрозуміло, таких масштабних приготувань не було тоді, коли до Рівного прибували відомі українські, польські, єврейські політики. Серед останніх – лідери різних партій. Їхні візити ставали важливими подіями в суспільно-політичному житті містечка, збурювали емоції його мешканців. Так було, наприклад, 25 березня 1924 р., коли до Рівного приїхав член виконавчого комітету Всесвітньої сіоністської організації А. Голдберг. Пересічні містяни-євреї зустрічали його оплесками; духовий оркестр товариства «Гасмонея» – маршем. Того дня в театрі Зафрана А. Голдберг виголосив лекцію «Еміграція до Палестини». Його роздуми слухало 800 чол. За оцінкою органів поліції, котрі спостерігали за короткочасним візитом до міста громадянина США, «перебування Голдберга в Рівному викликало серед євреїв сенсацію, заохочуючи багатьох до еміграції»¹¹⁷.

Місяцем раніше, 10 лютого 1924 р., 400 рівнян, котрі зібралися в театрі Зафрана, слухали виступ із теми «Палестина, що бореться» відомого в Польщі громадсько-політичного діяча, лідера фракції радикальних сіоністів, депутата польського сейму в 1919–1930 рр. І. Грінбаума (через 18 років, у 1948, він став міністром внутрішніх справ у тимчасовому уряді новоутвореної Держави Ізраїль). Сповідуючи сіоністські ідеали, промовець доводив, що майбутнє євреїв безпосередньо пов'язане з їхнім поверненням на історичну батьківщину. А тому він закликав євреїв Рівного підтримувати ті ініціативи, що мали на меті посилювати позиції цієї національної меншини в Палестині, сприяти відродженню національної держави євреїв у цьому регіоні Близького Сходу¹¹⁸.

І. Грінбаум приїжджав у Рівне і в подальшому. Зокрема, навесні 1930 р. на проведених віче в Рівному та інших містечках Волинського воеводства він закликав євреїв до взаємодії з українською громадськістю на виборах до сейму і сенату. У лютому того ж року до Рівного прибув член всесвітнього виконавчого комітету Сіоністської партії д-р Гольдштейн¹¹⁹.

¹¹⁶ Powitanie pana Prezydenta // Ziemia Wołyńska. – 1929, 30 czerwca. – S. 2–3.

¹¹⁷ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 6, арк. 3–4.

¹¹⁸ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 3, арк. 19.

¹¹⁹ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 1769, арк. 14, 60–60 зворот.

Трохи згодом – мешканець Палестини, видатний єврейський громадсько-політичний діяч, член виконавчого комітету Всесвітньої сіоністської організації Л. Яффе. Поет, котрий володів особливим талантом красномовства, у травні 1931 р. полонив рівнян своїми судженнями про майбутню національну державу на Близькому Сході та взаємини євреїв і поляків у Другій Речі Посполитій¹²⁰.

Зрозуміло, вектори громадсько-політичного життя євреїв Рівного визначалися не тільки тим, що частина з них підтримувала сіоністів. Найважливіший його компонент зумовлювався передусім завданням інтеграції цієї національної меншини в польське суспільство. Цей курс об'єктивний: адже після краху імперії Романових і поразки української національної революції Західна Волинь увійшла до складу Другої Речі Посполитої. Відтепер пріоритетними для євреїв стали щонайменше два завдання: налагодження конструктивного діалогу з владою та толерантного співіснування з представниками інших націй.

Перша з названих задач розв'язувалася далеко поза межами Рівного – у Варшаві, де представники єврейської громадськості Польщі з парламентської трибуни виголошували заяви про її лояльність до держави, налагоджували контакти з урядом, а водночас озвучували найактуальніші для цієї національної меншини проблеми в новоутвореній державі. Тим часом контакти євреїв Волині з представниками центральної влади були спорадичними. Одна з таких зустрічей відбулася наприкінці зими 1924 р., коли представники Рівного (голова єврейської віросповідної гміни Герш Брік, рабин Ш. З. Грінфельд і д-р Ю. Раппопорт) у складі делегації євреїв Волині зустрілися з міністром внутрішніх справ Польщі. На ній Ю. Раппопорт інформував міністра про актуальні для рівненських євреїв справи: набуття польського громадянства, налагодження міського самоврядування, вибори до їхньої віросповідної гміни, шкільництво¹²¹.

Не обходилося, зрозуміло, і без політичних декларацій. Одна з них – про беззаперечну лояльність щодо Польщі – пролунала на зустрічі представників національних меншин із віце-міністром для «справ кресових» Смульським наприкінці лютого 1925 р. у час його візиту на Волинь. Останній, як і міністр внутрішніх справ Польщі на вище згаданій зустрічі, наголошував на необхідності врегулювання тих проблем, які унеможлиблювали повноцінну інтеграцію в державу національних меншин¹²² – одне з відображень тих реалій, у котрих перебували євреї в першій половині 1920-х рр.

¹²⁰ L. Jaffe w Równem // Wiadomości Wołyńskie. «Echo Rówieńskie». – 1931, 17 maja. – S. 5.

¹²¹ Delegacja kahału u ministra // Życie Wołynia. – 1925. – № 5. – S. 16.

¹²² Senator Smólski o sytuacji na Wołyniu // Życie Wołynia. – 1925. – № 10. – S. 4–6.

Таких проблем у ті роки було чимало. Час від часу вони обговорювалися на вищому політичному рівні. Так, наприклад, неврегульовані справи євреїв обмірковувалися на засіданні т. зв. кресової секції кабінету міністрів у липні 1925 р. Серед них – скасування законодавства Російської імперії про єврейські віросповідні гміни, надання євреям права використовувати іврит та їдиш як у роботі цих інституцій, так і на публічних зібраннях, вивчення юдаїстичних предметів у єврейських школах, скасування навчання дітей-євреїв у суботу тощо¹²³.

Намагаючись здобути оптимальні умови для захисту своїх інтересів, євреї Польщі й Рівного зокрема брали активну участь у виборах до сейму та сенату. Уперше це було 1922 р.

У цей час на Волині активізувалася діяльність Єврейської народної партії (рівненський осередок фолкістів очолював Хоффман¹²⁴). Утворившись дещо раніше, вона певний час залишалася малопомітною фігурою на політичній шахівниці краю. Не сприйнявши ідеї взаємодії євреїв з іншими народами у виборчій кампанії до національних зборів, фолкісти активізували свою роботу і, як результат, відібрали в Блоку національних меншин значну кількість голосів виборців¹²⁵.

Постання останнього – реакція різних національних меншин, що проживали в Другій Речі Посполитій, на політику влади й ті суперечності, котрі визначилися у взаємодії польських народів із представниками титульної нації.

У межах Блоку національних меншин (БНМ) відбулася перша в повоєнні роки співпраця української та єврейської громадськості. Вони спільно з білорусами й німцями об'єднали свої сили у виборчій кампанії внаслідок активної пропаганди ідеї захисту прав національних меншин І. Грінбаумом. Найпотужнішим суб'єктом БНМ з-поміж єврейських партій стала Сіоністська.

Успіху БНМ на Волині сприяло розбиття польських політичних сил та слабкість передвиборчої агітації, що проводилася ними. Оцінюючи ситуацію в перші тижні після проведення виборів, органи поліції зауважували: «Немає жодного сумніву в тому, що при об'єднанні всіх, чи, принаймні, більшості польських партій і виставленні спільного списку кандидатів у послы, можна було навіть при слабкій агітації, яка була характерна діяльності польських партій, здобути щонайменше три мандати: по одному в кожному з трьох виборчих округів на Волині»¹²⁶.

¹²³ «Słowo Polskie» w №188 podaje uchwały rady ministrów w sprawach żydowskich // *Życie Wołynia*. – 1925. – № 29. – S. 6.

¹²⁴ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 86, арк. 5.

¹²⁵ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 539, арк. 206.

¹²⁶ Там само, арк. 218.

Тим часом, як полякам цього воєводства не вдалося делегувати до сейму й сенату жодного свого представника, БНМ здобув перемогу: 12 українців, 3 євреїв та один із німців, що проживали в цій адміністративній одиниці Польщі, стали депутатами сейму¹²⁷.

Відтепер у Рівному діяли єврейські партії парламентського представництва. Протягом кількох років тут функціонували «Секретаріат єврейського клубу (парламентської фракції – *М. Г.*) послів сейму» (СЕКПС) та «Секретаріат Волинського клубу послів сейму та сенату Єврейської народної партії»¹²⁸.

Одним із представників євреїв-рівнян у законодавчих органах Польщі став Юзеф Раппопорт. Він народився 22 березня 1887 р., здобув юридичну освіту. Яскравий оратор, у 1922 р. був обраний депутатом сейму. Цей успіх – результат активної громадянської позиції Ю. Раппопорта: членства в добродійних та політичних інституціях сіоністського спрямування. Показником високого авторитету Ю. Раппопорта серед колег-депутатів стало його обрання на посаду секретаря СЕКПС¹²⁹.

Сьогодні важко уявити, що в Рівному діяв Секретаріат клубу послів і сенаторів Єврейської національної ради – інституції, що створена різними політичними силами в новопосталій Польщі з метою репрезентації інтересів євреїв країни. Із 1 березня 1922 р. відділ Єврейської національної ради (ЄНРади) постав у цьому провінційному містечку. 6 червня наступного року ЄНРада делегувала право Юзефові Раппопорту виступати від її імені та вищезгаданого секретаріату перед органами влади Волинського воєводства з метою репрезентації інтересів єврейської громадськості¹³⁰.

Значна частина євреїв підтримала БНМ і на наступних виборах до сейму і сенату Польщі. Зокрема ті з них, що були членами Сіоністської партії, Союзу єврейських торговців і Союзу ремісників. Останні узгоджували свою позицію з варшавським керівництвом на нараді у Рівному, що відбулася на початку січня 1928 р. Його представник Х. Раснер обґрунтував слушність взаємодії з іншими національними меншинами так: унеможливлення їх дискримінації в Другій Речі Посполитій, зокрема, протиставлення намірам польських шовіністів обмежити представництво євреїв, котрі складали 12 % населення країни, у її законодавчих органах 5–6 депутатами. Водночас інший прибічник співпраці національних меншин д-р Бромберг, котрий виступав на віче в Рівному, наголошував

¹²⁷ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 539, арк. 206.

¹²⁸ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 145, арк. 168–168 зворот.

¹²⁹ ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 665, арк. 10.

¹³⁰ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 86, арк. 1.

на тому, що євреї мусять взаємодіяти з українцями, котрі складають більшість населення Волині¹³¹.

Заклики до співпраці національних меншин знайшли своїх прибічників. Цьому сприяло створення сіоністським осередком Рівного «Виборчого комітету єврейського національного блоку при виборчому комітеті Блоку національних меншин». Його очолив віце-голова партії «Мізрахі» в Рівному Н. Матюк¹³².

Досягти такого успіху, як у попередній виборчій кампанії БНМ не вдалося. Переможцем виборчих перегонів у Волинському воєводстві став Безпартійний блок співпраці з урядом: 48 % із тих, хто голосував за кандидатів у депутати сейму, віддали голоси саме проурядовому угрупованню. Тим часом Блок національних меншин підтримали тільки 13,5 % виборців (57 тис. чол.)¹³³. Невтішними для членів БНМ виявилися й результати виборів до сенату: він не спромігся провести до його складу жодного свого кандидата. Тим часом із 5 сенатських мандатів чотири вибороли поляки¹³⁴.

Національні меншини в будь-якій країні, якщо вони не сповідують сепаратистських намірів, приречені інтегруватися в суспільство, а отже, бути лояльними громадянами й вивчати культуру титульної нації. Ці тенденції наприкінці 1920-х рр. чітко простежувалися в Рівному. Саме тоді ініціатива рівненського старости Богуславського щодо заснування в місті Клубу єврейської інтелігенції здобула підтримку останньої. Мета діяльності цієї організації – покращення взаємин євреїв із польською громадськістю на засадах толерантного співжиття, пропаганда єврейською інтелігенцією ідей польської державності серед одновірців¹³⁵.

Таку позицію займали й ті євреї, котрі були членами низки інших організацій. Зокрема тих, що не обмежували членства в них національним критерієм. Станом на початок 1930-х рр. це – «Червоний хрест», «Пожежна сторожа», «Ліга протиповітряної оборони», «Strzelec», «Білий хрест»*, «Maceż szkolna»¹³⁶. Працюючи в них пліч-о-пліч з поляками, рівняни-євреї сприяли розвитку неурядового сектору Другої Речі Посполитої.

¹³¹ ДАРО, ф. 86, оп. 6, спр. 103, арк. 8, 38–38 зворот.

¹³² ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 29, арк. 22.

¹³³ Там само, арк. 176.

¹³⁴ Після виборчого бою // Діло. – 1928, 21 березня. – С. 2.

¹³⁵ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 1769, арк. 18 зворот.

* «Білий хрест» – громадська організація, що мала на меті сприяння посиленню обороноздатності Польщі.

¹³⁶ Burza w ... szklance wody // Wiadomości Wołyńskie. «Echo Rówieńskie». – 1931, 21 listopada. – S. 5.

Яскравим прикладом громадянськості рівненських євреїв стала підтримка ними збройних сил Польщі – збір коштів для придбання бойового літака. Ця ініціатива стала реакцією рівнян на дозвіл влади оселитися в Польщі тим євреям, котрі тікали від переслідувань у нацистській Німеччині*.

Ініціативу в організації подяки центральній владі за продемонстровану нею лояльність до жертв нацизму взяв на себе «Єврейський громадянський клуб» (ЄГК) – одна з найавторитетніших громадських організацій Рівного. Ідеологічна база, на якій вона постала влітку 1932 р., яскраво відображає політичну платформу євреїв – порозуміння з титульною нацією держави.

Його основою вони трактували розвиток демократії. Саме її члени ЄГК цілком слушно вважали платформою розв'язання міжнаціональних суперечностей, від яких потерпала Друга Річ Посполита¹³⁷ – держава, третину населення якої склали національні меншини. У її мозаїці іншостей євреї були важливим, проте не єдиним компонентом. Не менш значущими були багатомільйонні громади українців, білорусів, інших національних меншин, котрі проживали в міжвоєнній Польщі.

Нездатність розуміти «іншість», її феномен й унікальність провід ЄГК трактував однією з головних проблем польського політикуму. Джерела антисемітизму, котрий у 1930-х рр. виявлявся в Другій Речі Посполитій у різних сферах суспільного життя, його члени вважали результатом нерозуміння титульною нацією держави соціокультурної самості євреїв. Прагнучи досягти порозуміння й злагоди поміж ними й поляками, члени ЄГК визначили своєю метою пропаганду ідеї громадянськості серед євреїв Рівного¹³⁸.

Одним із заходів задля досягнення цієї мети стала кампанія з будівництва бойового літака, який мав посилити обороноздатність Польщі. Наприкінці осені 1937 р. ЄГК кілька тижнів поспіль проводив цільову пропагандистську кампанію. Збір коштів на літак, згідно з задумом організаторів акції, мав засвідчити вдячність польській владі за сприяння порятунку євреїв, котрі рятувалися від дискримінації нацистів еміграцією з Німеччини, а водночас сприяти посиленню Війська польського¹³⁹.

* До осені 1933 р. кількість утікачів із Третього рейху сягнула 65 тис. чол.; 4,5 тис. з них рятувалося виїздом у Польщу (Світова жидівська конференція // Діло. – 1933, 1 листопада. – С. 2).

¹³⁷ ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 716, арк. 11.

¹³⁸ Там само, арк. 11.

¹³⁹ Żydzi Wołynia – Armji Polskiej // Wołyń. – 1933. – № 47. – С. 8.

Цей проект представлено громадськості в приміщенні «Громадянського клубу» (що знаходився на вул. Галлера, 31) 12 листопада 1933 р. На зборах були присутні 100 чол., у т. ч. й делегати різних міст Волинського воєводства. Учасники зібрання створили організаційний комітет «Євреї Волині – польській армії», який очолив Й. Мень¹⁴⁰. До складу комітету ввійшли рабини, представники єврейської гміни (Й. Альперсон, М. Літвак), Ліги протиповітряної оборони, що постала при «Громадянському клубі» (Й. Мен, Д. Сток, Ш. Голзерберг та ін.), 11 громадських діячів (І. Писюк, Б. Райдер, Г. Геллер, М. Фельдман та ін.), а також посланці Союзу торговців, Союзу ремісників, гімназій та спортивних організацій¹⁴¹.

Пропозиція «Єврейського громадянського клубу» була підтримана рівнянами: фактично всі соціальні верстви євреїв, їхні партії та гміна схвально оцінили вищеназану ініціативу. Рабини Ш. З. Грінфельд, С. Н. Маюфес, М. З. Ройтенберг та Х. Й. Ліпер звернулися до містян із зверненням, у якому стверджувалося: «Страшним є становище наших братів у країні Гітлера. Згасла у гітлерівських убивць остання іскра людяності. Кров наших переслідуваних, тероризованих і вбитих братів апелює до сумління всього цивілізованого людства. Не можемо байдужо дивитися на страждання наших братів...»¹⁴²

На тлі злочинів, які повсюдно чинилися в Німеччині супроти євреїв, у Рівному усталювалося переконання в тому, що саме містяни мають дати приклад побратимам, тим євреям, котрі проживали в інших адміністративних одиницях Польщі.

Справді, ініціатива рівнян була підтримана євреями різних міст. Першими до неї пристали євреї Корця, згодом – Варшави й Лодзі¹⁴³. Один із регіональних комітетів, що підтримав акції євреїв Рівного, утворився на Поліссі¹⁴⁴.

Тим часом збір коштів розпочато в Рівному. «Результати проведеної до цього часу акції на терені м. Рівне, – стверджували її організатори, – перевищили наші очікування. Громадськість з ентузіазмом сприйняла нашу акцію, про що свідчить її жертвність»¹⁴⁵.

Першочергово організатори комітету «Євреї Волині – польській армії» планували зібрати в Рівному близько 5 тис. злотих (загальна

¹⁴⁰ Żydzi Wołynia – Armji Polskiej // Wołyń. – 1933. – № 47. – S. 8.

¹⁴¹ Żydzi Wołynia – Armji Polskiej // Wołyń. – 1933, listopad. – S. 4.

¹⁴² Там само. – S. 6.

¹⁴³ Żydzi Wołynia – Armji Polskiej // Wołyń. – 1933. – № 47. – S. 8; Żydzi Wołynia – Armji Polskiej // Wołyń. – 1933. – № 48. – S. 5.

¹⁴⁴ Żydzi Wołynia – Armji Polskiej // Wołyń. – 1934. – № 1. – S. 10.

¹⁴⁵ Żydzi Wołynia – Armji Polskiej // Wołyń. – 1933. – № 49. – S. 5.

вартість літака становила 50 тис. зл.). Упродовж місця їх пожертви склали значно більшу суму – 8 тис. зл.¹⁴⁶

Поступове посилення громадянськості євреїв супроводжувалося їх активною реакцією на внутрішні виклики й зовнішні загрози, що поставали перед Польською державою. Приклад цьому – участь рівненських євреїв у «Національній позиції», якою її організатори планували збільшити фінансові резерви держави для реалізації важливих для неї завдань. Облігації в той час придбало чимало з них (Р. Хайт, А. Бронштейн, Ш.-П. Брік, С.-Ш. Бреслерман та сотні інших)¹⁴⁷. Серед тих, хто підтримував державу в першій половині 1930-х рр., не тільки містяни, але й організації Рівного: польський «Повітовий осередок союзу інвалідів війни», «Цех шевців-християн» та ін., а поруч із ними – єврейське благодійне товариство «Linax Hacedek», працівники правління товариства ТОЗ, гімназія «Товариства поширення освіти серед євреїв», єврейський спортивний клуб «Накоаш»¹⁴⁸.

Не менш промовистими були ті ініціативи «Єврейського громадянського клубу», які мали на меті сприяння посиленню обороноздатності держави. Його члени перераховували кошти у Фонд національної оборони, Лігу протиповітряної оборони. Комітет підтримував будівництво у Рівному парашутної вежі¹⁴⁹. Ці, як і інші починання єврейських громадських організацій міста, засвідчували патріотизм їх членів та політичну позицію євреїв Рівного загалом.

За час, що проліг поміж роками, коли за Західну Волинь змагалися різні політичні сили, й першою половиною 1930-х рр. рівняни, здається, позбулися «пафосу» протистояння на національному ґрунті. Різні громади не стали ближчими одна одній. Вони існували, скажемо так, як паралельні світи, не виказуючи особливого тяжіння один до одного. Їх об'єднувало прагнення комфортного життя, бажання забезпечити своїм сім'ям достаток і благополуччя. Водночас різні релігії й національна самосвідомість розмежовували їх. Здебільшого українці, поляки та євреї жили у своєрідних «гетто», де кожен із них відчував комфорт від власної «самотності». Про це свідчить не тільки те, що більшість партій, громадських об'єднань, кооперативів, котрі діяли в Польщі й Рівному зокрема, як і раніше, об'єднували винятково «своїх». Про мури, поза які не хотіли виходити представники кожної з етнічних громад, свідчить і те, що шлюби між представниками різних націй та віросповідань були рідкістю, а тому викликали широкий резонанс у містян.

¹⁴⁶ Żydzi Wołyńia – Armji Polskiej // Wołyń. – 1933. – № 47. – S. 8.

¹⁴⁷ ДАРО, ф. 218, оп. 1, спр. 106, арк. 3–4.

¹⁴⁸ Там само, арк. 41.

¹⁴⁹ ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 716, арк. 16, 40.

Це – данина самоті. Остання – об’єктивна, і за умов, коли інтереси індивіда в шкалі суспільних цінностей стояли нижче групових (національних, релігійних), вона відіграла помітну роль. Проте не менш важливе й інше: «свої» й «чужі» в Рівному хоч і віддавали пріоритет власним інтересам, не завжди виявляли готовність урегульовувати проблеми тих, із ким співіснували пліч-о-пліч, все ж мирно співіснували. У місті не було помітних міжнаціональних конфліктів, чим і пишалися рівняни ще на початку 1930-х рр.¹⁵⁰ Суперечності, котрі виникали поміж представниками різних націй (головно поляками й євреями), швидко врегульовувалися й не відігравали помітної ролі в співжитті представників різних самостей. Дзеркалом толерантної взаємодії містян були діти – ті, хто вчився в одній школі чи товаришував із дітлахами-сусідами, що належали до інших конфесій.

Патріотизм національних меншин не завжди убезпечує їх від виявів нетерпимості. Так було і з євреями Польщі: в середині 1930-х рр. у ній, як і в багатьох країнах Європи, стрімко зростали антисемітські настрої. Тому першочерговими завданнями для євреїв стали збереження їхньої громадянської гідності та захист національних прав.

Ці суспільні реалії не минули й Рівного. Воно стало одним із численних епіцентрів у Польщі, де відчувалося протиборство між євреями та польськими шовіністами, які оперували гаслами надання містам польського характеру, витіснення євреїв з економічного життя тощо. Максимальним завданням було створення такої суспільно-політичної атмосфери, яка б сприяла стрімкому прискоренню еміграції євреїв із Другої Речі Посполитої. Вона настільки полонила частину поляків, що дала привід членам виконавчого комітету Світового єврейського конгресу стверджувати: ідея-покруч про усунення євреїв із країни свідчить, що Польща уражена хворобою антисемітизму¹⁵¹.

Отже, визначальною тенденцією в суспільно-політичному житті євреїв Рівного другої половини 1930-х рр. стала, сказати б, їхня захисна реакція на хвилю антисемітизму, що зростала. Ситуацію, у якій опинилися євреї Польщі, відомий у Рівному громадський діяч д-р Берлінер у січні 1936 р. охарактеризував як перебування в гетто¹⁵².

Це усвідомлювали не тільки євреї, а й представники інших національних меншин. «Я чув, – стверджував у той час посол Гофман, – як селяни з Рівного нарікали: «що буде з нами, коли так зачинаються з жидами?»¹⁵³

¹⁵⁰ Burza w ... szklance wody // Wiadomości Wołyńskie. «Echo Rówieńskie». – 1931, 21 listopada. – S. 5.

¹⁵¹ ДАВО, ф. 46, оп. 9-а, спр. 547, арк. 4.

¹⁵² ДАРО, ф. 86, оп. 2, спр. 742, арк. 16.

¹⁵³ Проблеми українська, білоруська і жидівська перед сеймом // Новий час. – 1937. – Ч. 38. – С. 8.

Навесні 1936 р. в суспільно-політичному житті Рівного сталася нечувана подія: у перші дні березня невідомі поширили в місті листівку, зміст якої мав збурити в ньому антиєврейські настрої. Ось як цей факт висвітлила преса: «Уперше з часу, коли місто Рівне ввійшло до складу Речі Посполитої, на його терені з'явилися антисемітські листівки, які поширюються різними особами, котрі уникають денного світла. Це є перший випадок у місті, яке до цього часу було відоме гармонійним співжиттям і співпрацею всіх національностей. Відвідувачі громадських місць знаходять у них листівки, які чиєюсь рукою засунуті поміж сторінок газет, а також на вулицях і всюди там, де зосереджується значна кількість людей...»¹⁵⁴

Імовірно, листівки були поширені членами однієї з польських організацій. Як би не було, принципове інше: відтепер Рівне опинилося в спектрі тих міст, де в той чи інший спосіб розігрувалася антиєврейська «карта». Воно поволі прощалося з однією зі своїх «візиток» – толерантного співжиття представників різних національностей і віросповідань...

У березні 1936 р. ще щонайменше двічі хтось із польських шовіністів поширював у Рівному заклики до виявів нетерпимості щодо євреїв. Християн закликали бойкотувати заклади торгівлі, якими володіли євреї. Наприкінці того ж місяця на паркані, що опоясував приміщення шкільної інспекції, з'явився напис «Бий євреїв!»¹⁵⁵

На тлі активної конкуренції різних націй в економіці, що відбувалася поміж українцями й поляками, останніми та євреями в усій Речі Посполитій, гасло бойкоту єврейського бізнесу підтримав навіть один зі священників-католиків Рівного. Органи поліції з цього приводу констатували: 15 березня 1936 р. у промові «...ксьондз Хоміцкі підкреслив шкідливість євреїв, а також необхідність боротьби з ними за допомогою легальних методів, тобто бойкоту єврейських товарів, їх непридбання»¹⁵⁶. Сприяючи поширенню листів такого змісту, цей священник керував антиєврейським рухом католицької молоді в Рівному, поширював антисемітський часопис «Samobrona» («Самозахист»)¹⁵⁷.

Сповзання містян до прірви виявів інтолерантності підтвердили події кінця літа того ж року. Зокрема, увечері 8 серпня четверо невідомих перестріли Л. Шубковського, А. Хайта та Л. Резніка й спровокували з ними конфлікт. Через тиждень, 15 серпня 1936 р., аналогічна пригода в центрі Рівного сталася з М.-Л. Хазанчуком та І. Цурфінкером. Брати Казимир та

¹⁵⁴ Z Równego // Dzień dobry! Polesia i Wołyńia. – 1936, 6 marca. – S. 12.

¹⁵⁵ ДАРО, ф. 86, оп. 2, спр. 710, арк. 18, 25.

¹⁵⁶ Там само, арк. 63.

¹⁵⁷ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 3662, арк. 1.

Ян Янкевичі завдали обом легких тілесних ушкоджень¹⁵⁸. Того ж місяця на одному з кіосків у Рівному на показ виставлено карикатуру з «Samobrony»: вона зображала євреїв у вигляді павуків, що смочуть кров із християн¹⁵⁹.

Одна з рівнянок описала тогочасні реалії так: «У місті стало небезпечно ходити тією стороною вулиці, де знаходився костел. Біля нього хулігани нападали на євреїв, рвали в старих бороди. Вулиця 3-го Травня поділилася на дві сторони: єврейську та польську; українці і росіяни в цьому участі не брали. Надвечір у дні різдвяних свят євреї почали зачиняти віконниці, оскільки польські колядники розважалися тим, що вибивали шибки в їхніх будинках. Над польськими магазинами з'явилися транспаранти з написами «Свій до свого» – заклик до поляків не купувати в магазинах євреїв»¹⁶⁰.

У другій половині 1930-х вияви упередженості щодо євреїв у Рівному педалювалися як подіями в Польщі, так і появою в ньому нової газети – «Echo Kresowe». Саме вона чи не з першого свого числа почала пропагувати ті ідеї, котрі вже кілька років були популярними в різних частинах Другої Речі Посполитої: відсторонення поляків від євреїв, економічна конкуренція з ними задля надання містам на т. зв. східних кресах польського характеру. Визначаючи позицію редакції газети як таку, що не стоїть «на послугах євреїв чи їхніх впливів», її очільник стверджував: «Echo Kresowe» має на меті звільнення населення т. зв. кресів від впливів представників цієї національної меншини¹⁶¹.

У той час – 1938 р. – окремі польські товариства, що діяли в Рівному, почали використовувати у своїй роботі ідеї, які були експортовані в соціально-економічне життя міста ззовні. Ішлося головним чином про спроби уникнути контактів із євреями в економічному житті. Одне з товариств, котре сповідувало таку мету, – «Товариство розвитку східних земель» (ТРСЗ). Із часу утворення воно здійснювало активну культурно-просвітницьку роботу, а водночас підтримувало розвиток польського крамарства. Зрозуміло, що такий вектор роботи суперечив інтересам рівненських євреїв, значна частина яких працювала у сфері торгівлі й послуг.

Зростанню напруженості в стосунках рівненських поляків і євреїв сприяла ініціатива голови місцевого осередку ТРСЗ Пюро-Дембінського,

¹⁵⁸ ДАРО, ф. 86, оп. 2, спр. 710, арк. 52 зворот, 58.

¹⁵⁹ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 3662, арк. 2.

¹⁶⁰ Мусман Х. Назв. праця. – С. 55.

¹⁶¹ Żydzi nie wiedzieli dotychczas o akcji unarodowienia życia na Wołyniu... // Echo Kresowe. – 1938, 19 maja. – S. 5.

який звернувся до «Військової родини» та інших діючих у місті польських організацій із закликом придбання будь-яких товарів винятково в тих магазинах, власниками яких були поляки. Завдяки активності Пюро-Дембінського, повідомляла преса, «товариство налагодило контакти з усіма власниками польських магазинів, котрі пообіцяли відпускати якісний товар за ціну, що не є вищою, ніж у магазинах єврейських»¹⁶².

Рівненський осередок ТРСЗ працював у руслі тих численних організацій, що діяли в Другій Речі Посполитій і прагнули зміцнення т. зв. польського стану посідання в містах Волині (як, зрештою, і всієї Польщі). Де-факто це означало не тільки стрімку інтеграцію до них поляків, а й підрив тих соціально-економічних позицій, котрі посідали євреї в містах. У випадку з Рівним досягненню цієї мети сприяла риторика керівництва «Товариства розвитку східних земель»: не допустити того, щоб гроші поляків потрапляли до кишень євреїв¹⁶³. У такий спосіб керівники ТРСЗ прибирали економічні процеси в Рівному в національні шати...

Бранцями ідеї підриву позицій євреїв у різних сферах суспільного життя, полоненими прагнення витіснення цієї національної меншини із Польщі – мрія польських націоналістів кінця 1930-х рр. – виявилися не тільки члени рівненського осередку ТРСЗ. Такі наміри мали й члени деяких інших громадських та професійних організацій, що діяли в Рівному. Зокрема, «Союзу транспортних робітників». Ці плани озвучувало, а тому й рекламувало «Echo Kresowe». Воно, зокрема, коментувало наміри ремонтників із числа названого Союзу як такі, що «...збільшили координацію дій робітничого фронту в боротьбі з підприємництвом перевізників, які в більшості є євреями»¹⁶⁴.

Інтерпретації подій, що озвучувалися газетою «Echo Kresowe», популяризацію її редакцією ідей, котрі сповідували польські шовіністи, євреї трактували діяльністю, що наражає гармонійне співжиття різних націй у місті на небезпеку. Редакція газети, дорікали їй євреї наприкінці весни 1938 р., намагається внести в життя рівнян національні антагонізми, яких місто раніше не знало¹⁶⁵.

Справді, кінець зими – весна 1938 р. означилися стрімким загостренням взаємин поміж рівненськими євреями й частиною місцевих

¹⁶² Pokłosie prac T-wa Rozwoju Ziem Wschodnich w Równem // Echo Kresowe. – 1938, 31 grudnia. – S. 4.

¹⁶³ Там само.

¹⁶⁴ Z życia Związku Robotników Transportowców w Równem // Echo Kresowe. – 1938, 19 maja. – S. 5.

¹⁶⁵ Żydzi nie wiedzieli dotychczas o akcji unarodowienia życia na Wołyniu... // Echo Kresowe. – 1938, 19 maja. – S. 5.

поляків. У ті місяці на вулицях міста відбувалися напади на євреїв. Зокрема, у лютому того року на вул. Колейовій зловмисники-поляки побили І. Гайхраха. Аналогічний злочин посеред білого дня вчинено кількома поляками 20 березня 1938 р.¹⁶⁶

Вуличний бандитизм на національному ґрунті швидко радикалізував суспільну атмосферу в місті. Це яскраво проілюстрували події, що сталися 13 березня 1938 р., коли на його центральній вулиці двоє поляків демонстративно виявляли зневагу до перехожих-євреїв. «Згодом, – зафіксовано в протоколі поліції, – вони зайшли в пивний бар Добжинського на вул. Третього травня нібито за сигаретами. У ньому було близько 15 євреїв і 10 християн. З євреїв були тільки вантажники, зокрема – Гвейх Арон і його батько Пінхас Гвейх..., яких незадовго до цього на вулиці штовхнув [поляк] Янкевич. У момент, коли Янкевич з Яблонським виходили з пивбару, Арон Гвейх підскаочив ззаду до першого і завдав йому кілька ударів ножом. Бачачи це, батько Пінхас Гвейх прийшов на допомогу синові і також вдарив ножом Янкевича в бік. Бійка, що розпочалася, зумовила збентеження присутніх... Інцидент ліквідований поліцією»¹⁶⁷.

Цей випадок яскраво проілюстрував наелектризованість суспільно-політичної атмосфери в місті. Особливо непривітною до євреїв була частина мешканців Грабника. Саме в цьому районі Рівного проживало чимало т. зв. осадників – колишніх військових, які на початку 1920-х рр. захищали політичний суверенітет Другої Речі Посполитої і яким держава віддячила сприянням у придбанні будинків. Під впливом частини духовенства молоді поляки, котрі проживали на Грабнику, нападали на старих євреїв поблизу костелу¹⁶⁸. Поодинокі вияви зневаги до них у Рівному впліталися в гордіїв вузол нерегульованого національного питання в Польщі.

Спонтанні акції польських шовіністів, які час від часу відбувалися в Рівному, не витримували жодного порівняння з подіями в багатьох інших містах Польщі. За таких умов рівненські євреї намагалися надати посильну допомогу одновітцям, що постраждали від погромів, долучалися до кампанії боротьби з антисемітизмом як у Польщі, так і в Німеччині. Наприклад, у 1936 р. євреї провели акцію протесту проти погрому в містечку Пшетик. 30 червня того ж року на знак протесту проти розгулу антисемітизму ті з євреїв Рівного, що були власникам магазинів, на дві години припинили обслуговування клієнтів¹⁶⁹. Серед помітних акцій, які

¹⁶⁶ ДАРО, ф. 86, оп. 2, спр. 712, арк. 10, 30.

¹⁶⁷ Там само, арк. 26 зворот.

¹⁶⁸ Мусман Х. Назв. праця. – С. 58.

¹⁶⁹ ДАРО, ф. 86, оп. 2, спр. 710, арк. 44.

провела єврейська громадськість цього міста в 1937 р., – збір пожертв на користь постраждалих від погрому в Бресті¹⁷⁰.

Той час означився спалахом антиєврейських виступів у Другій Речі Посполитій. Єврейська громада США стверджувала: євреї в Польщі є найбільш дискримінованими з-поміж національних меншин у всій Європі. Підстави такому твердженню давав той факт, що впродовж першої половини 1937 р. 22 польських євреї було вбито, а ще 426 поранено¹⁷¹.

Зневіра в уряд, очікування подальшого наступу шовіністів викликали радикалізацію настроїв єврейської громадськості. В окремих містах залунали заклики до захисту за допомогою сили. Так, у січні 1936 р. на партійній конференції сіоністів у Рівному п. Берлінер не лише гостро критикував дії влади, а й закликав присутніх озброюватися, організувати взаємодопомогу¹⁷². Практично повсюдно в Західній Україні зростає авторитет молодіжної сіоністської організації «Бейтар», яка проводила військовий вишкіл своїх членів, готуючи їх з-поміж іншого до захисту від погромників.

Поступове зростання напруження в співжитті різних націй у Рівному перебігало на тлі подій, що відбувалися в країні в 1930-х рр. Особливо значущими серед них були денонсація урядом Польщі 12-ї статті т. зв. Малоого Версальського трактату* та спроба польської дипломатії розв'язати єврейське питання шляхом еміграції (один із варіантів, що вивчався урядовцями поруч із переселенням юдеїв у Палестину, – виїзд представників цієї національної меншини до Сан-Домінго)¹⁷³. Таку стратегію стрімкого зменшення чисельності євреїв у Польщі сповідував і Табір національної єдності – проурядова коаліція, котра справляла значний вплив на суспільно-політичне життя в державі. Наприкінці весни 1938 р. він схвалив резолюцію, котра обстоювала завдання усунення євреїв з економічного життя шляхом стимулювання їх виїзду з країни. Цей задум фігурував і в плані дій, розробленому в лютому 1939 р. консульським департаментом міністерства закордонних справ Польщі¹⁷⁴.

¹⁷⁰ ДАВО, ф. 46, оп. 9-а, спр. 586, арк. 21.

¹⁷¹ Чи дійде до інтервенції у справі жидів у Польщі // Діло. – 1937, 17 липня. – С. 4.

¹⁷² ДАРО, ф. 86, оп. 2, спр. 742, арк. 16.

* Укладений 12 червня 1919 р. між Польщею та державами Антанти, Малий Версальський договір поставив питання про дотримання засад рівноправ'я національних меншин під контроль Ліги Націй.

¹⁷³ Гон М. Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939). Монографія / Максим Гон. – Рівне: Волинський береги, 2005. – С. 124–125.

¹⁷⁴ Томашевський Є. Громадянські права євреїв у Польщі (1918–1939) / Єжи Томашевський // Полін. Дослідження історії та культури євреїв Східної Європи / За ред. Ентоні Полоньски. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 167.

Зрозуміло, що на такому тлі суспільно-політичне життя Рівного кінця 1930-х рр. вирувало пристрастями. Вони зумовлювалися як загостренням міжнаціональних взаємин у Польщі, так і подіями у світі (зокрема нацистській Німеччині). Зрідка окремі містяни в той час ставали фігурантами гучних політичних сенсацій. Один з них – А. Чамарин. Узимку 1937 р. часопис «Новий час» інформував своїх читачів: «До Рівного наспіла вістка про смерть Абрагама Чамарина, кравця по званню, що боровся на стороні урядових військ в Іспанії. Кравець перед кількома роками виїхав до Франції, а відтам недавно до Іспанії, де й поляг»¹⁷⁵.

А. Чамарин – один із тих рівнян-євреїв, котрі з власної ініціативи стали учасниками громадянської війни в Іспанії. Проте більшість містян були до тих подій байдужими: «Війна в Іспанії, – стверджувала одна з мешканок цього міста, – не надто цікавила нас, вона була далеко»¹⁷⁶.

Новини про участь мешканців Рівного в іспанській війні, ясна річ, були сенсаційними для його жителів. Адже більшість тих рівненських євреїв, що виїжджали за кордон і брали в руки зброю, – молоді сіоністи, котрим доводилося захищати своє право на існування в Палестині в протистоянні з тамтешнім арабським населенням.

Тим часом громадськість Другої Речі Посполитої з занепокоєнням спостерігала за подіями на міжнародній арені. У той час ніхто не здогадувався, що у вересні 1939 р. Польща стане об'єктом нападу двох агресорів – Німеччини та СРСР. На рівнян чекало випробування радянським тоталітаризмом, а згодом – соціальною інженерією Третього рейху.

---

¹⁷⁵ Жид з Рівного поляг під Мадридом // Новий час. – 1937, 27 лютого. – С. 9.

¹⁷⁶ Мусман Х. Назв. праця. – С. 55.

Розділ 2.

ЕКОНОМІКА МІСТА

Місто Рівне кінця XIX ст. – 1939 рр. ніколи не вражало сучасників особливою архітектурною витонченістю. Радше навпаки. Відомий письменник У. Самчук описав його доволі непривітним, містечком без тих родзинок, які б вирізняли його з-поміж інших у краю. «Місто Рівне, – зауважив він, – [...] ніколи не відзначалося красотами краєвидів чи вибагливістю архітектури. Це типова творчість російського, казньонного походження, без традиції, гармонії і тепла. Невелика болотяна, лінива річка Усте перетинає його з півдня на північ і десь там далі, за Городком і Ожовом, впадає до Горині. Єдиним його привілеєм є його положення: на середині головного шляху Львів–Київ – лінія, яка творить також єдину головну і справжню його вулицю, що перетинає місто з заходу на схід, яка за царя, здається, звалася Головною, за Польщі Третього Мая...»¹⁷⁷

Попри те, що Рівне не дивувало ані його мешканців, ані гостей архітектурними ансамблями, воно, здається, ніколи не втрачало свого ділового амплуа. Наприкінці березня 1919 р., коли до Рівного з Кременця прибув уряд УНР, учасник національної революції занотував: «Це нове місто, куди перенеслася українська столиця, вразило нас своєю господарністю і ладом... По європейській Вінниці й після романтичного Кременця – Рівне виглядало, як великий торговельний центр, де, незважаючи на війну, пульсувало кипуче ділове життя»¹⁷⁸.

Особливо помітним воно було в центральній частині міста. Незадовго до початку Другої світової війни, коли на Волині давно усталився мир, котрий дав імпульс поступовому економічному розвитку, центральна вулиця Рівного – Третього Травня – уже була почасти схожою на осердя великих міст¹⁷⁹. Саме тут знаходилася низка готелів із помпезними назвами, власниками яких були євреї: «Бельгія» (яким володів Лей Райхман), «Брістоль» (власник – А. Хазал), «Європейський готель» (власність З. Фельдмана), «Сан-Ремо» (володіння М. Ройзмана), «Варшава» (власник – Д. Авербух), «Вікторія» (господар – М. Гольдмахер)¹⁸⁰.

---

¹⁷⁷ Самчук У. На білому коні / Улас Самчук. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1965. – С. 122–123.

¹⁷⁸ Д-ко Ф. Оскілівський переворот у Рівному (Спомин із 1919 року) / Федір Д-ко // Дніпро. Календар-альманах на звичайний рік 1939. – Львів, 1938. Річник XVI. – С. 120.

¹⁷⁹ Хитрий Ч. І. Минувшина Рівненщини – далека і близька. – Вид. 2-ге, доп. / Чеслав Іванович Хитрий. – Рівне : Волинські обереги, 2010. – С. 65–66.

¹⁸⁰ Księga adresowa. Województwo Wołyńskie. – B. m., b. r. – S. 2040.

На вул. Третього Травня функціонувало чимало магазинів, зокрема, книжковий, кілька ювелірних й готового одягу, радіотехніки тощо¹⁸¹. Частина цих магазинів належала євреям. У будинку за номером 68 працювала книгарня, якою співволоділи Хальперни; у будинку 69 – магазин горілчаних виробів (власниця – Гітля Зільберфарб); за адресою вул. Третього Травня, 51 працювала аптека Елі Кіршан; у будинку за номером 102 розташовувався магазин взуття, яким володів Б. Коколь... На цій же вулиці знаходилися кав'ярні (як-от та, що належала Ш. Краснопол), різноманітні офіси (наприклад, у будинку за номером 87 розташовувалася фірма галантереї та взуття Л. Фінкельштейна; у 192 будинку – офіс фірми торгівлі взуттям Бірнбаума і Ривки Динер)¹⁸².

Зрозуміло, більшість вулиць міста не мали такого ошатного вигляду, як центральна, котра пронизувала його наскрізь. Значна їх частина була далекою від тих, що тішать око. «Осіннє болото, яке не висихає навіть у час погоди, укриває всю ширину проїжджої частини вулиці. Воно не заливає тротуарів тільки тому, що їх немає...»¹⁸³ Так виглядало чимало вулиць Рівного ще на початку 1930-х рр. Воно залишалося відверто провінційним і напередодні Другої світової війни.

Вул. Третього Травня – головна вулиця м. Рівне

Jewish roots in Ukraine and Moldova. Pages from the past and archival inventories by Miriam Weiner. – New York, 1999. – P. 208.

¹⁸¹ Хитрий Ч. І. Назв. праця. – С. 65–66.

¹⁸² Księga adresowa. – S. 2038, 2040.

¹⁸³ Тона в б'юcie мешканці ул. Орзешкovej і Улаїнської // Ostatnie Wiadomości Wołyńskie. – 1931, 21 października. – S. 4.

Незважаючи на це, інколи воно привертало увагу іноземців. Можливо, це результат поцінування ними якогось прихованого колориту маленького містечка, його ландшафтних зон. Принаймні, до такої думки спонукає звернення Когеї Такамура – японського публіциста й працівника міського самоврядування Токіо – до Рівненської міської управи: навесні 1936 р. він відправив до неї лист із проханням надіслати йому поштою фотографії скверів, парків, майданчиків відпочинку й пішохідних зон для ознайомлення японської громадськості¹⁸⁴. Можливо, Когеї Такамура був поінформований про ті зміни, котрі відбувалися в місті з кінця 1920-х рр.: оформлення тротуарів вулиць, покриття останніх бруківкою, створення нового парку й наміру розбити міський сад...¹⁸⁵

Вул. Шкільна. Загальний вигляд. 30-і рр. ХХ ст.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=771204353042719&set=g.197331617075668&type=1&theater&ifg=1>

Усі ці заходи з облаштування Рівного суттєво не змінили загального враження від нього гостей. Його не називали з-поміж міст, котрі виділялися серед інших у Волинському воєводстві. «Окрім Кременця і Дубна, – стверджували сучасники, – і може, кількох невеличких містечок, усі волинські міста виглядають так, що складається враження про те, що їхній зовнішній вигляд нікого не турбує»¹⁸⁶. Радше Рівне одне з тих міст,

¹⁸⁴ Зацікавлення японського діяча Рівним // Новий час. – 1936, 21 травня. – С. 1.

¹⁸⁵ Рівне–720: від давнини до сучасності. Книга І. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – С. 103.

¹⁸⁶ O miastach wołyńskich // Wołyń. – 1933, 25 czerwca (№ 26). – S. 1.

візитками яких були нечисленні будинки, котрі зведено коштом держави. Натомість чимало домів дивували приїжджих недоглянутістю, а тротуари – ямами й ритвинами. У місті не було водогону, що суттєво впливало на санітарну ситуацію в ньому.

На сусідніх із центральною вуличках знаходилися готелі нижчого класу (один із них – «Imperial»); на інших, що простягалися перпендикулярно до вул. Третього Травня, євреї здавали т. зв. умебльовані кімнати; тут працювали гуртовні, де містяни й гості Рівного могли придбати різноманітні товари¹⁸⁷. «Обома сторонами більш ніж двокілометрової магістралі, – доповнює опис паралельних із центральною вулиць сучасник, – концентрується торговельне життя. Один поруч з іншим тісняться магазинчики, магазини, з великими вітринами і тендітні дерев'яні ларки... Усі продають усе»¹⁸⁸.

Одна з паралельних до центральної магістралі міста вулиць, де функціонувало чимало закладів сфери послуг, – Шкільна. Саме вона була осердям єврейського Рівного. Тут знаходилася т. зв. Велика синагога, яка була побудована наприкінці XIX ст.* (нині – спорткомплекс «Авангард»). Поруч із нею розташовувалася т. зв. стара синагога «Bejs Medrasz», за кілька десятків метрів – синагога «Stara Kloiz». Окрім цього, на цій маленькій вулиці знаходилося ще три молитовні будинки юдеїв: «Linás Nasedek», Зільберфарба та кравців^{189*}.

Упродовж 1920-х рр. на цій вулиці розташовувалися офіси багатьох громадських організацій та партій. З-поміж них – секретаріат Єврейської національної ради, «Комітет допомоги євреям-жертвам війни, емігрантам та реемігрантам з України та Росії», «Секретаріат єврейського клубу послів сейму» та «Секретаріат Волинського клубу послів сейму та сенату Єврейської народної партії». На вул. Шкільній знаходилися керівні органи Товариства поширення освіти серед євреїв та Єврейського культурно-освітнього товариства «Frejhejt». В одному будинку (вул. Шкільна, 9) розміщувалися Комітет допомоги біженцям-євреям, офіс Єврейської народної партії та рівненського відділу «Товариства охорони здоров'я єврейського населення в Польщі».

¹⁸⁷ Хитрий Ч. І. Назв. праця. – С. 65–66.

¹⁸⁸ Pisker A. Miasto 400 prezesów / Akeksander Pisker // Prosto z mostu. – 1935, 4 sierpnia. – S. 5.

* Велика синагога як сакральна споруда припинила своє існування в 1957 р.

¹⁸⁹ ДАРО, ф. 30, оп. 26, спр. 35, арк. 213–215.

* Синагоги, а їх станом на 1923 р. у місті було п'ять, – одна з тодішніх ознак поліконфесійності міста. Окрім вищезгаданої Великої синагоги, діяла т. зв. Старовинна синагога, синагога «Bejs Josef» та синагога відомого рівненського підприємця М. Писюка. У Рівному в міжвоєнний період працювало близько трьох десятків молитовних будинків.

Така кількість сакральних споруд, у яких юдеї зверталися до Всевишнього, – не тільки опосередковане відображення значної кількості євреїв, що проживали в Рівному, а й їхньої набожності.

Велика синагога

Калько С. Рівненська вулиця Шкільна: синагоги, старовинні будинки і артефакти поховані в бетоні / Світлана Калько [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.vse.rv.ua/istoriya/1448550303-rivnenska-vulicya-shkilna-sinagogi-starovinni-budinki-i-artefakti-pohovani-v>

Синагога, 1936 р.

Jewish roots in Ukraine and Moldova. Pages from the past and archival inventories by Miriam Weiner. – New York, 1999. – P. 208.

Стабілізація суспільно-політичної ситуації на Волині віщувала Рівному ймовірний економічний поступ. Місто, що виділялося з-поміж інших у воєводстві за чисельністю населення, його соціальною структурою (значна частина мешканців – ремісники й торговці) та знаходилося неподалік кордону з СРСР, мало шанси на економічне піднесення і розвиток. Перші здобутки на цьому шляху були перервані економічною кризою, що охопила Польщу в 1923 р. Ось як із певною іронією описав цю реальність сучасник: «Після [Першої світової] війни пророкували місту велике майбутнє. Недалеко знаходиться радянський кордон, тому мала розвиватися торгівля. Торгівля розвивалася, але у Варшаві і в Москві. Через Рівне тільки проходили залізничні ешелони з товарами. Ніхто, очевидно, у місті не мав від цього навіть копійки. Водночас контрабанда була занадто малою, щоб уплинути на загальний добробут. Незважаючи на це, міське «prosperity» кілька років росло. Поставали нові вулиці, нові будинки, марилося навіть про каналізацію.

Потім настала криза.

Переважає частина мешканців заробляє торгівлею. Навколо землеробський край, дешеві зернові, селяни не мають грошей. У магазинах запанувала порожнеча. Місто зубожіло. Залучено великі інвестиції. Досконало організовано лише Торги Волинські* задля того, щоб спонукати якийсь поступ. Потім збудовано приміщення пошти. І на цьому все закінчилося. «Столиця Волині» залишилася надалі дуже великим–малим містечком. «Велике майбутнє» відкладено на майбутнє»¹⁹⁰.

У цих дещо іронічних судженнях публіциста-сучасника відображена правдива загальна тенденція соціально-економічного розвитку Рівного 1921–1939 рр. Згодом ці міркування простежуватимуться і у твердженнях представників органів місцевої влади: стартовими позиціями, які після укладання Ризького миру здобуло Рівне, – розташування неподалік кордону з радянською Україною – його мешканці скористатися не змогли...

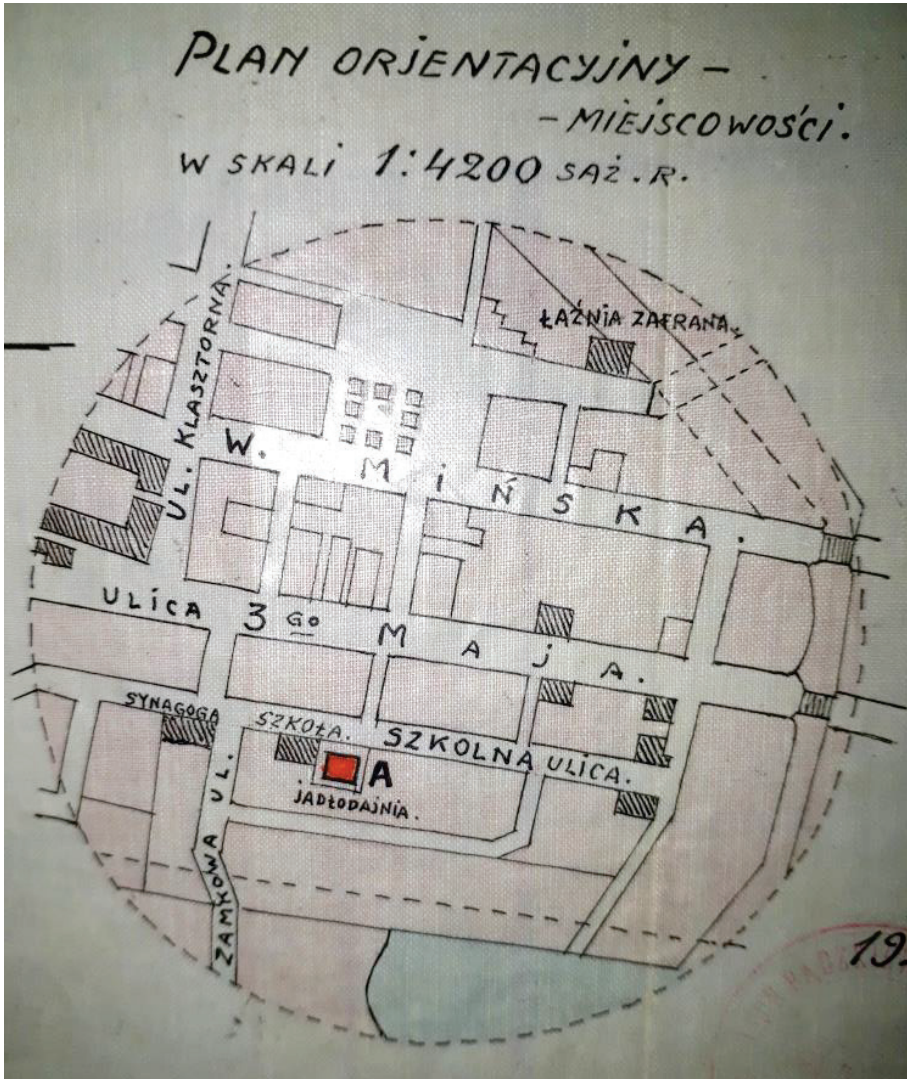
Упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття Рівне залишалося містечком, де індустріальний сектор економіки не був домінуючим. «Завод з виробництва пива та ще кілька млинів – ось і вся міська промисловість», – описували «індустріальний сектор» міста його сучасники в кінці 1930-х рр.¹⁹¹ Тим часом більшість дрібнотоварних виробників працювала не тільки на задоволення потреб мешканців Рівного, а й навколишніх сіл. Вийти на загальнопольський ринок їм було не під силу. Експортували ж вироблене

* Торги Волинські – регіональна промислова, реміснична й сільськогосподарська виставка, що проводилася в Рівному.

¹⁹⁰ Pisker A. Miasto 400 prezesów. – S. 5.

¹⁹¹ Мусман Х. Город мой расстрелянный / Хая Мусман. – Нью-Йорк, 1994. – С. 7.

поодинокі підприємства. Зокрема, на початку 1930-х рр. в Англії, Голландії, частково – Чехословаччині, Австрії й навіть США збували продукцію власники фабрик шкіряної промисловості, а також ті, котрі виробляли фриз, який поставлявся в Англію, Швецію й Голландію¹⁹².

Орієнтаційний план одного з районів м. Рівне

ДАРО, ф. 31, оп. 1, спр. 2543, арк. 9.

¹⁹² ДАВО, ф. 42, оп. 1, спр. 79, арк. 6–6 зворот.

Терени Рівного міжвоєнного періоду сучасники умовно поділяли на дві частини. Перша – центральна, де знаходилися адміністративні приміщення, численні магазини, ресторани, інші заклади сфери послуг. На центральних вулицях міста проживали найбільш заможні містяни: власники фабрик, великих торгівельних закладів, інтелігенція¹⁹³ (наприклад, адвокат М. Закон, котрий мешкав у буд. № 59 на вул. Третього Травня¹⁹⁴).

Рівень комфортності життя в цьому районі міста почасти можна уявити, реконструювавши вигляд театру Зафрана (котрий знаходився на сучасній вулиці С. Петлюри поблизу перехрестя з вул. Соборною). Ось як описували його сучасники в 1927 р.: «Глядацька зала, сцена, ложе, галерея, хол – все до найменших дрібниць піддано ґрунтовному ремонту. На колишньому місці постав, можна сказати, новий театр. Темна армія крісел, які поблискують лаком, світле півколо лож та галерей, таємничо хвиляста завіса бордового кольору, кольорові модерні куліси, все залито каскадом світла з круглих ламп – викликає настрої настільки урочистий, настільки ж блаженний. Просторий зал очікування, щедро освітлений та оздоблений рекламами найближчих фільмів, розрахований на кілька сотень осіб»¹⁹⁵.

Зовсім інші реалії визначали «обличчя» південно-західної частини Рівного. На початку 1930-х рр. тут знаходилося кілька промислових об'єктів: фабрики мила, акціонерне товариство «Бергшлос», чотири цегельні, п'ять промислових млинів, дві крупорушки та дві лісопилки, численні ремісничі майстерні, заклади гуртової торгівлі (зокрема, «Zboże») тощо. У цій частині міста, де мешкала більшість рівнян, проживали численні дрібні торговці та ремісники. Водночас саме жителі південно-західної частини Рівного й складали найбільш бідне населення міста¹⁹⁶. Згідно зі статистичними даними, у 1937 р. в місті, спільно з окремими прилеглими до Рівного селами, налічувалося понад 43 тис. жителів¹⁹⁷.

Мешканці різних частин міста жили по-різному. Одні з них – успішні підприємці, котрі мали доволі високий рівень життя. Тим часом ремісники й дрібні торговці, робітники жили в зовсім інших реаліях. Єдиний «атрибут», що поєднував ці два «світи», – велосипеди. Їх мала значна частина рівнян. Із певною іронією дописувач газети «Echo Rówieńskie» в 1924 р. зазначав: «Починаючи з найбагатшого і закінчуючи найбільш бідним, кожен має свою «машину» – наслідок надзвичайно вигідних умов продажу – на виплату. І кожен їздить на велосипеді. Один уміє

¹⁹³ ДАВО, ф. 42, оп. 1, спр. 79, арк. 5.

¹⁹⁴ ДАРО, ф. 219, оп. 1, спр. 199, арк. 278.

¹⁹⁵ Teatr Zafrana // Echo Rówieńskie. – 1927, 25 czerwca (№ 184). – S. 3.

¹⁹⁶ ДАРО, ф. 42, оп. 1, спр. 79, арк. 1.

¹⁹⁷ Там само, арк. 5.

їхати, інший – ні, той наїжджає на людей, той спокійнісінько їде тротуаром, дратуючись на перехожих, що перешкоджають його їзді. Одні мають дзвоники або ріжки, інші – ні. Деякі вважають за зайве їхати ввечері з ліхтариком і т. д.»¹⁹⁸

Роботодавцями в Рівному були представники різних національностей, у т. ч. й євреї. Окремі з них володіли підприємствами, були співвласниками акціонерних товариств, а отже, сприяли розвитку загалом примітивного економічного організму Рівного. Серед них – Писюк, Штайнберг і Маргулес. Перший – яскрава постать у керівництві акціонерного товариства «Бергшлос», яке вже на зламі 1920-х–1930-х рр. мало свої гуртові склади не тільки у Волинському, а й Львівському, Поліському та ін. воєводствах Польщі¹⁹⁹.

Майєр Писюк

Almanach Żydowski. – Lwów,
1939. – S. 766.

Майєр Писюк – яскрава постать серед підприємців міжвоєнного Рівного. Він народився в ортодоксальній сім'ї торговців у Любешах, що неподалік Вільно. Світогляд батьків визначив освіту Майєра у дитинстві: з приватними вчителями він вивчав юдаїзм, а потім навчався в єшиб'отах* удома та у Вільно.

Одружившись, М. Писюк емігрував до США, де заробляв фізичною працею на різних підприємствах. Додому він повернувся через рік на вимогу батьків. Невдовзі розпочалася його підприємницька кар'єра. Спочатку він працює агентом у пивоварній галузі, а згодом відкриває власний пивний пакугауз. Людина працелюбна, наділена значною енергією, він дещо пізніше розширює свій бізнес на Віленщину й Волинь²⁰⁰.

Важливою ініціативою М. Писюка стало відкриття пивоварного заводу «Бергшлос» у Рівному (1906 р.)²⁰¹. Прагнучи подальшого його розвитку, 1909 р. він ініціює створення однойменного акціонерного товариства. Це забезпечило подальший розвиток промислової бази заводу.

¹⁹⁸ Całe Równe jeździ na rowerach // Echo Rówieńskie. – 1924, 21 września. – S. 5.

¹⁹⁹ ДАРО, ф. 42, оп. 1, спр. 79, арк. 1.

* Єшиб'от – вищий релігійний навчальний заклад.

²⁰⁰ Pisiuk Majer // Almanach Żydowski. – Lwów, 1939. – S. 766.

²⁰¹ Pawilon T-wa «Bergszlos» // Wiadomości Wołyńskie. «Echo Rówieńskie». – 1931, 6 września. – S. 6.

Про це свідчать не тільки обсяги виробництва, що зростали, а й створення на підприємстві нових робочих місць. Якщо 1908 р. на «Бергшлосі» працював лише 31 робітник, то через п'ять років майже вчетверо більше – 116²⁰².

Підприємницький талант М. Писюка був оцінений сучасниками: його визнано піонером промислового пивоваріння в південно-східних воєводствах Польщі, а заснований ним завод став одним із найбільших у цьому регіоні. З часом, окрім пива, на ньому почали виготовляти лимонад і дріжджі.

Як людина, світоглядні цінності якої глибоко корінилися в традиції, він щиро прагнув відродження єврейської національної держави. Це й спонукало його вступити до Сіоністської організації. Часто подорожуючи Європою, М. Писюк неодноразово зустрічався з видатними представниками сіоністського руху. Незадовго до початку Другої світової війни він виїхав на постійне місце проживання до Палестини. Акціонерне товариство «Бергшлос» у Рівному очолили сини М. Писюка – Самуель і Лев²⁰³.

Директором броварні та фабрики дріжджів «Бергшлос» наприкінці 1930-х рр. був Олександр Штрик. Його батько, що народився і тривалий час проживав у Пінську, – відомий економіст, визнаний авторитет у банківській справі, автор книги «Організація банків взаємного кредиту»²⁰⁴.

Не менш важливими для економіки міста були й інші підприємства: фабрики мила (власність Д. Стока) та «Вулкан», що виробляла сірники, – власність Штайнберга і Маргулеса. Станом на 1923 р. на останній працювало 120 робітників, які задовольняли потреби волинян в одному з товарів першої необхідності^{205*}.

Масштабністю виробництва відзначалася й фабрика мила Д. Стока. Її річний оборот у 1936 р. складав 400 тис. злотих. Удвічі більшим – 800 тис. зл. – був річний оборот підприємства, що належало А. Аренштейну²⁰⁶.

У 1930-х рр. роботодавцями в Рівному були й інші євреї. Зокрема, брати Райц, котрі володіли цегельнею «Wołyń», та Мілітан, яким належав невеличкий цегельний завод «Cewa». Рівняни Х. Віднік і Н. Штайнман – власники фабрик свічок, Каган Хай спільно з синами – механічних закладів із обробки деревини, Б. Гольдфельд – столярного цеху²⁰⁷.

²⁰² Прищепя О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / Олена Петрівна Прищепя. – Рівне : ПП ДМ, 2010. – С. 109.

²⁰³ Piśiuk Majer // Almanach Żydowski. – Lwów, 1939. – S. 766–767.

²⁰⁴ Sztryk Morduch Mejer // Almanach Żydowski. – Lwów, 1939. – S. 770–771.

²⁰⁵ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 3, арк. 15.

* Фабрика «Вулкан» була закрита навесні 1924 р. (ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 6, арк. 127).

²⁰⁶ ДАРО, ф. 42, оп. 1, спр. 79, арк. 5.

²⁰⁷ Там само, арк. 5 зворот–6.

Подібний перелік можна продовжувати. Водночас слід враховувати, що значна частина фабрик Рівного була невеличкими, такими, на яких працювали не сотні, а десятки працівників. Так, скажімо, фабрики мила (за винятком тієї, що належала Д. Стоку) – це дрібні заклади, котрі за критерієм організації виробництва радше відповідали поняттю ремісничого цеху, аніж підприємства²⁰⁸.

Ті мешканці міста, котрі володіли необхідними фінансовими ресурсами, в організації бізнесу використовували новітні технології. Ідеться не тільки про підприємства, які працювали в Рівному, а й про виробництво значно меншого масштабу. Наприклад, млинарство, в якому в 1930-х рр. почали використовувати газогенераторні циліндричні механізми. Їх, зокрема, застосовано у млині рівнянами Сурою й Гершем Шнайдерами, Яковом та Янкелем Штейнворцелями²⁰⁹, Ноєм Гамом. Масштаби вивезення останнім готової продукції – у 1932 р. задля цього використано 173 залізничні вагони, що доставляли її не тільки в межах Волинського воєводства, а й у Варшаву, Лодзь, Пінськ, Вільно, Гродно, Барановичі²¹⁰ – дозволяють об'єктивно оцінити наслідки впровадження тодішніх новітніх технологій у виробництво.

Ремісники-євреї – вагома складова економічного організму Польщі. Особливо ж у тих адміністративних одиницях, де промисловий сектор економіки виявився слабозрозвиненим. Таким було Волинське воєводство. Відсутність у ньому великих промислових об'єктів звужувало ймовірний спектр зайнятості тамтешнього населення, зокрема тих, хто проживав у містах. Як наслідок – значна частина городян-волин'ян змушені були займатися кустарним промислом. Найбільше ремісників було з-поміж євреїв. На початку 1920-х рр. у їхніх майстернях виготовлялося 58 % усієї продукції, яка створювалася дрібнотоварними виробниками різних національностей у Волинському воєводстві²¹¹.

Із часом євреї у цій адміністративній одиниці вже склали від 80 % до 90 % тих, хто працював у різних кустарних промислах. В окремих із них (як-то пошиття головних уборів, скління вікон) їх домінування було особливо очевидним: відповідно 96 % і 98 %²¹².

²⁰⁸ ДАРО, ф. 219, оп. 1, спр. 3, арк. 10 зворот.

²⁰⁹ ДАРО, ф. 218, оп. 1, спр. 248, арк. 2.

²¹⁰ ДАРО, ф. 218, оп. 1, спр. 96, арк. 1–2.

²¹¹ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 288, арк. 11.

²¹² Stobniak-Smogorzewska J. Osadnicy wojskowi a ludność żydowska na Kresach Wschodnich 1920–1940 / Janina Stobniak-Smogorzewska // Świat Niepożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII–XX wieku / Praca zbiorowa pod redakcją K. Jasiewicza. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2004. – S. 562.

Чимало ремісників проживало й у Рівному. Станом на 1930 р. у місті було 546 їхніх майстерень. Кількість тих, хто на них працював, не сягала 1,2 тис. чол. Найбільше з-поміж ремісників було пекарів, кондитерів, продуцентів м'ясних виробів, кравців, столярів, слюсарів, перукарів²¹³. Частина рівнян були бляхарями, ювелірами, годинникарями.

Реконструюванню рівня їхнього життя сприяють спогади сучасників тих років. Х. Мусман описує буття сім'ї Гельманів, що складалася з дев'яти сестер і брата, – мешканців одного з будинків на вул. Коперника, так: «Квартира Гельманів – три кімнати й кухня. Дві великі кімнати служили майстернею [кравчинь], а вночі перетворювалися на спальні для сестер. Тільки в Масі було ліжко, інші спали на розкладачках [...] Працюючи, сестри часто співали, але загалом у них удома було невесело; гнітила бідність, невпевненість у прийдешньому дні...»²¹⁴

Винятком серед ремісників Рівного були ті, хто використовував найману робочу силу. Натомість 95 % із них – дрібні кустарі²¹⁵. Майстерні, у яких разом із власником працювало б бодай три особи, були винятком із правил²¹⁶.

Продукцію ремісників Рівного купували, головним чином, містяни та ті, хто проживав приблизно в 25-кілометровій зоні довкола міста²¹⁷. Частина з них намагалася реалізувати вироблену ними продукцію на щотижневих базарах. Тим часом промислова продукція, що вироблялася в Рівному, збувалася не тільки у Волинському воєводстві, а й у Варшаві, Вільно, Бресті²¹⁸.

Важливий сегмент економічного організму Рівного – власники магазинів і яток. Їх у місті було чимало. У центральній його частині розташовувалися ті заклади торгівлі, котрі товаром, який пропонувався покупцям, різюче вирізнялися на тлі загалу. Натомість більшість магазинів, що працювали в Рівному, була невеличкими, вони пропонували клієнтам доволі обмежений вибір товарів. Частина ж крамниць була такою, що не вписується в сучасне уявлення про заклади сфери послуг. Задля їх опису віддамо слово власникам-євреям, власне, тим, які зверталися до влади з проханням зменшити визначені їм податки*. Один із них – Ю. Бродер, який у червні 1921 р. описав свій заклад торгівлі так:

²¹³ ДАРО, ф. 219, оп. 1, спр. 3, арк. 11.

²¹⁴ Мусман Х. Назв. праця. – С. 15–16.

²¹⁵ ДАРО, ф. 42, оп. 1, спр. 79, арк. 9–9 зворот.

²¹⁶ ДАРО, ф. 42, оп. 1, спр. 119, арк. 12.

²¹⁷ ДАРО, ф. 219, оп. 1, спр. 3, арк. 11.

²¹⁸ ДАРО, ф. 42, оп. 1, спр. 79, арк. 1.

* Характер цих документів – клопотання до органів влади з питання оподаткування, не виключає того, що власники торгівельних закладів свідомо драматизували свою ситуацію.

«...маю невеличкий магазин, у якому продаю речі для чоботарства в місті Рівному по вул. Грама, навпроти Аврама Меламеда. Магазин мій тісний, маленький [...], торгівля мізерна. Я нещодавно заснував магазин самотужки; не маючи власного капіталу, отримую допомогу від родичів, що можуть засвідчити мої сусіди»²¹⁹.

Ось ще один опис магазину його власником Б. Голдманом: «Заклад мій представляє собою маленький магазинчик з вартістю товарів ледь на 20 (двадцять) тисяч марок [польських] і розташовується в орендованому приміщенні... Оборот є настільки малим, що заледве утримую себе і родину...»²²⁰

Реалії власників дрібних магазинів і яток – конкуренція. Б. Кокель – хазяїн галантерейного магазину по вул. Третього Травня – у 1925 р. описував свій бізнес так: «...поруч із моїм магазином у тому ж будинку № 102 працюють ще дві аналогічні крамниці, що здійснюють ту саму торгівлю, що й я, заповзято конкуруючи...»²²¹

Як у Рівному, так і у Волинському воєводстві, євреї домінували в цій сфері економіки. Про це промовисто свідчать статистичні дані: станом на 1931 р. 88 % тих, хто заробляв на прожиття роздрібною торгівлею, – євреї; ще більше їх було серед тих, хто намагався продати той чи інший дріб'язок, розносячи його містечками чи селами, – 93 %.²²² Одночасно євреї утримували магазини, що пропонували покупцям широкий спектр товарів. У них, казали в той час поляки, римуючи іронію, можна було придбати «mydło i powidło» (мило й повидло)²²³.

Значна частина рівненських містян – пролетарі-євреї. Чимало з них щодень боролось з зубожінням. Уявлення про їхнє життя дає опис того помешкання, де проживала сім'я Мусман: у нас «...була довга й вузька кімната. Два ліжка розміщувалися в ній тільки вздовж, одне за одним. Шафа, стіл, чотири стільці. Одвічно сира зовнішня стіна кімнати, що взимку вкривалася інеєм, і тоді стіл пересували впритул до ліжок»²²⁴.

Усупереч політиці польської влади, котра чинила різноманітні перешкоди в здобутті національними меншинами вищої освіти, на Волині було чимало єврейської інтелігенції. Її високі професійні навички гарантували успішну конкуренцію на ринку праці. Про це свідчить, наприклад, зіставлення за національністю лікарів: станом на 1933 р. у

²¹⁹ ДАРО, ф. 226, оп. 1, спр. 7, арк. 40.

²²⁰ Там само, арк. 92.

²²¹ ДАРО, ф. 226, оп. 1, спр. 32, арк. 1.

²²² Stobniak-Smogorzewska J. Osadnicy wojskowi... – S. 562.

²²³ Stobniak-Smogorzewska J. Osadnicy wojskowi... – S. 562.

²²⁴ Мусман Х. Назв. праця. – С. 7.

Рівному їх, без урахування стоматологів, було 50. Із них – 23 християнина (зокрема, поляки А. Пятровський, Е. Тимошевич, К. Шмегельський та ін.) і 27 євреїв (з-поміж них – Ш. Чайзенберг, І. Абель, М. Хоффман та інші)²²⁵.

Децю іншим було співвідношення представників різних націй серед стоматологів: із 26 спеціалістів цього фаху в той час 23 – євреї. Серед останніх чимало жінок: Двойра Авербух, Хінда Феферман, Ханна Каналейштейн, Сузанна Зафран-Ліberman²²⁶.

Кількість єврейської інтелігенції не зменшилася й згодом. Так, станом на 1939 р. її представники склали 58,8 % загалу медиків Рівного²²⁷.

Натомість християни домінували серед фельдшерів. У 1933 р. в Рівному їх було всього семеро (серед них – міський фельдшер Марта Юшкевич, фельдшер повітової лікарні в Рівному Ганна Козловська). З-поміж цієї категорії медичного персоналу євреїв лише один – Ш. Вайнерман²²⁸.

Рівненський візник

Pisker A. Miasto 400 prezesów / Akeksander Pisker // Prosto z mostu. – 1935, 4 sierpnia. – S. 5.

²²⁵ ДАРО, ф. 218, оп. 1, спр. 189, арк. 39–39 зворот.

²²⁶ Там само, арк. 40.

²²⁷ Mały Dziennik. – 1939, 14 marzca. – S. 5.

²²⁸ ДАРО, ф. 218, оп. 1, спр. 189, арк. 42.

Найвідомішим фельдшером у Рівному в роки, що передували Другій світовій війні, був Мосейчук. «Про нього розповідали, – згадувала через десятиліття одна з рівнянок, – що траплялося, він не лише відмовлявся від гонорару, але й давав гроші хворому на придбання ліків»²²⁹.

На відміну від медицини, представники титульної нації Другої Речі Посполитої домінували серед рівненських адвокатів. У 1933 р. з трьох десятків фахівців цього профілю, що надавали свої послуги рівнянам, – 21 поляк: В. Стокаліч, П. Змігродський та ін. Поруч із ними працювали євреї З. Аба, С. Цацкін, Л. Кохан²³⁰, Л.-А. Бехтер, М. Закон²³¹. Останній виділявся з-поміж адвокатів-євреїв своєю активною позицією в громадсько-політичному житті.

Своєрідною легендою серед рівненських юристів початку 1920-х рр. був Леон Дайчмайштер (1854, Броди – 1926, Рівне). Він здобув середню освіту в Одесі, вступив на правничий факультет київського університету. За активну участь у нелегальному студентському житті Леон був відрахований із вишу. Кілька років пропрацювавши на залізничній станції в Києві, він 1892 р. таки здобув диплом адвоката, а через три роки оселився в Рівному. Тут він відкрив власну адвокатську контору.

У часи, коли Волинь уходила до складу імперії Романових, Л. Дайчмайштер швидко здобув славу високопрофесійного фахівця. Він належав до вузького кола видатних криміналістів, разом із відомими російськими юристами Голденвейзером і Тірановичем брав участь у гучних судових процесах.

Вихований у час, коли ще процвітала Російська імперія, Л. Дайчмайштер виявляв тенденцію до асиміляції. Водночас етнічне коріння зумовлювало його прив'язаність до єврейської традиції та культури. Це яскраво виявилось в 1916 р., коли російська влада намірилася ліквідувати в Рівному школу «Талмуд Тора». Давши приклад громадянської відваги, Л. Дайчмайштер закликав рівнян виступити на її захист: «Талмуд Тора, – публічно заявив він, – наша святиня. Мусимо акумулювати всі наші сили і забезпечити існування закладу»²³².

Висока фахова підготовка і талант Л. Дайчмайштера були оцінені й у Польщі: його затверджено адвокатом при волинському окружному суді. Зауважимо: у міжвоєнний період він – єдиний єврей у Волинському воеводстві, який став адвокатом такого високого рангу на державній службі.

²²⁹ Мусман Х. Назв. праця. – С. 10.

²³⁰ ДАРО, ф. 218, оп. 1, спр. 189, арк. 52.

²³¹ ДАРО, ф. 219, оп. 1, спр. 199, арк. 278.

²³² Dajcmajster Leon // Almanach Żydowski. – Lwów, 1939. – S. 718.

Л. Дайчмайштер – людина з активною громадянською позицією. Уже 1919 р. він став членом міського правління в Рівному. Водночас, стверджували про нього сучасники, «жодна благодійницька чи просвітницька мета не були йому чужими, щедрою рукою жертвував на все»²³³.

Жертовність і громадянська позиція Л. Дайчмайштера забезпечили йому високий авторитет серед рівнян. На його велелюдних похоронах у скорботі голову перед померлим схиляли як поляки та українці, так і євреї²³⁴.

Єврейська громадськість Волинського воєводства виявляла тенденцію до об'єднання, взаємодії вже в перші повоєнні роки: паралельно з відновленням діяльності партій у ньому відбувалося становлення професійних спілок. Каталізатор їхньої появи – прагнення трудящих колективно захищати свої права.

Професійні спілки стали чи не найпоширенішою формою єднання краян. Станом на 1926 р. у Ковельському повіті їх було 52, Луцькому – 34. Найменше таких організацій діяло в Горохівському та Любомльському повітах (відповідно 5 і 3). Найбільше ж професійних спілок у середині 1920-х рр. функціонувало в Рівненському повіті – 55²³⁵. Значна частина з них об'єднувала працівників різних фахів у Рівному.

Містяни єдналися в профспілки за двома критеріями: національністю / віросповіданням та фахом. Як приклад – «Християнське ремісничє товариство» або ж «Союз ремісників-євреїв».

Першими – у 1921–1923 рр. – організаційно оформилися «Товариство власників пекарень у Рівному» (40 членів), «Союз купців і фабрикантів» (300 чол.), «Професійний союз виробників одягу» (200 членів)²³⁶, «Єврейське товариство торговців». Серед організаторів останнього – відомий у місті громадський діяч і підприємець Давид Сток²³⁷.

Леон Дайчмайштер

Almanach Żydowski. – Lwów, 1939. – S. 704.

²³³ Dajczmajster Leon // Almanach Żydowski. – Lwów, 1939. – S. 718.

²³⁴ Там само. – S. 719.

²³⁵ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 21, арк. 400 зворот.

²³⁶ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 2910, арк. 77–79.

²³⁷ Stok Dawid // Almanach Żydowski. – Lwów, 1939. – S. 769.

У другій половині десятиліття в Рівному почали роботу спілки робітників харчової (300 членів) і деревообробної промисловості (64 члени), візників (100 чол.); на початку 1930-х рр. постав «Професійний союз фотографів» (14 членів), робітників друкарень (30 чол.)²³⁸; у другій половині десятиліття – «Цех різників-евреїв»* (30 членів)²³⁹ та ін.

Таких професійних спілок було чимало. Їх виникнення – результат, з одного боку, прагнення тих, хто працював, захистити свої корпоративні інтереси, з іншого, конкуренції, котра повсякчас загрожувала втратою робочого місця. Ураховуючи такі реалії, цілком очевидними є, скажімо, ті цілі, які намагалися реалізувати члени «Професійного союзу виробників одягу»: гарантування їм робочих місць, захист своїх професійних інтересів, взаємна допомога у випадку страйку чи безробіття²⁴⁰.

Організаційно гуртувалися представники фактично всіх професій, галузей виробництва й сфери послуг. Скажімо, у Рівному з травня 1924 р. діяла професійна спілка власників готелів, заїжджих домів і нічліжок (30 чол.). Об'єдналися навіть ті з рівнян, котрі здобували вищу освіту в різних містах Польщі. 17 вересня 1929 р. вони утворили «Рівненський союз студентів-евреїв», який мав на меті надання матеріальної допомоги його членам. Задля формування відповідного фонду ними введено організаційні внески. Каса спілки поповнювалася й завдяки лекціям, які читали студенти в канікулярний час. Головою рівненського осередку, до складу якого входило 40 чол., був студент львівського університету М. Гофман. Як інституція, що мала на меті взаємну підтримку, вона була аполітичною й не підпала під вплив жодної з партій, які діяли в місті²⁴¹.

Одна з професійних спілок, що тривалий час функціонувала в Рівному (1923–1933 рр.), – «Централа ремісничка». Її керівниками були М. Блей, Д. Гамер, М. Хазанчук. Відділення цієї інституції постали і в інших містечках воєводства. Зокрема, в Корці й Тучині.

Утворення «Централі ремісничої» цілком закономірне, адже в Рівному проживали численні кустарі, корпоративні інтереси яких спонукали до об'єднання їхніх сил. Місцевий осередок структурно входив до складу «Централі ремісничої у Варшаві» й припинив своє існування внаслідок злиття останньої з «Центральним союзом ремісників-евреїв у Польщі»²⁴².

²³⁸ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 2910, арк. 77–81.

* Згідно з єврейською традицією, м'ясо можна вживати в їжу тільки в тому випадку, якщо тварину забив професійний різник.

²³⁹ ДАРО, ф. 218, оп. 1, спр. 248, арк. 7.

²⁴⁰ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 2910, арк. 79.

²⁴¹ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 2910, арк. 72.

²⁴² ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 473, арк. 1, 26, 42, 56.

Його структурною одиницею став рівненський «Союз ремісників-євреїв», який очолював І. Осіпов. У середині 1930-х рр. членами останнього було 136 чол.²⁴³ Згідно зі статутом, Союз мав сприяти не тільки розвитку ремесел, а й інтелектуальному поступу дрібних товаровиробників²⁴⁴.

Часто-густо корпоративно-професійні та національні інтереси спонукали представників одного фаху об'єднуватися в професійні спілки в масштабах усієї країни. З-поміж іншого це забезпечувало акумуляцію їх членами фінансових ресурсів задля успішної конкуренції на ринку, який суттєво сегментувався національним фактором. Тому ті нації, представники яких проживали у різних регіонах Польщі, нерідко створювали певні економічні структури, які не замикали сфери своєї діяльності одним містом, воєводством чи регіоном. Серед таких структур – «Союз єврейських кооперативних торгівельних товариств». Станом на січень 1934 р. до його складу входило кілька бізнесструктур, які функціонували на Волині. Це, зокрема, мізоцька «Центральна кредитка каса», острозький «Кредитно-кооперативний банк», сарненська «Кооперативно-дисконтна каса». 11 листопада 1931 р. до «Союзу єврейських кооперативних торгівельних товариств» приєдналася й «Кооперативна каса торговців», що діяла в Рівному²⁴⁵.

Частина професійних спілок пролетарів утворювалася внаслідок ініціатив партій чи перебувала під їхнім безпосереднім впливом. Одна з них – Союз вантажників. У час наступу більшовиків на Польщу частина його членів зголосилася до армії її супротивників. Згодом, коли відбувалися вибори до сейму й сенату 1922 р., члени цього Союзу протиставлялися Блоку національних меншин: керовані Бундом, вони вривалися в зали, де відбувалися збори прибічників взаємодії непольських народів, і провокували бійки²⁴⁶.

Інша професійна спілка, де комуністи мали впливи, – «Голка». Остання – одна з тих, членами якої були як юдеї, так і християни. Керівництво спілки – Шломо Меламед, Берко Блай, Шмуль Брай та ін. – прагнули здобути підтримку рівненського пролетаріату. Проте, як свідчили органи поліції в 1923 р., такі сподівання керівників «Голки» виявилися марними²⁴⁷.

Хоча в Рівному діяли численні професійні спілки, його мешканці не виявляли особливої готовності захищати свої права й інтереси ради-

²⁴³ ДАРО, ф. 218, оп. 1, спр. 166, арк. 17–19.

²⁴⁴ Там само, арк. 19.

²⁴⁵ ДАРО, ф. 218, оп. 1, спр. 189, арк. 12.

²⁴⁶ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 733, арк. 129–130.

²⁴⁷ Там само, арк. 130.

кальними методами. Усвідомлення перспективи втрати робочого місця спонукало більшість із них працювати на тих умовах, котрі пропонувалися роботодавцями²⁴⁸. Натомість робота професійних спілок зводилася передусім до колективного обстоювання інтересів працівників одного фаху. Прикладом такої діяльності є позиція членів секції пекарів (45 чол.), що структурно входила до профспілки працівників споживчої промисловості. На засіданні, яке відбулося 14 грудня 1924 р., вони зажадали від роботодавців унормування умов праці в передсвятковій й святковій дні. Учасники зібрання ухвалили вимогу про скасування 12-годинного робочого дня. Їхня позиція – обмеження останнього 8 годинами – мала не тільки полегшити становище членів спілки, а й позначена духом солідаризму: обмеження тривалості робочого дня мало сприяти працевлаштуванню безробітних²⁴⁹.

Інший приклад діяльності професійних спілок – звернення до фіскальних органів голови «Союзу торговців і ремісників м. Рівне та повіту» від 15 січня 1931 р. з проханням відтермінувати сплату його членами податку. У списку, який доданий до заяви, фігурує 59 прізвищ дрібнотоварних виробників і крамарів²⁵⁰.

Актуальні для мешканців Рівного питання соціально-економічного характеру вирішували в місцевих органах самоврядування. Міські ради – їх розпорядчі інституції, магістрат (на зміну якому в 1933 р. прийшло міське управління) – виконавчі²⁵¹.

Міські ради – особливий об'єкт уваги центральної влади. Це спричинене тим, що в умовах держави, кожен третій громадянин якої був представником національних меншин, в органах самоврядування польські політичні еліти вбачали інструменти впливу на місцях. А тому «польський центральний уряд, – стверджує сучасний американський учений Т. Снайдер, – робив усе, щоб навіть у містах, де євреї становили більшість населення, не було єврейської більшості в міській раді»²⁵².

У Рівному – місті, де пліч-о-пліч жили представники різних національностей, які конкурували поміж собою в політичній сфері,

²⁴⁸ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 7, арк. 1.

²⁴⁹ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 3, арк. 132.

²⁵⁰ ДАРО, ф. 219, оп. 1, спр. 54, арк. 12–14.

²⁵¹ Малеончук Г. Нормативно-правові засади функціонування органів влади та місцевого самоврядування в Луцьку в 1919–1939 рр. / Галина Малеончук // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2013. – № 21. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/5356/1/Maleonchuk%2520Halyna.pdf>

²⁵² Снайдер Т. Чорна земля. Голокост як історія і застереження / Тімоті Снайдер / Пер. з англ. – К. : Медуза, 2017. – С. 394.

змагання за представництво в міській раді стало компонентом тамтешнього суспільно-політичного життя. Так було, скажімо, улітку 1927 р.: за місця в ній, поруч із польськими та українськими партійними списками, конкурували партії «Поалей-Ціон», Бунд, «Єврейський національний блок» (у якому домінували сіоністи); поруч із ними – ті виборчі списки кандидатів, що виникли на ґрунті корпоративних професійних інтересів, – «Блок єврейських ремісників і дрібних торговців». Розпорошеність євреїв у цій виборчій кампанії ще більш очевидна з урахуванням того, що частина з них (Ю. Раппопорт, М. Блай, Л. Шмуц, А. Й. Зусман) підтримувала політичну силу, яка репрезентувала курс влади, – «Санакційне об'єднання безпартійних груп міського господарства»²⁵³.

Результати виборів 1927 р.* продемонстрували політичні симпатії рівнян, їхню готовність підтримати ті аполітичні угруповання, що мали захистити професійні й корпоративні інтереси: найбільшу підтримку здобув «Єврейський національний блок» та «Блок єврейських ремісників і дрібних торговців». Тим часом жодного представника до міської ради не змогла провести партія «Поалей-Ціон»²⁵⁴.

Розмежовані політичними вподобаннями й статками, євреї Рівного не демонстрували у міській раді єдності. Частина з її членів не входила до тих фракцій, котрі постали на національних засадах (поруч із польським – «Єврейський національний клуб»), а належала до т. зв. фракції лівиці. В останній об'єдналися члени «Блоку працюючих мас», Польської партії соціалістичної та Бунду²⁵⁵. Членом останнього був А.-Я. Дененберг. Уродженець Пінська, він, оселившись у Рівному, згодом став одним із лідерів місцевого пролетаріату. Як активний захисник його прав та інтересів, будучи членом рівненського осередку професійного союзу працюючих у торгівлі юристів, А.-Я. Дененберг у 1927 р. був обраний до міської ради за списком Бунду²⁵⁶.

Станом на 1928 р., коли Волинське воєводство очолив Г. Юзевський, із 34 депутатів міської ради Рівного 24 були євреями²⁵⁷. Значне представництво останніх в органах місцевого самоврядування волинських містечок

²⁵³ Do urn, Obywatele! // Echo Rówieńskie. – 1927, 17 lipca. – S. 1–2.

* Поляки здобули 5 мандатів; депутатом міської ради став українець Д. Ковпаненко.

²⁵⁴ Po wyborach // Echo Rówieńskie. – 1927, 24 lipca. – S. 4.

* Загальноєврейський робітничий союз (Бунд) не мав особливої популярності серед рівнян. Він користувався підтримкою окремих професійних спілок, а активність виявив лише в час виборів до місцевої ради Рівного 1927 р. (ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 764, арк. 1–1 зворот).

²⁵⁵ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 28, арк. 47.

²⁵⁶ ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 764, арк. 12 зворот.

²⁵⁷ Юзевський Г. Замість щоденника / Генрик Юзевський; пер. Юлії Васейко; вступ. ст. Миколи Кучерепи; післяслово Марєка Запура; за заг. і наук. ред. Миколи Кучерепи. – Луцьк: Вежа-Друк, 2017. – С. 149.

непокоїло воєводу. Він у будь-який спосіб прагнув змінити ситуацію. Задля цього Г. Юзевський не хехтував навіть фальшуванням результатів виборів²⁵⁸.

Із часом цей курс можновладців дав свої результати: представництво євреїв у міських радах на Волині значно зменшилося. Так було і в Рівному: станом на 1935 р. із 31 депутата тамтешньої розпорядчої інституції євреї склали трохи більше чверті. Серед них – Борух та Лейба Каган, Мендель Штеренберг, Ісаак Гіллерман, Леон Бехер²⁵⁹.

Останній – відома постать у Рівному. Уродженець Галичини, він брав участь у боротьбі за незалежність Польщі. З 1922 р. мешкав у Рівному, де того ж року заснував природничого-математичну приватну гімназію з польською мовою навчання. Навчалася в ній єврейська молодь.

Леон Бехер виявляв дивовижну активність у громадському житті міста. Він – один із тих, хто прилучився до постанови низки господарських, соціальних і філантропічних інституцій євреїв у Рівному. У 1924 р. його вперше обрано до міської ради. Такий кредит довіри містян він кілька разів здобував і згодом. Він був віце-головою міської ради Рівного, очолював фракцію євреїв у цьому органі місцевого самоврядування. Розлогіий спектр складових його громадсько-політичного амплуа доповнює те, що Л. Бехер був членом правління єврейської віросповідної гміни в Рівному²⁶⁰.

Леон Бехер

Almanach Żydowski. – Lwów,
1939. – S. 702.

Національний фактор час від часу ставав каменем спотикання і у виконавчому органі міської ради Рівного – магістраті. Так, наприкінці 1926 р. єврейська громадськість констатувала несправедливість розподілу місць у цьому органі. Адже євреям, котрі в той час складали приблизно 80 % населення Рівного, – надавалося в магістраті лише 12 місць. Така очевидна несправедливість зумовлювала їхнє невдоволення. На зборах громадськості залунали заклики до

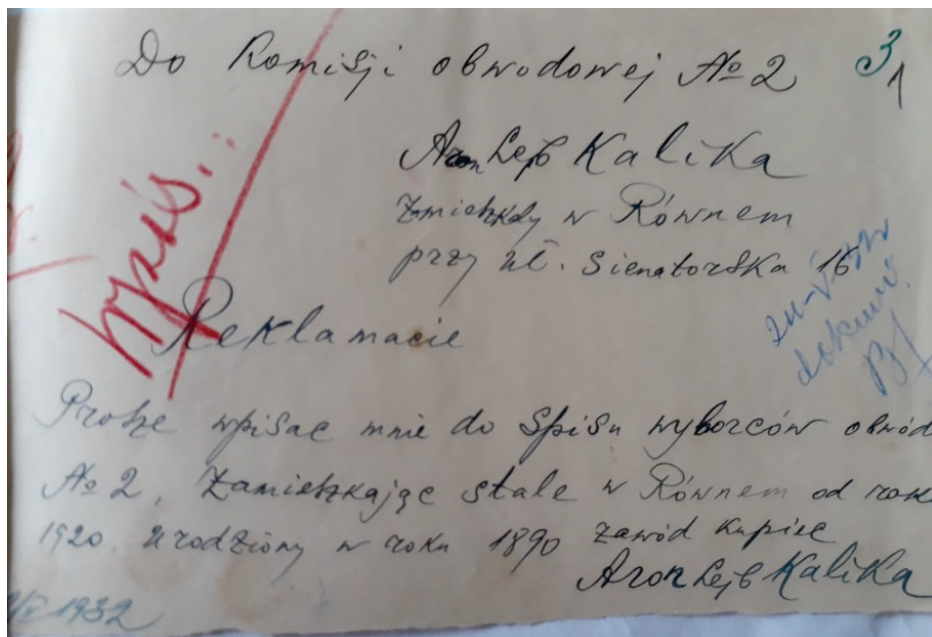
²⁵⁸ Снайдер Т. Життя і смерть західноволинських євреїв, 1921–1945 рр. / Тімоті Снайдер // Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення. За редакцією Рея Брандона та Венді Лауер. Пер. з англ. Н. Комарової. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2015. – С. 117.

²⁵⁹ ДАРО, ф. 31, оп. 1, спр. 2958, арк. 1.

²⁶⁰ Becher Leon // Almanach Żydowski. – Lwów, 1939. – S. 702–703.

об'єднання, котре бачилося запорукою здобуття пропорційного чисельності євреїв представництва у місцевому органі влади. Інші були більш категоричними: вони пропонували євреям продемонструвати свій протест проти несправедливості шляхом обструкції органу самоврядування²⁶¹. Такий максималізм – показник того, яке значення надавали євреї Рівного можливості впливати на різні аспекти соціально-економічного розвитку міста.

Заява Лейби Каліки про його включення до списку виборців нового складу магістрату (1932 р.)

ДАРО, ф. 31, оп. 1, спр. 1921, арк. 1.

Конкуренція за домінування в рівненському магістраті спостерігалася й надалі. Один з актів цього протистояння відбувався восени 1927 р., коли вирішувалося питання про його керівний склад. У той час українці та євреї взаємодіяли в підтримці висунутих ними кандидатів В. Арцімовича й Ш. Тарашкевича. Цікаво, що в час вироблення цієї позиції рівняни Л. Каган, З. Фейбіш та Н. Гамер провели консультації з представниками євреїв у сеймі Польщі²⁶².

²⁶¹ ДАРО, ф. 30, оп. 16, спр. 1143, арк. 206.

²⁶² ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 28, арк. 46.

Помітну роль у роботі «Єврейського національного клубу», що сформувався у рівненському органі місцевого самоуправління, відігравав Ш. Куліковічер. Член Сіоністської партії, він був одним із найзаможніших торговців міста. Використовуючи свої вагомні позиції в його господарському організмі та популярність серед містян, він, за висновками тогочасних аналітиків, здійснював тиск на дрібних торговців і ремісників задля підтримки ними курсу, який реалізовувався «Єврейським національним клубом»²⁶³.

Незважаючи на час обрання того чи іншого складу рівненського магістрату, в умовах існування т. зв. етнічних секторів у міській економіці, його засідання вряди-годи ставали «майданчиком» конфліктів представників різних національностей. Так було, наприклад, 6 січня 1933 р., коли на засіданні магістрату розглядалося питання про запровадження податку на рекламу та вивіски назв фірм. Від імені Союзу торговців і фабрикантів та Союзу ремісників-євреїв проти запровадження в Рівному такої практики, що в той час існувала фактично в усіх містах Польщі, виступив член магістрату Гіллерман. Позиції євреїв протиставилося «Соціально-економічне об'єднання», голоси членів якого й забезпечили запровадження нового податку в місті²⁶⁴.

Сформовані з числа представників різних соціальних верств і національностей, органи міського самоврядування повсякчас були дзеркалом тих політичних процесів, які відбувалися в краю. Як приклад – події 1927 р., коли волинський воевода В. Мех затвердив новий склад рівненського міського громадського господарського комітету (МГТК). Хоча магістрат Рівного пропонував надати членство в ньому двом росіянам, воевода ввів до складу названого комітету тільки одного – д-ра Прохорова. Ураховуючи те, що в Рівному проживало чимало росіян, це потрактовано громадськістю як курс на мінімізацію ролі цієї національної меншини в економічному й політичному житті краю²⁶⁵ (зауважимо: така стратегія до певної міри зрозуміла, адже до часу відновлення польської державності м. Рівне входило до складу Російської імперії). Тим часом 12 місць у рівненському МГТК отримали українці*; поляки ж, як і євреї, – лише по п'ять.

²⁶³ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 28, арк. 66.

²⁶⁴ S-wski T. Z Rady Miejskiej w Równem / T. S-wski // Wołyń. – 1933. – № 4. – S. 7.

²⁶⁵ Na marginesie stosunków polsko-rosyjskich // Życie Wołyń. – 1927. – № 18. – S. 2.

* Імовірно, така значна кількість місць, що надана воеводою українцям у МГТК, – рефлексія здійснюваного санацією курсу на мінімізацію міжнаціональних суперечностей у Польщі.

Таке співвідношення представників різних націй у господарському комітеті Рівного зумовило невдоволення як тамтешніх поляків, так і воеводства загалом (вони, зокрема, докоряли українцям за їх нелояльну позицію щодо держави). Рівне, – стверджувала в той час преса, – прикуло увагу всієї Волині. Це зумовлювалося занепокоєнням представників титульної нації Польщі тим, що євреї протегуватимуть у МГТК свої інтереси в час, коли роз'єднану в політичному плані польську громадськість Рівного мали репрезентувати маловідомі діячі, котрі не мали необхідної підготовки для роботи в органах самоуправління. «Жоден радикал в інших країнах, – стверджував узимку 1927 р. дописувач газети «*Życie Wołynia*», – не міг би спокійно дивитися на таке порушення прав корінного населення, культурні прагнення якого, зокрема, у нас, на кресах, повинні бути в полі особливої уваги в першу чергу»²⁶⁶.

У цих словах – відверте занепокоєння поляків тим, хто домінуватиме в управлінні міським господарством, прагнення закріпити за собою цю роль. Воно простежувалося й раніше: 25 травня 1925 р. голова МГТК Скоковський заявив, що поляки Рівного вимагатимуть, «...щоб інтереси цієї меншини залишалися свого роду віссю, довкола якої має все обертатися; [адже] слід пам'ятати, що ця меншість є елементом, котра створює державність»²⁶⁷.

Одна з найактуальніших проблем як для фабрикантів, так і дрібно-товарних виробників і торговців у міжвоєнній Польщі – кредитування. Задля оптимізації виробництва й роботи закладів сфери послуг їхні власники постійно шукали кредитів із невисокими відсотковими ставками. Фабриканти, ясна річ, використовували послуги банків.

Поруч із державними в Рівному працював і «Єврейський народний банк». Уже в 1922 р. він змінив назву на «Народний банк». Це – результат ініціативи відомого рівненського бізнесмена Ноя Гама (він, зокрема, володів фірмою одягу та спільно з Мюсманом співволодів млином, що знаходився на вул. Дубенській²⁶⁸). Головний аргумент Н. Гама, який він використав для переконання учасників загальних зборів банку в слушності своєї пропозиції, – твердження про необхідність його виходу на міжнародну арену. «Банк, перед яким відкриваються широкі горизонти і перспективи і якому слід налагодити відносини з найбільшими банками Європи і Америки, – пафосно стверджував Ной Гам на його зборах 12 жовтня 1922 р., – не може обмежувати свою діяльність вузько-національними рамками. Для широкого масштабу діяльності банку

²⁶⁶ Kto radzić będzie o gospodarce miejskiej w Równem // *Życie Wołynia*. – 1927. – № 5. – S. 5.

²⁶⁷ Заседение Городского Совета // *Волинское Слово*. – 1925, 5 мая. – С. 2.

²⁶⁸ Księga adresowa. Województwo Wołyńskie. – В. м., б. р. – S. 2038.

необхідно змінити його назву, яка є його девізом і яка означає його подальшу лінію поведінки»²⁶⁹. Здається, цим амбітним планам Н. Гама не судилося здійснитися...

Питання кредитів обговорювалися й тими, хто був членом кооперативів. 26 вересня 1926 р. у Рівному відбулося засідання правління і головної ради Рівненського торговельного банку. На нього запрошено представників кооперативних банків із Дубна, Здолбунова, Костополя, Кременця, Рожищ та інших волинських міст. Учасники засідання не тільки обговорили питання утримання єдності поміж різними кооперативними структурами, але й ухвалили створити «Центральний кооперативний банк на Волині». До його організаційного комітету ввійшли представники з Варшави та різних міст воєводства. Серед них – д-р Раппопорт, Гомер, Шлейфштейн, Буркі, Гальперін, Брік, Фрідман. Місцем знаходження новостворюваного банку обране Рівне²⁷⁰.

На початку 1930-х рр. фінансовим донором більшості найпотужніших підприємств та закладів торгівлі Рівного був місцевий відділ «Торговельного банку у Варшаві». Його ліквідація влітку 1932 р. стала потужним ударом по найвпливовіших суб'єктах господарювання Рівного²⁷¹.

Банківські позички були малодоступними для дрібних торговців і ремісників. Часто-густо останні не могли скористатися й позиками фізичних осіб: ті розпозичали гроші під досить високі відсотки. За таких умов представники різних товариств намагалися врегулювати ситуацію самотужки. Одна з таких ініціатив навесні 1926 р. реалізована рівненською організацією «Гемітус-Хесед»: нею здійснено спробу створення фонду для безвідсоткового кредитування її членів. Обсяг позики – лише 200 зл.²⁷² – засвідчує складність реалізації життєво необхідного для суб'єктів господарювання завдання.

Труднощі становлення національної економіки новоутвореної держави сповна відображалися в рівненських реаліях. Час від часу зневіра в кращий завтрашній день і низький рівень життя штовхали пролетарів до акцій протесту. Одна з перших відбулася на сірниковій фабриці «Вулкан» наприкінці грудня 1923 р. Приводом до виступу її працівників стала несвоєчасна виплата заробітної плати, а також відмова власників підприємства надати робітникам додаткові кошти, які раніше сплачувалися кожних два тижні у зв'язку з дорожнечею та інфляцією (станом на

²⁶⁹ Общее собрание местного Еврейского Народного Банка // Волинское слово. – 1922, 14 октября. – С. 3.

²⁷⁰ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 21, арк. 356.

²⁷¹ ДАРО, ф. 219, оп. 2, спр. 9, арк. 5.

²⁷² ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 1143, арк. 112.

травень 1923 р. курс американського долара в Польщі дорівнював 53 тис. польських марок²⁷³). Підприємство поновило роботу тоді, коли конфліктуючі сторони досягли порозуміння: страйкарі відмовилися від надмірних вимог, а власники фабрики погодилися сплатити їм додаткові 40 % платні у зв'язку з інфляцією²⁷⁴. Компромісом закінчився й конфлікт березня 1936 р.: роботодавці погодилися підняти заробітну плату кравцям, а останні згодилися на 10-годинний робочий день²⁷⁵.

Час від часу до страйку як методу відстоювання корпоративних інтересів удавалися не тільки робітники, а й інтелігенція. Так, зокрема, сталося в Рівному в січні 1925 р., коли страйк оголосили вчителі т. зв. коедукативної^{*} та математичної гімназій, а також школи «Тарбут». Вимагаючи підвищення заробітної плати, 34 вчителі цих навчальних закладів страйкували три дні. Їхні перемовини з батьківською громадськістю, концесіонерами гімназій та школи не дали позитивних для навчителів результатів. Сторони пішли на порозуміння після втручання в конфлікт представників влади в царині освіти²⁷⁶.

В арсеналі форм захисту інтересів працюючих, що час від часу використовувалися ними в Рівному, – маніфестації. Найчастіше вони відбувалися 1 травня за участю представників професійних спілок різних національностей. Так, 1926 р. участь у мітингу, що відбувався на вул. Замковій, брало 600 чол. Вони задекларували готовність відстоювати соціальні права працюючих та боротися з безробіттям. Одночасно поміж присутніми поширювалися листівки Польської партії соціалістичної, Бунду та молодіжної секції останнього²⁷⁷.

Прикметна ознака економічних процесів міжвоєнного Рівного – конкуренція. Вона відбувалася як поміж тими суб'єктами, котрі працювали на одному «полі», так і представниками різних націй. Затиснені у невеликий простір слаборозвиненої економіки міста, рівненські євреї були приречені захищати свої економічні позиції від спроб інтегруватися в ту чи іншу її царину представників інших національностей. Як приклад – діяльність створеного польськими осадниками на початку 1930-х рр. кооперативу «Zbyt». Спеціалізуючись на торгівлі сільськогосподарською продукцією, він не тільки збудував сучасний елеватор, а й відкрив у Рівному магазин. Скуповуючи сільськогосподарську продукцію,

²⁷³ История Польши / Под ред. Зуева Ф. Г., Манусевича А. Я., Хренова И. А. В 3-х т. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1958. – Т. III. – С. 187.

²⁷⁴ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 3, арк. 15.

²⁷⁵ ДАРО, ф. 86, оп. 2, спр. 710, арк. 18.

* Szkoła koedukacyjna – дослівно – школа зі спільним навчанням.

²⁷⁶ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 17, арк. 73.

²⁷⁷ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 21, арк. 15.

у 1934–1935 рр. «Zbyt» спромігся продати на експорт 200 вагонів хліба. Такий успіх кооперативу призвів до витіснення з ефективно діючого раніше механізму взаємодії виробника й продавця його продукції суб'єктів – дрібних торговців (у т. ч. й євреїв)²⁷⁸. Зрозуміло, що й робота магазину кооперативу «Zbyt» у Рівному активізувала конкуренцію поміж поляками та євреями за покупця.

Суперництво різних націй на вузькому ринку товарів і послуг у цьому місті ілюструє й утворення «Християнського ремісничого товариства» (1934 р.)²⁷⁹. З урахуванням домінування євреїв серед дрібно-товарних виробників на Волині зрозуміло, що постання такої професійної спілки – відображення прагнення поляків та українців посилити свої позиції в цьому сегменті місцевого економічного організму.

Євреї Рівного були серйозними конкурентами для представників інших націй. І не тільки тому, що значна їх частина володіла високими професійними навичками. Ще й тому, що вони повсякчас намагалися об'єднуватися з представниками своєї нації в спілки, координувати дії з тими одновірцями, які проживали в інших містах і навіть регіонах Польщі. Така тенденція окреслилася вже на світанку польської державності. Так, скажімо, делегат рівненського Товариства купців Д. Сток брав участь у з'їзді торговців т. зв. східних кресів, що в 1922 р. відбувся у Бресті²⁸⁰.

Водночас конкуренція за ті чи інші позиції відбувалася не тільки поміж представниками різних національностей, що проживали в Рівному, а й між тими суб'єктами господарювання, котрі працювали в одній сфері. Особливо помітним це було серед торговців. Здебільшого ініціативи тих, хто відкривав ятки чи магазини, не вирізнялися оригінальністю. Х. Рогальська, яка в 1933 р. розпочинала власну справу, описувала реальність так: «У Рівному по вул. Коперніка, № 40 планує відкриття закладу з продажу пива на розлив. Заклад розташовуватиметься в маленькому приміщенні... і навряд чи можна прогнозувати його успішність. Адже знаходитиметься на бічній вулиці, де рух буває тільки в ярмаркові дні, отже – один день у тиждень. При цьому тут, на приярмарковій площі, знаходиться ще п'ять аналогічних закладів торгівлі, що, безсумнівно, створює величезну конкуренцію і є згубним для торгівлі»²⁸¹.

Водночас конкуренція стимулювала розвиток міського господарства. Хоча, за винятком «Бергшлосу», Рівне не вирізнялося на тлі регіональної економіки своїми підприємствами, його мешканці здебільшого

²⁷⁸ Stobniak-Smogorzewska J. Osadnicy wojskowi... – S. 563.

²⁷⁹ ДАРО, ф. 218, оп. 1, спр. 166, арк. 7.

²⁸⁰ Stok Dawid // Almanach Żydowski. – Lwów, 1939. – S. 769.

²⁸¹ ДАРО, ф. 219, оп. 1, спр. 89, арк. 6.

заробляли на безбідне прожиття. Сплачуваних ними податків у цілому вистачало для облаштування міста й проведення поточних ремонтних робіт. Так, у 1924 р. вони проведені на вулицях Литовській, Шкільній, Шпитальній. За рік забруковано 2,5 тис. м² вулиць, проведено ремонти мостів і трьох шкіл, відкрито два артезіанські колодязі тощо²⁸².

Водночас місцева економіка не могла витримати викликів економічних криз. Зокрема, тієї, що паралізувала господарство Польщі в 1929–1933 рр.

Один із рівнян, котрий у той час не міг звести кінці з кінцями, – А. Л. Корч. Він – колишній столяр, який на початку десятиліття втратив роботу, заробляв на прожиття тим, що продавав цукерки перехожим. Цей «бізнес», бідкався він, не міг забезпечити йому гідного існування²⁸³.

Таких, як цей пересічний столяр, тих, хто став жертвою світової економічної кризи, у Рівному було чимало. Один із них – С. Котляр. У сім'ї, що складалася з 6 чол., зізнавався він у 1932 р., діти благали про кусень хліба²⁸⁴. Інший знедолений у той час – М. Белінський. Започаткувавши торгівлю зерном й швидко збанкрутувавши, він описував своє життя так: «Більшу частину дня проводжу в синагозі, бо вдома немає що їсти»²⁸⁵.

Кінці з кінцями в той час ледь зводили тисячі рівнян. Навіть ті, хто, здавалось би, мав мінімальні передумови для виживання, – власники невеликих будинків, котрі здавали частину свого помешкання квартиронаймачам. Один із них – З. Пресс. Узимку 1933 р. він описував життя своєї сім'ї: «...не маю засобів до бодай злиденного життя, оскільки 20 злотих* у місяць [отримуваних від здачі кімнат у найм] заледве вистачає на єдиний тільки хліб. Про щось інше, що необхідно купувати сім'ї, немає й мови. Тому чай для моєї родини є розкішшю...»²⁸⁶

Жертвами економічної кризи кінця 1920-х – початку 1930-х рр. стали не тільки ремісники й торговці, а й частина тих, кого раніше зараховували до економічної еліти міста. Серед них – Нафталі Герц Мусман. Власник млина, він у попередні роки доволі успішно інтегрувався в економічний організм Рівного. Його заробітки забезпечили благополуччя сім'ї: Н. Г. Мусман придбав добротний будинок (вул. Дубенська, 31); двоє його доньок навча-

²⁸² Co magistrat zrobić za czas od 1 maja do 1 września? // Echo Rówieńskie. – 1924, 14 września. – S. 5.

²⁸³ ДАРО, ф. 219, оп. 1, спр. 89, арк. 17.

²⁸⁴ ДАРО, ф. 219, оп. 1, спр. 89, арк. 1.

²⁸⁵ Там само, арк. 17.

* У 1933 р. кілограм картоплі коштував 4–4,5 злотих, масла – приблизно 3 зл., м'ясних виробів – 2,5 зл., буханка хліба – 0,32 зл. (ДАРО, ф. 219, оп. 1, спр. 86, арк. 1 зворот).

²⁸⁶ ДАРО, ф. 219, оп. 1, спр. 89, арк. 14.

лися в Празькому університеті. Здавалося, ця родина убезпечена від життєвих негараздів... Проте в час світової економічної кризи бізнес Н. Г. Мусмана стрімко занепав. Він опинився в такій безвиході, що нашвидкуруч продав свою нерухомість і виїхав до Палестини, де винайняв барак, дах якого був покритий толем. Саме там, у Палестині, третя донька відомого рівненського бізнесмена Фая, побравшись із вихідцем з Одеси Клаузнером, народила сина, який згодом став відомим ізраїльським письменником: твори Амоса Оза перекладені майже чотирма десятками мов світу²⁸⁷; його кандидатура висувалася на здобуття Нобелівської премії в царині літератури. 2014 р. на будинку, де мешкала сім'я Н. Г. Мусмана, встановлено меморіальну дошку.

Опинившись на Близькому Сході, батьки Амоса Оза глибоко сумували за своїми домівками. За словами письменника, їхнє ставлення до Європи нагадувало нерозділене кохання. «Наш дім, – згадує він, – був наповнений сумом і спогадами про залишені міста»²⁸⁸.

**Сім'я колишніх рівнян
Клазнерів**

(фото 1940-х рр., що зроблене
за кілька років до утворення
Держави Ізраїль)

Данильчук Г. Ф. Рівне у долях його
мешканців / Г. Ф. Данильчук. – Рівне :
ПП ДМ, 2012. – С. 162.

²⁸⁷ Данильчук Г. Ф. Рівне у долях його мешканців / Г. Ф. Данильчук. – Рівне : ПП ДМ, 2012. – С. 162, 164.

²⁸⁸ Данильчук Г. Ф. Названа праця. – С. 164.

Мешкаючи у кварталі, де оселилися біженці з України й Польщі, чії одяг і манери поведінки нагадували про країни їх походження, дідусь і бабуся майбутнього письменника часто розповідали дітям про рідні їм Одесу й Рівне. В уяві матері Амоса Оза поставали реалії міста, де вона провела перші роки свого життя. Оповідаючи згодом про нього синові, вона зводила своєрідний місток поміж Рівним та Ізраїлем. Почуті від матері сюжети письменник використав у своїй творчості. Вони, зокрема, відображені в «Повісті про любов і п'їтмю»²⁸⁹.

Безвихідь, бідність і відсутність надій на краший завтрашній день штовхали містян до пошуку будь-якого заробітку. На початку 1930-х рр. звичними в місті стали пограбування. Так було, наприклад, на вул. Галлера, де злодії нападали на перехожих і виривали з їхніх рук сумки²⁹⁰. Окремі жінки знаходили вихід із глухого кута злиднів у проституції, що, скажемо так, не мала національності.

Уже восени 1922 р. у Рівному почали з'являтися притони. У них працювали ті, хто опинився в безвиході, не знайшов іншого шляху задля заробітку. Інколи, використовуючи скрутне становище безробітних жінок, їх запроторювали до борделів оманюю. Одна з таких жертв згодом повідала в суді: «Обвинувачений Мошко Голдрат майже силою забрав мене з Бендзина*, обіцяючи золоті гори. Оскільки я сирота, то не мала іншого виходу. Поїхала з ним. У Рівному він тримав мене як невільницю, не даючи мені жодної свободи, не випускаючи мене на вулицю без його супроводу»²⁹¹.

Відносно поширеною формою організації заробітку власним тілом стала погодинна оренда повіями кімнат у власників будинків. Здебільшого ті з останніх, котрі займалися таким «бізнесом», здавали помешкання одній-двом жінкам²⁹². В інших випадках повії безпосередньо мешкали в будинках розпусти, не сплачуючи за це жодного гроша. Натомість власники таких закладів отримували від проститутток половину заробленого ними²⁹³.

Наприкінці 1920-х рр. у місті було вже біля двох десятків притонів, які знаходилися в різних частинах Рівного. Фактично всі вони розміщувалися у невеличких, напівзанидбаних будинках. Реалії в них один із рівненських поліцейських відтворив так: «В одній кімнаті з [...] проживає

²⁸⁹ Данильчук Г. Ф. Названа праця. – С. 164.

²⁹⁰ Ulica Hallera terenem stałych narađów // Wiadomości Wołyńskie. «Echo Rówieńskie». – 1931, 6 grudnia. – S. 5.

* Бендзин – містечко в Сілезькому воеводстві.

²⁹¹ ДАРО, ф. 32, оп. 1, спр. 5192, арк. 8 зворот.

²⁹² ДАРО, ф. 32, оп. 1, спр. 5188, арк. 3, 29 зворот.

²⁹³ ДАРО, ф. 32, оп. 1, спр. 5230, арк. 3.

повія, яка туди ж приводить чоловіків, з якими має інтимні стосунки. Приміщення дуже брудне. Засобів дезінфекції немає»²⁹⁴. Такими, як свідчать звіти поліції, були фактично всі притони міста.

Кілька притонів у Рівному було в той час на вул. Понятовського. Один із них – де на життя заробляли єврейки, розміщений на першому поверсі двоповерхового будинку. На другому ж його поверсі проживала сім'я одного з рівненських пролетарів – вантажника. Неподалік цього помешкання було розташоване інше, де «промишляли» повії-польки. Одну з них описала рівнянка, яка наприкінці 1920-х рр. жила в цьому районі – на Волі: «Я запам'ятала одну з цих жінок – високу, красиву блондинку. Її прозвали «графинею» за горду осанку [...] Її покохав молодий польський офіцер і запропонував одружитися. Вона розповідала всім про своє щастя. Потім приїхала його мати, зчинила галас, і шлюб було зірвано [...] Потім ця жінка запила. Через кілька років я зустріла її на вулиці Колесів, з жахливим макіяжем, відчуженим поглядом, і ледь впізнала»²⁹⁵.

Трагедія цієї польки – приклад драм тих, кого життя змусило торгувати власним тілом. Вимушеність такого особливого способу заробітку на прожиття усвідомлювало чимало сучасників тих років. А тому повії не стільки засуджували, скільки співчували їм. «Живучи поруч з притонами, – розповідала згодом Хая Мусман, – ми, діти, не могли не знати, чим займаються ці жінки. Батьки не намагалися відгородити нас від цієї сторони життя. Про це просто не говорили і вважали непристойним підглядати за ними»²⁹⁶.

Проституція не зникла й згодом. Додатковим її джерелом стала поява «зайвих людей» у роки економічної кризи кінця 1920-х – початку 1930-х рр. Закриття фабрик і заводів, стрімкий занепад дрібнотоварного виробництва тощо поставили на межу виживання в Польщі сотні тисяч людей. У той час газета «Echo Rówieńskie» бідкалася: торговці перетворилися на безробітних пролетарів і лише мріють про порятунок своєї справи. 80 % із них, стверджував часопис у 1930 р., збанкрутіли²⁹⁷.

Стрімка пауперизація була особливо помітною у великих містах. Голод штовхав безробітних до пошуку будь-якого заробітку. Частина обездолених знаходила вихід із ситуації в проституції. Так, скажімо, у 1931 р. у Варшаві було кілька десятків тисяч повії²⁹⁸.

²⁹⁴ ДАРО, ф. 30, оп. 7, спр. 74, арк. 3.

²⁹⁵ Мусман Х. Назв. праця. – С. 24–25.

²⁹⁶ Мусман Х. Назв. праця. – С. 25.

²⁹⁷ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 46, арк. 114.

²⁹⁸ Za murami «Magdalenek» // Ostatnie Wiadomości Wołyńskie. – 1931, 18 października. – S. 2.

Голод і відсутність надій на кращий завтрашній день стали джерелом проституції й у Рівному. Восени 1931 р. його бургомістр визнав: вечорами містом блукають сотні неімущих дівчат «відповідної кваліфікації», десятки вдів, котрі не мають чим нагодувати дітей²⁹⁹. Ішлося, зрозуміло, про тих, хто був змушений заробляти на прожиття власним тілом.

Чимало з них шукало клієнтів на вул. Колесевій. «Вечорами нею прогулювалися ті повії, що вкрай опустилися. Подейкували, що жінка там коштує 15 грошів», – свідчили в спогадах про Рівне часів світової економічної кризи сучасники-рівняни. «Це були людські креатури, яскраво й недолуго вдягнуті, голодні та хворі, яких як непотрібних вигнали з притонів»³⁰⁰.

Водночас у Рівному років світової економічної кризи кінця 1920-х – початку 1930-х рр. були й визнані «авторитети» сексуальних «послуг». З-поміж них – сім'я Дворець: сестри були повіями, а брат патрунував їхній спосіб заробітку³⁰¹.

Яким би не був «статус» тих жінок, що опинилися на паперті, зрозуміло: вони не знайшли іншого виходу з неолі. Одна з юних рівнянок, яка потрапила в біду, «часто скаржилася [знайомій] на Янкеля Фридмана, що змушує її до проституції з випадковими гостями, на що вона була змушена погодитися, оскільки не мала засобів на прожиття. За наполяганням Янкеля Фридмана, усі або половину зароблених грошей мала віддавати його дружині Рейзлі Фридман»³⁰².

Промовиста трагедія сталася і з М. Мусман. Ось що повідала її сестра суду: «У пошуках роботи моя сестра Міндла Мусман, яка раніше мешкала у Тучині, приїхала до Рівного. Знайшла її в закладі з продажу фруктів по вул. Третього Травня, де за невелику винагороду працювала багато годин. Тоді познайомилася з обвинуваченою Гітлею Рандер, яка, бачачи важкі умови життя сестри Міндли Мусман, схияляла її залишити цю роботу і пообіцяла знайти їй іншу, краще оплачувану. Після того [як сестра] залишила попереднє місце праці, спровадила до себе, харчувала її і надала їй місце проживання. Потім, використовуючи важке, критичне становище, в якому опинилася Міндла Мусман, погрожувала тим, що вижене її на вулицю. Позбавлену роботи і хліба, змусила до непорядності і з цією метою постачала їй «клієнтів». Усю їхню винагороду повністю забирала собі, даючи Міндлі тільки їсти. Після певного часу остання отримала кількагодинну роботу щодень у магазині Гана в Рівному по

²⁹⁹ Czy niema bezrobotnych w Równem // Ostatnie Wiadomości Wołyńskie. – 1931, 18 października. – S. 4.

³⁰⁰ Мусман Х. Назв. праця. – С. 25.

³⁰¹ Мусман Х. Назв. праця. – С. 25.

³⁰² ДАРО, ф. 32, оп. 1, спр. 5130, арк. 3.

вул. Третього Травня (магазин вин) і хотіла залишити обвинувачену Рандер. Однак остання погрожувала помстою, побиттям і навіть убивством, змушуючи Міндлу продовжувати займатися проституцією, з якої Рандер отримувала прибуток.

Страх перед обвинуваченою Рандер у Міндли Мусман був такий, що коли через два місяці провідала її і розпитувала про життя, сестра боялася відкрито про все розповісти. Натомість обвинувачена Рандер підступно запевняла мене, що безкорисно старається задля Міндли і прагне їй тільки добра»³⁰³.

Завдяки небайдужим знайомим і сестрі М. Мусман пощастило вирвати з тенет сексуального рабства через два місяці після початку неволі. Щоб уявити трагедію цієї дівчини, залишається додати тільки те, що вартість «послуг», які їй через обставини, що склалися, довелося надавати, становила 1 злотий³⁰⁴.

Антисанітарія в «місцях зустрічей», як і сам рід занять, змушували повій час від часу звертатися до лікарів. Інколи це завершувалося трагічно. Скажімо, у квітні 1930 р. після невдалого абортів померла Двойра Ш.³⁰⁵

В умовах, коли польська економіка тільки починала виходити з кризи, чимало рівнян шукали «місця під сонцем», кожен самотужки підшукував можливостей заробітку. Найчастіше це були ініціативи, що не відзначалися оригінальністю бізнесової думки. Першочерговим було здобути бодай мінімум, що міг би дати шанс задовольняти потреби в предметах першої необхідності.

Одна з тих, хто намагався звестися на ноги, – Хана Яновер. «Озброївшись» довідкою з єврейської гміни про свою неможливість, у зверненні до органів влади з клопотанням про відкриття своєї справи вона 15 січня 1933 р. стверджувала: «Мій чоловік тривалий час безробітний і не знаходиться в Рівному, тому є сама з 2 дітьми (Перлюю – 17 років і Сурую – 14 [років]) без жодного джерела до існування. Не маю нерухомого і навіть рухомого майна, не належала і не належу до осіб торгуючих. При цьому, будучи непридатна до фізичної праці через хворобливий стан здоров'я, хочу займатися дрібною торгівлею – продажем газованої води в ларьку, щоб у такий спосіб заробляти 2 злотих щодень, необхідних на хліб. Не маю жодних засобів на придбання товару, сподіваюся, що мені вдасться роздобути газованої води в кредит. З цією метою прошу дозволити мені продавати воду в ларьку по вул. Шпитальній у Рівному»³⁰⁶.

³⁰³ ДАРО, ф. 32, оп. 1, спр. 5287, арк. 1.

³⁰⁴ Там само, арк. 25–25 зворот.

³⁰⁵ Niedozwolony zabieg chirurgiczny przedmiotem rozprawy sądowej // Ostatnie Wiadomości Wołyńskie. – 1931, 11 listopada. – S. 4.

³⁰⁶ ДАРО, ф. 219, оп. 1, спр. 89, арк. 30.

Соціально-економічні негаразди й прагнення покращити своє життя – каталізатор виїзду частини рівнян із Польщі. Окрім тих організацій, що сприяли їхній еміграції в Палестину, у Рівному діяло «Єврейське центральне еміграційне товариство в Польщі» (ЄЦЕТП).

Його рівненський осередок постав у листопаді 1924 р. і мав за мету «...планове полегшення євреям еміграції з Польщі, охорону матеріальних інтересів емігрантів, [їх] моральну опіку, а також надання емігрантам юридичної допомоги»³⁰⁷. Станом на грудень 1930 р. членами цього товариства було 225 рівнян³⁰⁸.

Рівненський осередок ЄЦЕТП (серед його активістів – Р. Бері, С. Голдман, Ш. Горін, М.-Г. Сандер та ін.) здійснював різнопланову підтримку емігрантів. Зокрема, його члени надавали тим, хто залишав Польщу, юридичні консультації, найрізноманітнішу інформацію щодо їхньої подорожі, сприяли здешевленню її вартості, захисту емігрантів від аферистів. Безпосередня підтримка цього осередку владою виявилася в тому, що рівненський магістрат одним із перших у Польщі ухвалив надання місцевому ЄЦЕТП субвенції³⁰⁹.

Рівненський осередок цієї організації став помітним учасником сприяння тим, хто хотів залишити країну. Упродовж 1925–1931 рр. його підтримкою скористалося 10 тис. емігрантів. У наступні два роки – ще дві тисячі родин³¹⁰.

Додатковим каталізатором для популяризації ЄЦЕТП як на Волині, так і в Польщі загалом, стала світова економічна криза 1929–1933 рр. Вона спонукала багатьох польських євреїв шукати кращого життя в інших країнах. Про це промовисто свідчить той факт, що впродовж 1935–1936 рр. до рівненського бюро ЄЦЕТП звернулося 1780 чол.

Його працівники допомогли 766 емігрантам у виготовленні закордонних паспортів. Майже 400 найбільш бідним із них надано 46700 злотих для придбання проїзних квитків, а також матеріальну допомогу (1768 зл.). Загалом, за сприяння рівнян-членів ЄЦЕТП у 1935–1936 рр. Польщу залишило 1325 чол.³¹¹

Економіка – одна зі сфер, у якій у 1930-х рр. євреї Рівного демонстрували свою рішучу незгоду з національною політикою нацистської Німеччини. Їх протест – приклад солідаризму поміж представниками однієї нації, які проживали в різних державах Європи. Ідеться про

³⁰⁷ Żydowskie Centralne Towarzystwo Emigracyjne w Polsce. Statut. – Warszawa, b. r. – S. 2.

³⁰⁸ ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 665, арк. 19.

³⁰⁹ Там само, арк. 16–17.

³¹⁰ Там само, арк. 16, 21.

³¹¹ ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 665, арк. 26.

поширення серед рівненських євреїв заклику бойкотувати товари німецького виробництва. Навесні 1933 р. їхні часописи, що видавалися на Волині, публікували гасла, які закликали євреїв не купувати товари, вироблені у країні, де здійснювалася неприхована дискримінація представників цієї національної меншини³¹².

У той же час у Рівному утворився комітет з організації бойкоту німецьких товарів. Його постановня ініціював Єврейський громадянський клуб. На організаційних зборах, участь у яких брали представники фактично всіх діючих у місті організацій, створено спеціальну комісію, що мала ініціювати утворення однойменного комітету в загальнопольському масштабі³¹³.

Такі ініціативи та безпосередні акції бойкоту товарів, що вироблялися в Німеччині, доповнювали спектр ракурсів економічного життя Рівного. Воно перепліталася з політичним, було тією цариною, де в другій половині 1930-х рр. відбувалася міжнаціональна конкуренція (головно – поляків і євреїв) та демонструвалося ставлення містян до політики, що здійснювалася в нацистській Німеччині. Водночас економіка, ясна річ, виконувала й свою безпосередню виробничу функцію та була джерелом заробітку містян, їхнього матеріального благополуччя.

---

³¹² Równie // Wołyń. – 1933. – № 15. – S. 7.

³¹³ Boykot towarów niemieckich // Wołyń. – 1933, 30 kwietnia. – S. 7.

Розділ 3.

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ЄВРЕЙСЬКА ОБЩИНА

Перша світова війна супроводжувалася не баченими до того часу руйнуваннями й загибеллю колосальної кількості людей. Польща стала країною, що зазнала найбільших матеріальних збитків з-поміж держав Європи. За роки світового протистояння загинуло приблизно 500 тис. поляків, а 900 тис. було поранено³¹⁴.

Упродовж світової війни на теренах, що ввійшли до складу Польщі, більшою чи меншою мірою понищено приблизно 300 міст, спалено 20 тис. сіл. Промисловий сектор зруйновано³¹⁵.

Суттєво постраждала в час війни й економіка Волині. Особливо великими були руйнування на лінії російсько-німецького фронту 1915–1916 рр., що пройшов кількома повітами (Володимирським, Горохівським, Любомльським, Ковельським, західною частиною Луцького). На теренах майбутнього Волинського воєводства було пошкоджено й зруйновано майже 66 тис. будинків і господарських приміщень³¹⁶. Ущент знищено приблизно 95 % великих господарств. Поголів'я худоби в регіоні зменшилося до 15 % порівняно з довоєнним. У містах і містечках потрошено фабрики, ремісничі майстерні. Чимало волинян змушені були залишити свої помешкання й стали біженцями³¹⁷.

Відбудова господарства на Волині розпочалася вже в 1918 р. Проте на заваді процесу економічної й господарської реанімації стала польсько-більшовицька війна: на волинській землі знову відбувалися бойові дії. Процес відбудови економіки стартував удруге тільки після укладення миру між ворогуючими сторонами (1921 р.)³¹⁸.

Станом на 1923 р. у Волинському воєводстві проживало понад 1,5 млн чол. Більшість із них – українці (71 %). Другою за чисельністю етнічною групою в той час були євреї – 12,3 %, третьою – поляки (11 %). Представники інших націй – росіяни, чехи, німці та ін. – склали від 1 % до 2,3 % загалу населення цієї адміністративної одиниці³¹⁹.

---

³¹⁴ Bratkowski S. Pod tym samym niebom. Krótka historia Żydów w Polsce i stosunków polsko-żydowskich / Stefan Bratkowski. – Warszawa : TRIO, 2006. – S. 145.

³¹⁵ Czy wojna bez wypowiedzenia wojny // Życie Wołynia. – 1924. – № 38. – S. 9.

³¹⁶ Ze spraw odbudowy na Wołyniu // Życie Wołynia. – 1927, 29 maja. – S. 2.

³¹⁷ Opinia Wołyńskiego Towarzystwa Rolniczego w sprawie Międzynarodowego Instytutu Rolnictwa w Rzymie // Życie Wołynia. – 1925. – № 2. – S. 8.

³¹⁸ Там само.

³¹⁹ Galasiewicz C. Samorząd na Wołyniu / Celestyn Galasiewicz // Życie Wołynia. – 1924. – № 39. – S. 13.

88 % волинян проживало в селах. У 20 містах і містечках краю мешкало 206,7 тис. чол. Більшість із них – євреї (60 %). Українці й поляки, які жили в містах, складали відповідно 16,2 % та 15 %. Містянами були також 6 % росіян, 1,2 % чехів, 0,8 % німців; менше 1 % городян складали представники інших національностей³²⁰.

Станом на 1920 р. у Рівному проживало майже 35 тис. населення. Повернення до нього біженців та урбанізаційні процеси зумовили приріст його людності: у 1925 р. чисельність рівнян перевищила 57 тис. чол.³²¹

У подальшому чисельність населення міста неодноразово стрімко змінювалася. Імовірно, у той чи інший період цьому сприяла еміграція та навпаки – рееміграція: повернення тих, хто оселявся в місті. В другій половині 1930-х рр. у ньому проживало більше 40 тис. чол.³²².

Рівне кінця 1920-х – початку 1930-х рр. не дивувало сучасників своєю ошатністю. У той час місто розпростерлося на майже 500 га, які розмежовували 44 км вулиць. Більшість із них не вирізнялися привабливістю архітектури й облаштованістю. Забруковано було трохи більше половини вулиць міста³²³.

Вулиці Рівного (1935 р.)

Pisker A. Miasto 400 prezesów / Akeksander Pisker // Prosto z mostu. – 1935, 4 sierpnia. – S. 5.

³²⁰ Galasiewicz C. Samorząd na Wołyniu / Celestyn Galasiewicz // Życie Wołynia. – 1924. – № 39. – S. 13.

³²¹ ДАРО, ф. 31, оп. 1, спр. 709а, арк. 51.

³²² ДАРО, ф. 42, оп. 1, спр. 79, арк. 5.

³²³ Województwo Wołyńskie w świetle liczb i faktów. – Łuck, 1929. – S. 62.

Санітарних норм у той час дотримувалися далеко не всі його мешканці. На тлі домінуючих непривабливих обрисів міста суттєво вирізнялася центральна вулиця, про яку в місцевій пресі часом можна було прочитати, що вона з-поміж інших виділяється «панською чистотою з вишуканими ароматами»³²⁴. І все ж, вул. Третього Травня, як і Рівне загалом, не заворожувала його гостей. Радше навпаки: воно не мало «козирів», які б могли їх здивувати. Містяни бідкалися, що, окрім замку Любомирських, приїжджі приман міста не відзначають³²⁵. Насправді їх, скоріше за все, і не було...

На тлі по-провінційному елітної вул. Третього Травня суттєво контрастували численні інші вулиці Рівного. Цілі його квартали були справжніми нетрями. Ось враження сучасника, котрий описав «мікро-район», що розташовувався неподалік парку Любомирських: «По обидві сторони тісних вуличок – будови неймовірних форм. Муровані будиночки з однією дерев'яною стіною, вигнуті в несамовитий спосіб, у кількох місцях підперті [палями], з дір'явими дахами і без дахів, із численними прибудовами ганків і балконів, пофарбовані набіло, червоною, голубою, фіолетовою і жовтою фарбами. У вікнах і на балконах не квіти, а подушки, що провітрюються, перини, одіяла й білизна, що сохне. На вулицях, якими зазвичай не проїжджає жоден транспортний засіб, бавляться зграйки дітвори, в дверях помешкань і на ганках сидять, опершись на стільцях, мами, які серед духоти, смороду і крику віддаються солодкому відпочинкові, час від часу споглядаючи на свою втіху...»³²⁶ Такими словами описав дописувач газети «Prosto z mostu» А. Піскер один із районів Рівного, де мешкали євреї.

Описаний вигляд вулиць, де жили євреї-пролетарі, був характерний і для інших міст Волині. Описуючи їхні «профілі», сучасник у 1933 р. стверджував: «...навіть кращі й акуратні будинки і будиночки в убогих єврейських кварталах [волинських міст], які без перебільшення є картиною крайньої бідності та відчаю, виглядають, за незначними винятками, як кошари. Про огорожі й садочки ніхто не думає, звичайна чистота вважається комфортом»³²⁷.

Здається, такий непривабливий вигляд мала не тільки та частина Рівного, що пролягала між його центральною вулицею і парком князів Любомирських, – навіть на вулиці Третього Травня, удалечині від центру міста, були ті будинки, що своїм виглядом мовчазно промовляли про

³²⁴ Migawki // Echo Rówieńskie. – 1927, 27 marca. – S. 3.

³²⁵ Nasze spaceru... // Echo Rówieńskie. – 1925, 13 grudnia. – S. 3.

³²⁶ Pisker A. Miasto 400 prezesów... – S. 5.

³²⁷ O miastach wołyńskich // Wołyń. – 1933, 25 czerwca (№ 26). – S. 1.

бідність їхніх власників. Імовірно, занедбаність будівель – наслідок економічних криз, які час від часу доводилося долати Польщі. Ось опис реалій від 1933 р. Янкеля Качки, котрий мешкав на вул. Третього Травня в будинку за № 157: «Весь незначний прибуток майже повністю поглинутий різними видатками-повинностями, через що, будучи власником будинку, не раз просиджую з сім'єю без хліба. Про будинок, який руйнується і загрожує обвалитися, навіть не помишляю, оскільки, маючи клопіт про кусень хліба, не можу вберегти його від руйнування»³²⁸.

Заробіток на прожиття мешканці Рівного здобували в приблизно шестистах закладах промисловості й ремісництва. У місті працювало 8 банків, дві електростанції, 2,8 тис. магазинів, яток тощо.

Рівняни мешкали в одно- чи двоповерхових будинках. Їх у середині 1920-х рр. у місті було понад 3,1 тис. Два десятки приміщень – школи різних рівнів³²⁹.

Економічні руйнування, голод, нестача предметів першої необхідності на початку 1920-х рр. стали супутниками всіх мешканців краю будь-якої національності. Особливо болючими, зрозуміло, були людські втрати. Сукупність економічних труднощів і загибель краян, стрімке зростання числа сиріт, неімущих тощо актуалізували завдання соціальної роботи. Воно загострювалося економічними кризами. Стагнація економіки збільшувала кількість нужденних, злидарів, тих, хто не зміг відповісти на виклики дня. Промовисто, що наприкінці 1920-х рр. у такому невеличкому місті, як Рівне, діяло 5 добродійних товариств³³⁰.

На тлі перипетій Першої світової війни та змагання різних політичних сил за Західну Волинь, отже, – й за Рівне, очевидно: питання підтримки бездолених було повсякчас актуальним. Розв'язання соціальних проблем стало одним із лейтмотивів життя міста...

Рівне – місто, де постали різноманітні організації, що мали за мету надання допомоги тим євреям, які стали жертвами Першої світової війни, а також громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії. Таку мету, зокрема, мав «Комітет допомоги біженцям-євреям». На початку 1920-х рр. його очолювали Ш. Куліковичер (голова), О. Голденберг, Ш. Меер і Н. Гам (віце-голови). Під їхнім керівництвом громадська організація надавала юридичну та матеріальну допомогу тим, хто був змушений залишити СРСР³³¹.

³²⁸ ДАРО, ф. 219, оп. 1, спр. 89, арк. 8.

³²⁹ ДАРО, ф. 31, оп. 1, спр. 709 а, арк. 51.

³³⁰ Województwo Wołyńskie w świetle liczb i faktów. – Łuck, 1929. – S. 63.

³³¹ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 539, арк. 134 зворот. – 135.

Аналогічну мету мав «Комітет допомоги євреям-жертвам війни, емігрантам та реемігрантам з України та Росії». У Рівному його правління складалося з 13 чол. Станом на 1923 р. їх очолював Мойсей Ходоров, а віце-головами правління були Даніель Денінберг і Хая Сауберг. Вони склали актив тих євреїв Рівного, які прагнули допомогти одновірцям, що з різних причин залишили рідні домівки й опинилися в цьому провінційному волинському містечку³³².

Серед організацій, що діяли в місті, були не тільки ті, що постали власне в Рівному, але й ті, які діяли в багатьох містах Польщі і навіть у різних країнах. Серед останніх – Джойнт, що розташувався за адресою вул. Французька, 2. Його керівництво в Польщі знаходилося у Варшаві, а місцеві осередки діяли в багатьох містах країни.

На початку 1920-х рр. Американський розподільчий комітет надавав репатріантам медичну допомогу, підтримував євреїв, що опинилися в Рівному, матеріально. Місцевий осередок Джойнту в той час очолював М. Закон. Особливу увагу цей громадський діяч приділяв проблемам дітей³³³.

Рівненські діти біля безкоштовної громадської їдальні (1921 р.)

Гумінська О. Любомирські облаштували бурсу для сиріт у своєму замку / Олена Гумінська // Рівне вечірнє. – 2017, 25 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://rivnepost.rv.ua/showarticle.php?art= 050984#disqus_thread

³³² ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 539, арк. 134 зворот. – 135.

³³³ Там само.

Як результат – робота з ними була введена в системне русло. Піонером на цьому шляху став відділ «Товариства опіки над єврейськими сиротами та безпритульними дітьми на Волині». Його організаційними зборами в Рівному, що відбулися в лютому 1924 р., керували А. Дененберг, Х. Сенберг та І. Берлінер³³⁴.

Виникнення тих громадських організацій, що опікувалися безбаченками, – результат воєнного лихоліття, численних людських утрат. Польща постала перед завданням підтримки знедолених дітей. Його розв'язання було не з простих, адже станом на 1921 р. у державі, що не так давно завершила війни, налічувалося 1,5 млн безбаченків. Найбільше їх було серед поляків – більше 900 тис. дітей. Без батьківської опіки в той час залишилося майже 230 тис. дітлахів-українців та 130 тис. євреїв³³⁵.

Першопочатково «Товариство опіки над єврейськими сиротами та безпритульними дітьми на Волині» налічувало лише 30 чол. До його правління в той час уходили колишній керівник «Товариства поширення ремісничої і сільськогосподарської праці серед євреїв» А. Дененберг, рабин Ш. З. Грінфельд та купці М. Редель і Ю. Шпітальнік³³⁶.

Однією з передумов успішної реалізації сповідуваних «Товариством опіки над єврейськими сиротами» (далі – ТОЄС) цілей була підтримка Джойнту: уже в перші роки своєї діяльності воно опікувалося 1300 дітьми-сиротами на теренах усього Волинського воєводства³³⁷.

Знедолена рівненська дітвора

Гумінська О. Любомирські облаштували бурсу для сиріт у своєму замку / Олена Гумінська // Рівне вечірнє. – 2017, 25 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://rivnepost.rv.ua/showarticle.php?art=050984#disqus_thread

³³⁴ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 3, арк. 18.

³³⁵ Pierwszy powszechny spis ludności Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. – Warszawa, 1927. – S. 66.

³³⁶ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 6, арк. 294.

³³⁷ H. St. Z działalności «Centosu» na Wołyniu / H. St. // Almanach Żydowski. – Lwów, 1939. – S. 145.

У Рівному під опікою Товариства були десятки знедолених дітей*. Їхні долі загалом схожі: фактично всі вони були сиротами чи напів-сиротами.

Задля того, щоб відобразити суспільну значущість діяльності ТОЄС, розповімо про кількох вихованців цього закладу середини 1930-х рр.

Одна з дівчат, що опинилася в рівненському сиротинці, – Нута Фарбер. Вона народилася в жовтні 1925 р. і виховувалася матір'ю. Остання не мала сталого заробітку, здобувала на прожиття тим, що перепродувала той чи інший крам – тому змушена була віддати Нуту на виховання до інтернату.

Були в ньому й інші діти-сироти з пролетарських сімей. Серед них дівтора Хаї Сапочник – удови з трьома малолітніми дітлахами. Наприкінці 1930-х рр. до опікунського закладу потрапила 7-річна Хана Ройблат. Після смерті батька її мати не змогла самотужки утримувати чотирьох дітей. Через матеріальну скруту вона змушена була віддати найменшу з доньок до сиротинця³³⁸.

Серед його вихованців – двоє дітей Шмуля Олівека. «27 березня 1936 р. померла моя дружина, – інформував він керівництво закладу у своїй заяві, – залишивши 5 сиріт, з яких наймолодші син Йона і донька Малка, 10-ти і 8-ми років. Вони залишилися без будь-якої опіки, оскільки я, як безробітний, цілими днями ходжу [містом] у пошуку роботи. Окрім того, я бідний: проживаю у вологому, глибокому підвалі – помешканні, яке шкідливе для здоров'я дітей, які часто-густо не мають хліба...»³³⁹

Виховувалися в рівненському інтернаті й повні сироти. Одна з них – Шендла Мекул, яка певний час жила зі старшою сестрою. У заяві, що написана нею в листопаді 1935 р., стверджувалося: «Я тринадцятирічна сирота і не маю жодних засобів до життя. Тому прошу міське правління Рівного про будь-яку допомогу»³⁴⁰.

Дітей із такими трагічними долями опікував сиротинець Рівного Фінансування цього закладу здійснювалося як місцевою єврейською громадою, меценатами, так і міським правлінням³⁴¹.

Відділи «Товариства опіки над єврейськими сиротами та безпритульними дітьми на Волині» діяли в різних містечках: станом на 1924 р. – у Луцьку, Дубні, Володимирці, Ковелі, Кременці, Острозі. Вони опіку-

* Станом на 1935 р. «Товариство опіки над єврейськими сиротами» в Рівному здійснювало патронат над 53 дітьми (ДАРО, ф. 31, оп. 1, спр. 2949, арк. 3).

³³⁸ ДАРО, ф. 31, оп. 1, спр. 2943, арк. 47, 142, 155.

³³⁹ Там само, арк. 167.

³⁴⁰ Там само, арк. 161.

³⁴¹ ДАРО, ф. 31, оп. 1, спр. 2943, арк. 8, 25–26.

валися майже 2 тис. дітей. Ті з них, котрі були шкільного віку, здобували початкову освіту.

Зрозуміло, в діяльності ТОЄС не все було безхмарним. На зборах, що відбулися в Рівному 3 червня 1924 р., члени організації, котрі з'їхалися до цього міста з Волині, стверджували: умови життя сиріт не можна визнати належними; потрібно покращити медичне обслуговування знедолених дітей, їм необхідно створити умови для здобуття професій. Задля розуміння рівня відповідальності тих, хто представляв «Товариство опіки над єврейськими сиротами та безпритульними дітьми на Волині», наведемо фрагмент ухвалені ними резолюції: «Конференція визнає, що питання опіки над сиротами є проблемою національною і соціальною, над розв'язанням яких повинні працювати представники всіх сфер єврейської громадськості за допомогою демократично обраних єврейських гмін. До моменту організації таких гмін справою опіки над сиротами повинно займатися Товариство опіки над сиротами»³⁴².

Учасники рівненських зборів заявили: головна рада повинна приділяти особливу увагу національному вихованню єврейських сиріт, здобуттю ними початкової освіти, а також професійній підготовці³⁴³. Одним із кроків, який мав забезпечити дітям навчання конкретним робітничим професіям, визнано поновлення роботи кравецьких майстерень «Товариства поширення ремісничої і сільськогосподарської праці серед євреїв» («ОРТ»), котрі були закриті роком раніше³⁴⁴.

Задля оздоровлення дітей рівненським «Товариством опіки над єврейськими сиротами» в 1924–1925 рр. організовано дитячі колонії в Клевани³⁴⁵. Протягом 1934 р. ним проведено акцію, у ході якої здобуто кошти на придбання одягу для 700 дітей. Протягом літа того ж року зусиллями Товариства організовано 11 літніх таборів, у яких відпочило 1100 єврейських дітлахів³⁴⁶.

«Товариство поширення ремісничої і сільськогосподарської праці серед євреїв» виникло в Російській імперії ще у 1880 р. Поступово воно поширило свою роботу в кількох європейських країнах: Англії, Франції, Німеччині, Румунії. Із виникненням Другої Речі Посполитої ідея сприяння фаховій підготовці євреїв поширилася й у цій країні.

Осередки «ОРТ» діяли в Рівному, Ковелі, Кременці та ін. містечках воєводства. Його члени мали на меті популяризувати серед євреїв

³⁴² ДАРО, ф. 30, оп. 1, спр. 53, арк. 5.

³⁴³ Там само, арк. 5–6.

³⁴⁴ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 6, арк. 226.

³⁴⁵ В обществе попечения над сиротами // Волинское Слово. – 1925, 7 мая. – С. 3.

³⁴⁶ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 5129, арк. 7.

ремісничу та сільськогосподарську працю. На волинських землях організація діяла з 1920 р. і відіграла помітну роль у фаховій підготовці пролетаріату. Таке спрямування роботи «ОРТ» – закономірне, адже завдання оздоровлення соціальної структури євреїв (зменшення чисельності тих із них, хто заробляв на прожиття в торгівлі, й залучення пролетарів до кустарного виробництва, роботи на ріллі) було вкрай актуальним.

Засновниками «Товариства підтримки ремісничої і сільськогосподарської праці серед євреїв» у Рівному (червень 1921 р.) були Л. Каган, Ю. Швідкі, К. Гам, Б. Каган, Я. Гузман, Л. Бодкер та Ш. Бомбравец. Усі вони поділяли ідею активнішого залучення євреїв до виробництва в місті й на селі. Задля цього планувалося відкриття ремісничих, сільськогосподарських курсів і шкіл; товариство декларувало намір сприяти навчанню тій чи іншій професії дітей із числа бідняків-євреїв, набуттю міськими і сільськими пролетарями інвентарю й посівного матеріалу тощо³⁴⁷.

Найяскравішим діячем «ОРТ» у Волинському воєводстві в той час був рівнянин Горін. Серед інституцій, що створені ним у місті, – слюсарна й столярні майстерні, садочок для дітей, а також сільськогосподарська школа. Вона володіла двома десятинами землі, на яких і здійснювалося навчання її дев'яти десятків учнів³⁴⁸.

Робота осередків Товариства «ОРТ» забезпечувала фахову підготовку сиріт. Ось як висвітлювала преса перебіг виставки їхніх робіт, яку проведено в Рівному влітку 1927 р. з нагоди завершення навчального року: «Роботи столярські виконані фантастично, а що важливіше – дуже старанно. Варті похвали кравецькі вироби, серед яких вирізнялися численні красиві роботи. Загальне зацікавлення викликало дуже старанно і творчо пошите Софією Розенсаловою пальто»³⁴⁹.

Помітним учасником соціальної роботи у Волинському воєводстві було Товариство опіки над єврейськими сиротами «Centos». Його керівництво не покладалося на фінансову підтримку інших організацій, повсякчас проводило активну роботу, спрямовану на пошук коштів, необхідних для соціального захисту дітвори, її виховання. На здобуті гроші створювалися інтернатні заклади, ремісничі майстерні, навчаючись у яких, єврейські діти здобували різні професії.

Поступу Товариства «Centos» у Волинському воєводстві особливо сприяли рівняни Й. Левін, який був його головою, М. Фішбейн (віце-голова) та Л. Шпігелберг.

³⁴⁷ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 126, арк. 12, 19.

³⁴⁸ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 288, арк. 11.

³⁴⁹ Wystawa szkoły «Ort» // Echo Rówieńskie. – 1927, 17 lipca. – S. 2.

До початку Другої світової війни в складі Товариства «Centos» свої сили об'єднали 6,5 тис. волинських євреїв. Воно налічувало 41 відділ у різних місцевостях воєводства, котрі здійснювали соціальну опіку над 2,6 тис. дітей. Більшість із них охоплено т. зв. відкритою опікою дорослих, а 1208 дітлахів виховувалися в 13 створених Товариством сиротинцях.

Один із таких інтернатів працював у Рівному (інші – в Луцьку, Острозі, Дубні, Кременці та інших містечках воєводства)³⁵⁰. Його власним коштом заснувала Хая Сандберг* – власниця мережі рівненських аптек та аптечного складу в Рівному³⁵¹. Рівненські вихованці «Centos» старшого шкільного віку набували професійних навичок: вони навчалися на курсах кравців та друкарства.

Здобутки волинського «Centos» – очевидні. Вони були визнані учасниками з'їзду Товариства, що в 1939 р. відбувся в Рівному з нагоди 15-річчя його діяльності. Тодішня громадсько-політична преса трактувала роботу «Centos» на Волині зразком для його інших місцевих осередків, які функціонували в усій Польщі³⁵².

Хая Сандберг

Almanach Żydowski. – Lwów,
1939. – S. 758.

³⁵⁰ H. St. Z działalności «Centosu» na Wołyniu / H. St. // Almanach Żydowski. – Lwów, 1939. – S. 145–146.

Хая Сандберг – бабуся Зузанни Гінчанки. Це – літературний псевдонім відомої поетеси кінця 1930-х рр., що писала вірші польською мовою. Справжнє її ім'я – Сара Поліна Гінзбург (1917–1944 рр.). Своє дитинство вона провела в Рівному. Оскільки її батьки розлучилися й залишили місто, виховувала дівчинку бабуся. Хоча вдома вони спілкувалися російською мовою, Сара навчалася в польській гімназії. У шкільні роки вона почала писати вірші.

Перший літературний успіх Зузанни Гінчанки припав на 1934 р., коли її вірш «Грамматика» визнано кращим на поетичному конкурсі, який проведено журналом «Літературні новини» (Варшава). Наступного року юна поетеса розпочала навчання у Варшавському університеті. У 1936 р. опубліковано поетичну збірку З. Гінчанки «Про кентаврів».

Упродовж 1941–1943 рр. (після нападу Третього рейху на Польщу й поразки останньої) З. Гінчанку переховували в Рівному її друзі. Згодом вона рятувалася від загибелі у Львові та Кракові. Її заарештовано за доносом сусідів і розстріляно у дворі краківської в'язниці у 1944 р. (Трагічна муза Зузанни Гінчанки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://libr.rv.ua/ua/virt/160/>)

³⁵¹ Sandberg Chaja // Almanach Żydowski. – Lwów, 1939. – S. 759; Гумінська О. Любомирські облаштували бурсу для сиріт у своєму замку / Олена Гумінська // Рівне вечірнє. – 2017, 25 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://rivnepost.rv.ua/showarticle.php?art=050984#disqus_thread

³⁵² H. St. Z działalności «Centosu» na Wołyniu... – S. 145–146.

Запорукою успіху рівненського осередку «Centos» стала робота в ньому відомих єврейських активістів. Один із них – М. Фішбейн.

Він народився 1894 р. в сім'ї торговця в Рівному, де через два десятиліття закінчив реальну школу. Навчання юнак продовжив у Вищій торговельній академії в Москві, а згодом – у Києві. Із часом М. Фішбейн став помітною постаттю в деревообробній промисловості Рівного та млинарстві. Його членство в правлінні «Союзу купців і промисловців» – промовисте свідчення професійних якостей людини, яка всебічно й активно підтримувала кілька єврейських товариств, зокрема тих, котрі сприяли набуттю єврейською молоддю ремісничих професій³⁵³.

Одне з товариств, яке внаслідок ініціативи громадськості утворилося в Рівному, – «Товариство охорони здоров'я євреїв у Польщі». На тлі довготривалого збройного протистояння, ареною якого була Волинь з років Першої світової війни, його постановня бачиться відповіддю краян на тогочасні злободенні проблеми. Улітку 1923 р. керівництво Волинського воєводства виявило готовність легалізувати діяльність названого Товариства³⁵⁴.

Рівне того часу не мало розвиненої інфраструктури медичних закладів. Станом на 1924 р. у місті було лише дві лікарні: єврейська та Червоного Хреста*. Перша утримувалася завдяки опіці місцевої єврейської громадськості, створеним ними організаціям³⁵⁵.

У 1916–1919 рр. єврейську лікарню в Рівному очолював Марк Сегал. Народившись 1863 р., спочатку він здобув релігійну освіту, а згодом почав студювати світську науку. 17-річним юнаком став гімназистом в Одесі; вищу освіту здобув у Києві.

Попрацювавши в цьому місті та Одесі кілька років, М. Сегал із 1904 р. мешкав у Рівному. У роки революції в Російській імперії він проводив активну громадську діяльність; був депутатом демократичної «думи» в цьому місті й т. зв. земським гласним (депутатом).

Після того, як М. Сегал завершив свою роботу в Рівненській єврейській лікарні, він провадив приватну практику й активно займався громадською роботою: брав участь у роботі кількох місцевих товариств культурного та добродійного характеру³⁵⁶.

³⁵³ Fiszbejn Marek // Almanach Żydowski. – Lwów, 1939. – S. 749–750.

³⁵⁴ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 733, арк. 85.

* Шпиталь Червоного Хреста був розрахований на 30–35 лікарняних ліжок. Його робота місцевою громадськістю фактично не підтримувалася, а успішне функціонування закладу було результатом активності рівнянки Пьотровської (Больница красного креста // Волинское слово. – 1924, 3 июля. – С. 3).

³⁵⁵ Больница красного креста... – С. 3.

³⁵⁶ Segal Mazo // Almanach Żydowski. – Lwów, 1939. – S. 725.

Тривалий час головним лікарем єврейської лікарні в Рівному був М. Табачник. Він народився в цьому місті 1879 р. Здобувши лікарський диплом у Києві, практикував на Полтавщині, а в 1918 р. повернувся додому.

М. Табачник – відомий громадський діяч. Він не тільки сприяв утворенню в Рівному амбулаторії «Товариство охорони здоров'я євреїв у Польщі», що діяла до початку Другої світової війни, активно підтримував роботу т. зв. «Кас хворих», а й працював в органах міського та національного самоуправління. Знанням був і своєю публіцистикою: напередодні та в час Першої світової війни активно публікувався в різних російських періодичних виданнях.

Громадська діяльність М. Табачника не пройшла повз увагу сучасників: з-поміж іншого, він був нагороджений Хрестом заслуги за нагоди 10-річчя функціонування «Кас хворих», бронзовою медаллю за довготривалу службу (1938 р.), почесною відзнакою Головного статистичного управління (1932 р.). Очолювана М. Табачником єврейська лікарня Рівного була відзначена дипломом як взірцевий санітарний заклад³⁵⁷.

Плеяду відомих лікарів, які працювали в Рівненській єврейській лікарні, доповнив Гліксман. Уродженець Варшави, він певний час очолював шпиталь у Пінську, а в 1930 р. був запрошений до Рівного на посаду головного хірурга і директора міської єврейської лікарні³⁵⁸.

Єврейська лікарня була найбільшим медичним закладом Рівного. Уявлення про масштаб її роботи дають такі статистичні дані: упродовж першої половини 1926 р. по медичну допомогу до шпиталю звернулося близько 780 чол. Півтори сотні з них прооперовано. Ще понад 800 чол. пройшли лікування амбулаторно. Серед них не тільки юдеї, а й християни. Із цього приводу газета «Echo Rówieńskie» писала: «Єврейська лікарня надає консультації і лікує хворих без різниці національності. Свідченням цьому є те, що 30 відсотків тих, хто зараз проходить курс лікування у шпиталі, – не євреї»³⁵⁹.

Мордко Табачник

Almanach Żydowski. – Lwów,
1939. – S. 729.

³⁵⁷ Tabacznik Mordko // Almanach Żydowski. – Lwów, 1939. – S. 728–729.

³⁵⁸ Nowy naczelny lekarz w szpitalu żydowskim w Równem // Echo Rówieńskie. – 1930, 9 listopada. – S. 4.

³⁵⁹ Z działalności żyd[owskiego] szpitala w Równem // Echo Rówieńskie. – 1926, 29 sierpnia. – S. 4.

До середини 1920-х рр. «Товариство охорони здоров'я євреїв у Польщі» (ТОЗ) стало поважною інституцією. Його осередки діяли не тільки в Рівному, а й у кількох інших містечках Волинського воєводства. Товариство здійснювало й різновекторну роботу, яка мала сприяти профілактиці захворювань.

У той час особливо важливим для рівнян було те, що ТОЗ вело активну боротьбу з туберкульозом. Задля того, щоб охопити оглядом якнайбільше містян, улітку 1926 р. рентгенівський апарат, який був у розпорядженні кваліфікованих лікарів ТОЗу, перенесено в середмістя. У спеціально обладнаній амбулаторії всі охочі проходили обстеження безкоштовно.

Інший напрямок роботи рівненського осередку ТОЗ – консультування вагітних жінок і матерів немовлят. Лікарі товариства здійснювали їх патронат, відвідуючи на дому³⁶⁰.

Важливою складовою в діяльності ТОЗ у Рівному стала робота її амбулаторії. Вона, аналізували діяльність останньої сучасники в середині 1920-х рр., «...стала єдиною інституцією в місті, яка надає безкоштовну лікарську допомогу і консультування з питань гігієни всьому бідному населенню без різниці віросповідання і національності. Зараз, коли містяни – переважно дрібні торговці, лоточники, поденні робітники тощо – не можуть скористатися соціальним захистом «Кас хворих», ця інституція є просто-таки благодійництвом для всіх бідних верств населення»³⁶¹.

Справді, у той час по допомогу в амбулаторію ТОЗ щодня приходили до сотні рівнян. Її вони отримували в різних відділеннях, зокрема хірургічному, офтальмологічному, стоматологічному, акушерства і гінекології, венерологічному. Із хворими в них працювали знані рівненські лікарі: Балінський, Прохоров, Геттінг та ін.³⁶²

Не менш важливими були ті просвітницькі заходи, які організовувалися лікарями та медсестрами «Товариства охорони здоров'я євреїв у Польщі». У час, коли частина містян зневажала дотримання санітарно-гігієнічних норм, лекції з соціальної медицини, питань запобігання хворобам були особливо актуальними. Тим, хто відвідував їх, роздавалася різноманітна друкована продукція. Завдяки цьому в простій і доступній формі рівнян інформовано про найважливіші аспекти профілактики здоров'я.

³⁶⁰ Akcja dożywiania dzieci przez TOZ // Wołyń. – 1933, 23 kwietnia. – S. 6.

³⁶¹ Ambulatorjum T.O.Z. // Echo Rówieńskie. – 1926, 5 września. – S. 4.

³⁶² Там само.

Прагнучи підтримувати дітвору, ТОЗ проводило спеціальні акції, спрямовані на підтримку тих, хто походив із малозабезпечених сімей. У середині 1920-х рр. «Товариство охорони здоров'я євреїв у Польщі» щодня безкоштовно надавало приблизно тисячі таких дітей склянку молока чи какао, а також булочки³⁶³. Така робота здійснювалася й згодом. Так, навесні 1933 р. ТОЗ забезпечило постачання в кілька шкіл понад 31,7 тис. безкоштовних сніданків. Дітлахам із сімей із низькими статками безплатно надано 5,4 тис. обідів³⁶⁴.

Ще один напрямок роботи ТОЗ – літнє оздоровлення дітвори. Задля цього ним організовувалися (здебільшого у Клевані) літні табори. Кожного з трьох сезонів у них відпочивало 140–150 дітей із малозабезпечених сімей. Залучення педагогів до організації такої форми оздоровлення дітей забезпечувало не тільки їхній відпочинок, а й фізичний вишкіл та виховання³⁶⁵. Одним із тих, хто у літніх таборах займався фізичною культурою з дітлахами, був Й. Бушел. Цей учитель мав високий авторитет серед містян, адже був одним із кращих тренерів гімнастики³⁶⁶.

Масштабна робота ТОЗ визначала його високий авторитет. Рівняни усвідомлювали вагомий внесок лікарів і медсестер цього товариства у справу покращення медичного обслуговування в місті, профілактику захворюваності його жителів³⁶⁷.

Бідність частини рівненських євреїв визначала один із напрямків роботи створених ними громадських організацій. Адже вирватися зі злиднів щастило небагатьом*. У місті, де фабрики й заводи не визначали домінуючого сектора місцевого господарства, особливих шансів для цього не було. Та й не кожен міг знайти кошти й оригінальну ідею, що сприяла б успішному входженню в сферу послуг чи ремісництва. За таких

³⁶³ Ambulatorjum T.O.Z. // Echo Rówieńskie. – 1926, 5 września. – S. 4.

³⁶⁴ Akcja dożywiania dzieci przez TOZ // Wołyń. – 1933, 23 kwietnia. – S. 6.

³⁶⁵ Z działalności T.O.Z.a // Echo Rówieńskie. – 1926, 29 sierpnia. – S. 4.

³⁶⁶ Kolonje letnie TOZu // Echo Rówieńskie. – 1926, 19 września. – S. 4.

³⁶⁷ Z działalności T.O.Z.a // Echo Rówieńskie. – 1926, 29 sierpnia. – S. 4.

* Один із тих рівнян, кому в 1933 р. пощастило вирватися з бідності, – Сойфер. Ось що з цього приводу повідомляла преса: «В Рівному на Волині мешкав бідний бляхар-жид Сойфер, який з причини [економічної] кризи в останніх роках страшенно бідував і, маючи засобів для прожитку, примушений був звертатись за допомогою до жидівських допомогових організацій, а навіть жебрати на вулиці. І ось несподівано одного дня цей бідний жид, читаючи газету, довідався, що ще в 1918 р. в Америці помер його вуйко (брат матері) Райс, який залишив спадщину в сумі 300 мільйонів доларів. Тому, що більшість спадкоємців живе в Польщі, то суму цю вже більше як 10 літ тому переказано до американської амбасаді у Варшаві. І так жебрак став вмить мільйонером, а по свою частину спадщини вибрався пішки тому що не мав грошей на дорогу, а хоч теперішні рівненські земляки пропонували йому гроші, не хотів позичати. Ця цікава історія викликала в місті зрозумілу сенсацію» (З жебрака – мільйонер // Новий час. – 1933, 8 вересня. – С. 3).

реалій євреї були послідовні у взаємопідтримці. Задля цього проводилися найрізноманітніші заходи, як-от у січні 1927 р. – бал, кошти з якого адресувалися єврейському пологовому будинку³⁶⁸.

Підтримка вагітних і породіль із числа незаможних рівнян – одне з актуальних на той час завдань. Як відповідь на нього городян – утворення в 1928 р. «Товариства допомоги вбогим породіллям Мойсейового віросповідання». Його члени підняли питання про побудову невеличкого корпусу для вагітних жінок із люмпенізованих верств єврейського населення Рівного³⁶⁹.

Особливо суспільно значущою була діяльність добродійних організацій у час входження Волині до складу Другої Речі Посполитої. Реалії років становлення польської національної економіки, власне ж, життя пересічних рівнян, певною мірою реконструює інформація місцевої преси щодо стрибків цін на найбільш популярні продукти: «Уведення золотої [фінансової] одиниці зовсім не змінило загальної ситуації. Раніше була різниця в тисячах [польських] марок, зараз ця відмінність виражається в десятках грошів. Отже: хліб дорожчає, наприклад, на два гроші, й одночасно ціни на обід у їдальнях зростають на 5–10 грошів, дорожчає м'ясо – дорожчає одночасно й обід. При цьому в кожній їдальні по-різному залежно від ступеня добросовісності того чи іншого власника закладу харчування. Проте у випадку зниження цін на будь-який із продуктів вартість обіду не змінюється. Наслідком цього є те, що обіди зараз коштують значно дорожче, ніж це було в час зміни [національної] валюти...»³⁷⁰

Важливість роботи благодійних організацій ставала ще очевиднішою в роки економічних криз. Останні вражали цілі сектори економіки, зумовлювали безробіття, зниження зарплат, а зубожіння населення мінімізувало шанси заробітку тих, кому пощастило зберегти свою майстерню, ятку чи магазин. У такі роки більшість із них балансували над прірвою бідності.

Це не пройшло повз увагу тодішніх аналітиків. Якщо слово «криза» в західних і центральних воєводствах Польщі, в Європі спонукало дрібно-товарних виробників і торговців до активізації своєї діяльності, до вияву кмітливості й акумуляції енергії в конкуренції на ринку, то представники цих соціальних верств на Волині «...з якимось східним фанатизмом опускають руки і чекають покращення торгівельної кон'юнктури»³⁷¹.

³⁶⁸ Бал в «Ренесансе» // Волинское Слово. – 1927, 15 января. – С. 3.

³⁶⁹ ДАРО, ф. 31, оп. 1, спр. 41, арк. 1.

³⁷⁰ Хаотичные цены в наших столовых // Волинское Слово. – 1925, 24 января. – С. 3.

³⁷¹ Zwalczenie kryzysu wśród kupiectwa i rzemiosła (Na margineie IV Targów Wołyńskich) // Wołyń. – 1933. – № 26. – С. 3.

Ці судження сучасника сповна відображають ті реалії, котрі панували як у м. Рівне, так і в єврейському середовищі регіону загалом. Вони віддзеркалюють нездатність значної частини торговців і ремісників витримати неблаганний виклик часу, безнадію, котра запанувала в їхньому середовищі, а тому – сподівання на підтримку одновірців.

Особливо вразливими з-поміж ремісників виявилися шевці, котрих станом на 1933 р. у Волинському воеводстві було приблизно 2,8 тис. Узимку того року від 30 % до 40 % із кустарів отримували допомогу через безробіття. У той же час більш-менш успішно період економічної кризи долали пекарі, різники і, як це не дивно, кондитери³⁷².

Доброчинна діяльність базується не тільки на активній громадянській позиції індивідів, але й вимагає значних фінансових ресурсів. Це спонукає звернути увагу на тих, хто мав фінансові можливості для того, аби простягнути руку допомоги ближньому. З-поміж таких рівнян – член товариства «Centos» Хая Сандберг, котра заснувала в Рівному будинок сиріт³⁷³. Послідовно підтримувала знедолених і Хана Шраєрова. Вірогідно, вона була однією з найвідоміших рівнянок міжвоєнних років, адже повсякчас не тільки суттєво підтримувала національні фонди, які збирали кошти для придбання землі в Палестині, а й була членом різноманітних національних благодійницьких товариств та організацій, що мали на меті здійснення соціального патронату євреїв³⁷⁴.

Благодійні організації здобували кошти в різний спосіб. Здебільшого, це, зрозуміло, збір пожертв. Водночас вони намагалися і в різний спосіб «заробляти» гроші. Як приклад таких заходів – танці, які 18 червня 1938 р. організовані рівненським Єврейським доброчинним товариством «Linax Hacedek». Отримані від маже трьох десятків учасників 29 злотих адресовані на підтримку злидарів³⁷⁵.

Підтримати ближнього намагалися не тільки організації, статутами яких визначалася доброчинна діяльність. Час від часу акції на підтримку знедолених про-

Хана Шраєрова
Almanach Żydowski. – Lwów,
1939. – S. 759.

³⁷² Sprawozdanie ze stanu rzemiosła na Wołyniu w r. 1933 // Wołyń. – 1933. – № 52. – S. 8.

³⁷³ Sandberg Chaja // Almanach Żydowski. – Lwów, 1939. – S. 758.

³⁷⁴ Szrajerowa Chana // Almanach Żydowski. – Lwów, 1939. – S. 759.

³⁷⁵ ДАРО, ф. 86, оп. 2, спр. 755, арк. 91.

водили й представники однієї професії. Їх прикладом є робота театру Зафрана: 5 вересня 1921 р. в ньому відбулося кілька вистав, кошти з яких мали бути адресовані артистам-біженцям. Репертуар того дня – «Дама у шляпі» та «5-мільйонна спадщина». Увечері в театрі виступав відомий у той час баритон Я. Лерман³⁷⁶.

Час від часу єврейські добродійні організації організовували збір коштів серед мешканців міста, які мали адресуватися на врегулювання злободенних проблем городян. Одну з таких акцій проведено 28 лютого 1924 р., коли Рівним ходили кілька десятків молодих людей, котрі намагалися переконати перехожих фінансово підтримати проведення різноманітних благодійних заходів. На їхнє прохання відгукувалися винятково євреї. Органи поліції з цього приводу констатували: християни, незалежно від національності, відмовлялися фінансово підтримати єврейську інституцію³⁷⁷.

Така реальність відобразила одну з тенденцій співіснування євреїв з українцями, поляками, представниками інших націй: кожна з них самоізолювалася у лоні власних потреб. А тому підтримувала ініціативи головню «своїх». Як приклад цього – постання в Рівному російського комітету «Взаємна допомога»³⁷⁸.

Щоправда, були в Рівному й організації, що піклувалися знедоленими незалежно від їхньої національності та віросповідання. Так, 31 січня 1927 р. за ініціативою магістрату утворено Громадянський комітет, котрий планував сприяти порятунку від голоду й скрути 600 родин безробітних. Серед тих, хто надав гроші цій інституції задля реалізації такої благородної мети, – воєводське управління та магістрат, що адресували Громадянському комітету по 1 тис. зл., а також фізичні та приватні особи. З-поміж перших – «Волинський синдикат»; серед рівнян – М. Писюк. Якщо добровільні пожертви інших мешканців міста не перевищували 10 зл., то відомий у місті підприємець М. Писюк надав Громадянському комітету 100 зл.³⁷⁹

Громадянський комітет не зміг урятувати всіх знедолених. Зібраних ним коштів вистачило на те, щоб упродовж двох місяців роздати безробітним 11 тис. кг хліба (по сім кілограмів на родину в тиждень)³⁸⁰.

Рівненський магістрат вів боротьбу з бідністю й згодом. 1929 р. ним виділено кошти на матеріальну допомогу бідним, створення будинку опіки над матір'ю і дитиною, організацію літніх таборів для дітей із

³⁷⁶ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 409, арк. 167.

³⁷⁷ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 3, арк. арк. 20 зворот.

³⁷⁸ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 50, арк. 52.

³⁷⁹ Z Równego i Powiatu // Echo Rówieńskie. – 1927, 13 lutego. – S. 2–3.

³⁸⁰ 11.000 chleba rozdano głodnym! // Echo Rówieńskie. – 1927, 6 marca. – S. 4.

малозабезпечених сімей тощо. Окрім цього, магістрат виділив у міському бюджеті гроші, що адресувалися різним добродійним організаціям поляків, українців, євреїв³⁸¹.

Восени 1933 р. у передмісті Рівного створено сиротинець. У ньому виховувалося 25 дітей. При інтернаті працював дитячий садочок, який відвідували 66 малюків із Цегельні – одного з передгородь міста. Харчі в ці заклади виховання й освіти постачали «Добродійне товариство» і «Комітет для боротьби з безробіттям»³⁸².

За кілька місяців, у грудні 1934 р., Товариство опіки над єврейськими сиротами в Рівному, яке в той час очолював З. Перелмутер, опікувалося 53 дітьми³⁸³. Частина витрат на їх утримання фінансувало рівненське міське правління. Незадовго до початку Другої світової війни, у 1936–1938 р., останнє фінансувало життєдіяльність половини тих дітей, які перебували під патронатом «Centos»³⁸⁴.

Історії тих, ким опікувалася ця організація, – сюжети поневірян, трагедій малюків і малолітніх дітей. Серед них – як ті, хто осиротів унаслідок вироку долі, так і ті, чиї батьки не спромоглися виконати свої обов'язки. Так, серед вихованців сиротинця була Іцка Лома. Її батька, який полишив сім'ю в 1930 р., знайомі характеризували як пияка, котрий ніколи не підтримував рідних. Так описували знайомі й А. Хайта, чие дитя потрапило до інтернату³⁸⁵.

Таких горе-батьків серед вихованців рівненського інтернату – одиниці. Тим часом більшість із них – сироти, діти тих батьків, які опинилися в глухому куті життєвих лабіринтів. Так, у зверненні до відділу опіки міського правління в Рівному Хая Розенблат зізнавалася в тому, що після смерті чоловіка не має можливості утримувати чотирьох дітей. Помешканням її сім'ї слугував сирий підвал, а супутником – голод. Тому знедолена мати просила про утримання її двох наймолодших дітей у сиротинці: 6-річної Бейли та 10-річного Тули³⁸⁶.

Схожим за змістом було звернення до органів опіки вдів Хаї Сапочник, Соні Ройтблат, Шмуля Олівека, який після смерті дружини самотужки виховував п'ятьох дітьми³⁸⁷. Серед тих, хто просив міське правління Рівного й сиротинця прийняти на виховання дитину, – сестра й сусіди тринадцятирічної сироти Шендли Мекул³⁸⁸.

³⁸¹ Рівне–720: від давнини до сучасності. Книга I. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – С. 105.

³⁸² Z Sierocińca // Wołyń. – 1933. – № 4. – S. 9.

³⁸³ ДАРО, ф. 31, оп. 1, спр. 2943, арк. 3, 10.

³⁸⁴ Там само, арк. 47, 63.

³⁸⁵ Там само, арк. 100, 112.

³⁸⁶ Там само, арк. 137.

³⁸⁷ Там само, арк. 142, 155, 167.

³⁸⁸ Там само, арк. 161–163.

Ініціативи магістрату не могли задовольнити потреб усіх тих рівнян, котрі потребували допомоги й підтримки. Це зумовлювало створення добродійних організацій. Оскільки ж вони, як і партії, формувалися в ті роки на національних засадах, у Рівному постала ціла палітра благодійних інституцій поляків, українців, євреїв...

Самоізоляція мешканців Рівного, як і Польщі загалом, суттєво педалювалася сповіданням ними різних релігій. Юдаїзм, а також єврейська культура й традиції, що зросли на його ґрунті, прагнення євреїв зберігати свої соціокультурні цінності – фактори, які зумовили їхнє свідоме замикання в лоні власної групи.

Духовним життям юдеїв у Рівному, як і в інших містах і містечках Другої Речі Посполитої, керувала віросповідна гміна (т. зв. кагал). Протягом міжвоєнного періоду ці інституції перебували в епіцентрі їхнього громадського й культурного життя.

Єврейські гміни в Польщі об'єднувалися в Релігійний союз. Правління кожної з них складалося з рабина та обраних членів³⁸⁹.

Рівненська віросповідна гміна була легалізована розпорядженням кабінету міністрів Польщі від 28 жовтня 1925 р. Окрім юдеїв міста, до неї входили й ті, що проживали неподалік: у гмінах Александрія, Дядьковичі й Клевань. На теренах Рівненського повіту Волинського воєводства єврейські віросповідні гміни функціонували також у Корці та Тучині³⁹⁰.

Єврейська громадськість Другої Речі Посполитої й Рівного зокрема активно дискутувала питання щодо того, на яких принципах повинні функціонувати кагали (віросповідні гміни): релігійних чи світських, національних. Така полеміка відображала одну з важливих дилем, котра повсякчас збурювала емоції євреїв. Адже йшлося про відповідь на питання, ким вони є: релігійною спільнотою чи нацією? Які цінності – ті, що прописані в Святому Письмі, чи ті, котрі плекалися свідомо (наприклад, мова) – повинні виконувати цементуючу роль у їхньому середовищі?

Правове поле Польщі, громадяни якої відзначалися набожністю, конструювало соціальні групи на релігійних засадах. Зокрема, розпорядження президента від 14 вересня 1927 р. визначало гміни як «релігійні об'єднання громадян Мойсейового віросповідання»³⁹¹.

Такий підхід сповна задовольняв ортодоксальних євреїв. Значна їх частина була членами організації «Агудат Ісраель».

Її соціальну базу формували головним чином люди старшого віку. Організація ж виступала речником традиціоналізму й виявляла категорич-

³⁸⁹ Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga pamiątkowa. 1918–1928. – Kraków–Warszawa, 1928. – S. 370.

³⁹⁰ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1927, 19 lipca (№ 64). – S. 844, 848.

³⁹¹ Хонигсман Я. Еврейские общины в Западной Украине // Шофар. – 1995. – № 10. – С. 6.

не неприйняття тих змін, які визначилися в суспільно-політичному житті Заходу наприкінці XIX – на початку XX ст. Показово, що, сподіваючись на відродження єврейської держави в Палестині, члени «Агудат Ізраель» покладалися не на стратегію практичних дій, а на добру волю Месії.

Провід у житті ортодоксальних євреїв здійснювали їхні духовні наставники – рабини. Вони не тільки проводили релігійні обряди в час богослужінь. У них рівненські ортодоксальні євреї просили порад, вони були обов'язковими учасниками знакових подій у сім'ях місцевих юдеїв.

На початку 1920-х рр. у Рівному було 5 рабинів: А. Ліпер, Х. Ройтенберг, М.-Л. Ройтенберг, С.-Х. Майофес, С. Цур. Перший очолював частину юдеїв міста з 1895 р. Інші ж стали духовними наставниками рівнян уже в час Першої світової війни³⁹². Зрозуміло, в умовах плекання власного «Я», у якому релігія відіграє особливо знакову роль, усі вони були помітними постатями серед євреїв міста. До того ж, із часом окремі рабини почали чітко позиціонувати себе в суспільно-політичному житті євреїв.

Серед таких священнослужителів – М. С. Герц, який тривалий час очолював рівненську єврейську віросповідну гміну. Уже в юності він виявив неабиякі здібності в пізнанні Талмуду. Ставши духовним наставником юдеїв Рівного, він заснував у цьому місті організацію «Агудат Ізраель»³⁹³.

Час від часу рабини регіону збиралися на наради, де узгоджували ті чи інші питання організації життя єврейських кагалів. Один із таких форумів – з'їзд рабинів Волинського воєводства – 17–19 квітня 1923 р. відбувся у Рівному³⁹⁴.

Домінування в житті єврейських кагалів ортодоксів визнавали не всі рівненські юдеї. Значна їхня частина йшла в ногу з ліберальними віяннями часу. Об'єднані в різноманітні партійні структури, вони вимагали перетворення віросповідних гмін на національні. За цією вимогою крилося модерне розуміння єврейства: не як релігійної спільноти, а самостійної, повноцінної нації³⁹⁵.

Рабин

Майофіс Сімха Герц

Almanach Żydowski. – Lwów,
1939. – S. 713.

³⁹² ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 50, арк. 203 зворот.

³⁹³ Majofis Simcha Herc // Almanach Żydowski. – Lwów, 1939. – S. 712–713.

³⁹⁴ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 733, арк. 17.

³⁹⁵ Державний архів Тернопільської області, ф. 277, оп. 1 с, спр. 148, арк. 3.

Послідовно обстоюючи свої вимоги, єврейські партії домагалися перетворення віросповідних гмін на осередки національно-персональної автономії. Вони мали стати суб'єктом публічного права, репрезентувати єврейську громадськість у діалозі з органами влади, бути структурами, які б сприяли розвитку національної культури та ідеалів.

Християни-сусіди зазвичай сприймали єврейські віросповідні гміни як моноліт. Насправді ж часто-густо їхнє життя в Другій Речі Посполитій вирувало пристрастями, що зумовлювалися різними чинниками. Зокрема, політичними та економічними. Нерідко каталізатором протистояння в тому чи іншому кагалі ставали вибори рабинів³⁹⁶.

Внутрішніх конфліктів не оминула й рівненська віросповідна гміна. Один із них розгорівся влітку 1929 р. і був зумовлений невдоволенням частини її членів діяльністю голови кагалу Г. Геллера та повітового рабина Коссовського³⁹⁷.

Його на виборах підтримали ремісники. Однак повітовий рабин швидко втратив кредит їхньої довіри. Оскільки ж обранню Коссовського сприяла позиція Г. Геллера, то як рабин, так і голова віросповідної гміни стали мішенню критики частини її членів³⁹⁸.

У той час каменем спотикання була й оцінка діяльності делегованих віросповідною гміною до магістрату представників. Невдоволені їхньою роботою критикували членів останнього за непрофесіоналізм. Якби вони користувалися підтримкою громадськості, стверджували опоненти діючих членів магістрату, єврейське населення міста не потерпало б від дій його членів (йшлося, наприклад, про знесення яток євреїв, що в умовах початку світової економічної кризи прирікало їхніх власників на безробіття й життя впроголодь). Розмежована в оцінці роботи магістрату майновим чинником, частина євреїв убачала причини недоліків його роботи в тому, що інтереси чисельних рівненських ремісників у цьому органі представляли тільки двоє членів³⁹⁹.

Суперечності поміж євреями Рівного в той час виявилися настільки глибокими, що голова правління кагалу рабин Ш. З. Грінфельд відмовився від подальшого виконання своїх обов'язків. За такого статус-кво засобом стабілізації ситуації у віросповідній гміні мали стати вибори її нового складу. Як і в багатьох інших випадках, вони означилися конкуренцією сіоністів і ортодоксів за домінування в ній⁴⁰⁰.

³⁹⁶ Tomaszewski J. Zarys dziejów Żydów w Polsce w latach 1918–1939 / Jerzy Tomaszewski. – Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1990. – S. 40–41.

³⁹⁷ Вірогідно, причина невдоволення рабином – підтримка ним режиму санації на виборах до національних зборів 1928 р. (ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 46, арк. 93 зворот).

³⁹⁸ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 1606, арк. 14 зворот, 82 зворот.

³⁹⁹ Там само, арк. 14 зворот, 22 зворот.

⁴⁰⁰ Там само, арк. 22 зворот, 49.

Конфлікт 1929 р. – лише один із прикладів суперечностей у лоні єврейської гміни Рівного. Час від часу вони давалися взнаки і в подальшому. Зокрема, напередодні виборів її керівного органу 1932 р. У той час сіоністи вбачали природу прорахунків у діях правління кагалу у відсутності необхідної підготовки до такого роду роботи його членів. Це, стверджували вони, призводило до безсилля й помилок у господарській роботі єврейської гміни Рівного. Проте важливішою причиною неможливості останньої сповна врегульовувати актуальні для її членів проблеми було те, наголошували сіоністи, що законодавче поле Польщі визначало природу гміни як союз індивідів, котрі об'єднувалися на релігійних засадах. Тому питання культурного стибу і соціальної роботи опинилися поза сферою компетенції кагалів⁴⁰¹. Можливо, у цьому крилася одна з причин того, що впродовж міжвоєнного періоду євреї Польщі і Рівного зокрема створювали й доволі активно підтримували ті різноманітні організації та союзи, що сприяли врегулюванню соціальних проблем, розвитку єврейської національної культури.

Незважаючи на безперервне суперництво партій за лідерство у віросповідних гмінах, останні справно виконували визначені законом Другої Речі Посполитої повноваження. До компетенції віросповідних гмін уходили питання організації та утримання синагог і рабинату, цвинтарів, догляду за релігійним вихованням дітей і молоді тощо⁴⁰².

Реалізація цих завдань здійснювалася завдяки самооподаткуванню членів релігійних гмін (власне, голів єврейських сімей). Так, станом на 1937 р. внески до Рівненської гміни сплачувало 2209 чоловік⁴⁰³. За рахунок зібраних коштів (того року – близько 85 тис. злотих) утримувалися різноманітні соціальні інституції. Зокрема, лікарня та будинок для літніх людей, пологовий будинок. Громада піклувалася про впорядкування єврейського цвинтаря, підняла питання про встановлення пам'ятника полеглим у війнах солдатам.

Єврейська гміна делегувала своїх представників до місцевого магістрату. Одні з перших таких виборів у Рівному відбулися вже в 1922 р. У той час члени кагалу обговорювали питання про надання повноваження представництва юдеїв у цьому органі трьом кандидатурам: Глікліну, Ліпізу та Камеру. Останній у час війни залишив місто і повернувся до нього незадовго до утвердження влади Польщі на Волині. Незважаючи на

⁴⁰¹ Przęd wyborami do Gminy żyd[owskiej] w Równem // Chwila. – 1932, 5 listopada. – S. 13.

⁴⁰² Мędrzecki W. Województwo Wołyńskie. 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Мędrzecki. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk; Łódz, 1988. – S. 175.

⁴⁰³ ДАРО, ф. 221, оп. 1, спр. 15, арк. 33.

це, мандат довіри надано саме М. Камеру. Про нього, людину, яка проживала в Рівному з початку ХХ ст., місцева преса писала: «...відомий своєю чесністю, енергією і здатністю захистити інтереси своєї нації»⁴⁰⁴.

Діяльністю єврейської гміни керували авторитетні представники єврейської громадськості. Один із них – Давид Сток, який очолив її в 1933 р. Він походив із родини видатних талмудистів і підприємців.

Д. Сток народився 1887 р., навчався в рівненській реальній гімназії. Вищу освіту здобув у Томську (інтерес Давида до інженерної справи, власне, технологій виробництва туалетного мила, зумовлювався традиціями родини, представники якої займалися цим промислом упродовж трьох поколінь).

Уже в юнацькі роки Давид виявляв громадську активність. Зокрема, організував і керував кількома шкільними організаціями. Згодом, у час Першої світової війни, був активістом Комітету біженців. Через п'ять років Д. Сток став співорганізатором «Єврейського товариства купців». Значно пізніше, у 1931–1932 рр. він очолив його. Як людина, яка відчувала віяння часу, Д. Сток провів у цьому товаристві декілька реформ, що сприяло активізації його діяльності. Авторитет цього громадського діяча серед рівнян підтверджується й тим, що з-поміж багатьох посад, які він обіймав у різні роки, – головування в рівненському «Єврейському громадянському клубі»⁴⁰⁵.

Початок 1930-х – час, коли в Рівному вже чітко простежувався курс євреїв на порозуміння з владою. Пошук компромісу з нею задля забезпечення гармонійного міжнаціонального життя – об'єктивний мотив політичної поведінки будь-якої національної меншини. Євреї не були в цьому контексті винятком. Так, узимку 1932 р. Рівним поширився поголосок про ймовірність постановня в ньому такої єврейської організації, членами якої мали стати ті, хто підтримував ідеологію Безпартійного блоку співпраці з урядом – коаліції провладних польських партій. «Сарафанне радіо» інформувало містян про те, що євреї, які ввійдуть до

Давид Сток

Almanach Żydowski. – Lwów,
1939. – S. 769.

⁴⁰⁴ Местная жизнь // Волинское слово. – 1922, 14 октября. – С. 3.

⁴⁰⁵ Stok Dawid // Almanach Żydowski. – Lwów, 1939. – S. 769.

складу цієї організації, прагнутимуть упливати на питання управління містом, розвиток його економіки та намагатимуться забезпечити собі гідне представництво в місцевому магістраті⁴⁰⁶.

Справді, з часу заснування ЄГК здійснював різні ініціативи, що мали сприяти посиленню громадянськості євреїв, покращенню їхніх стосунків із поляками. Ідеологічна платформа цієї інституції ґрунтувалася на поглядах Ю. Пілсудського, який прагнув гармонізації взаємин між титульною нацією Польщі й національними меншинами. Його погляди, зрозуміло, знаходили своїх прибічників серед євреїв. Намагаючись поглибити їхні патріотичні почуття, члени ЄГК створили при цій інституції осередок «Ліги протиповітряної оборони», намагалися налагодити співпрацю з волинською воєводською радою Безпартійного блоку співпраці з урядом і польським «Кресовим клубом». «Єврейським громадянським клубом» у Рівному відкрито бібліотеку, «Дешеву кухню», що допомагала прохарчуватися безробітним і знедоленим⁴⁰⁷.

Керівництво ЄГК прагнуло об'єднати в його лоні передусім інтелігенцію. Саме їй цілком слушно відводилася провідна роль у процесі налагодження польсько-єврейського порозуміння. Важливими ініціативами ЄГК на цьому шляху був збір коштів, що передавалися польському Червоному Хресту і «Macierzy Szkolnej». У другій половині 1930-х рр. члени комітету збирали гроші на будівництво пам'ятника Ю. Пілсудському⁴⁰⁸. У такий спосіб рівненський «Єврейський громадянський клуб» демонстрував свою лояльність до держави, намагався внести в польсько-єврейський діалог нові конструктивні ініціативи.

Євреї завжди приділяли вагому увагу освіті. Тож не дивно, що завдання налагодження процесу навчання дітей – одне з тих, яке впродовж міжвоєнних років привертало особливу увагу рівнян. Перших успіхів на цьому шляху вони досягли вже в 1919 р., коли в місті завдяки приватній ініціативі відкрилася гімназія. Першими її учнями було всього 19 дітей. Проте наступного навчального року кількість учнів цього закладу зросла до двохсот. Згодом, у 1924/25 н. р., вона була внесена до складу культурно-освітнього товариства «Тарбут» (Культура)⁴⁰⁹.

Помітною постаттю серед його членів був Ю. Швідкі. Він народився 1889 р. в одному з містечок у Київській губернії і був вихований у

⁴⁰⁶ Нова безпартійна жидівська організація // Новий час. – 1932, 12 лютого. – С. 3.

⁴⁰⁷ ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 716, арк. 16, 18 зворот.

⁴⁰⁸ Там само, арк. 16, 40.

⁴⁰⁹ Dachowna D. Szkolnictwo hebrajskie w Polsce / Dina Dachowna // Sprawy Narodowościowe. – 1935. – № 3–4. – S. 255.

консервативній єврейській родині. Відомий лікар*, він оселився в Рівному після завершення Першої світової війни. Тут Ю. Швідкі виконував обов'язки віце-голови Джойнту, сприяв заснуванню кількох єврейських громадських організацій (зокрема, ТОЗ та «Товариства поширення професійної і сільськогосподарської праці серед євреїв»), а наприкінці 1930-х рр. очолював рівненське відділення «Keren Hajesod».

Яскравий оратор, він пропагував сіоністську ідею серед рівнян. Одночасно Ю. Швідкі активно публікувався в багатьох часописах, що видавалися на Волині (зокрема, у «Wołyner Sztyme», «Wołyner Leben», «Wołyner Tog»). Усебічно розвинена особистість, він займався й красним письменством. Зокрема, є автором поеми, балади та кількох белетристичних творів⁴¹⁰.

Заснований Ю. Швідкі навчальний заклад «Тарбут» невдовзі доповнився іншими. У 1920 р. у Рівному почали роботу дві початкові школи цього товариства та дитячі садочки. Їхні учні й вихованці вивчали іврит⁴¹¹ (що відображало політичні уподобання як засновників цих освітянських структур, так і батьків дітей, що відвідували їх: як одні, так і інші прагнули відродження єврейської національної держави). Розпочався процес відновлення єврейської освіти в місті.

Євреї Рівного чимало досягли на цьому шляху. У місті працював волинський окружний комітет з освітніх справ товариства «Тарбут», що виник у Рівному в 1920 р. Він керував діяльністю кількох десятків єврейських початкових шкіл, які в міжвоєнний період працювали у Волинському воєводстві⁴¹².

Становлення шкіл «Тарбут» відбувалося не безхмарно. Це констатовано перевіркою керівництва Волинського шкільного округу, що вивчала роботу цих освітніх структур у Рівненському повіті в листопаді

Юзеф Швідкі

Almanach Żydowski. – Lwów, 1939. – S. 727.

* Як лікар Ю. Швідкі набув слави завдяки проведенню унікальної операції, яку він виконав разом із доктором Прохоровим у єврейській лікарні Рівного: вони врятували життя самогубцеві, котрий завдав собі кінджальне поранення в область серця. У момент, коли в постраждалого вже не було пульсу, лікарі дісталися сумки серця та серця й наклали на них шви (два на серце й два на його сумку). Вдала операція стала предметом широкого обговорення на шпальтах як фахових видань, так і періодичної преси загалом.

⁴¹⁰ Szwidki Józef // Almanach Żydowski. – Lwów, 1939. – S. 727.

⁴¹¹ Ровно // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/>

⁴¹² Dachowna D. Szkolnictwo hebrajskie w Polsce... – S. 250.

1930 р. З-поміж іншого, нею встановлено недостатній професійний рівень частини вчителів, таку, що розвивається, проте на загальну слабку матеріальну базу шкіл. Особливе занепокоєння освітянського керівництва округу викликав недостатньо високий рівень володіння вчителями шкіл «Тарбут» польською мовою, що ускладнювало вивчення державної мови дітьми-євреями⁴¹³.

Одна з суттєвих перешкод у розвої «Тарбут» – нестача грошей. Цей прикрий факт констатовано учасниками зборів цього культурно-освітнього товариства, що відбулися 24 серпня 1924 р. Серед питань, які обговорено 34 учасниками зібрання, котрі з'їхалися до Рівного з усього Волинського воеводства, – катастрофічне фінансове становище рівненського осередку «Тарбут». Його представники визнали: якщо ситуацію не вдасться виправити, школа «Тарбуту» буде закрита⁴¹⁴.

Увага до освіти єврейської громадськості сприяла подоланню перешкод. Школа продовжувала своє існування, а в 1933 р. завдяки підтримці євреїв-рівнян «Тарбут» завершив побудову нового будинку гімназії. З цієї нагоди 8 жовтня в місті відбулися урочистості: хода школярів та богослужіння у Великій синагозі. Участь у святкових заходах брали не тільки представники місцевої влади, а й д-р Зобар – представник головного правління «Тарбут», що розміщувалося у Варшаві⁴¹⁵.

У другій половині 1930-х рр. у Рівному функціонували три початкових школи «Тарбут». У 1936 р. лише його школу № 1 відвідував 271 учень. Наприкінці десятиліття учнями гімназії, що створена товариством, було 258 дітей⁴¹⁶.

«Тарбут» не обмежував своєї роботи організацією навчання дітей. Товариство проводило різноманітні заходи. Ось як було відображено один із них, що відбувся в 1925 р., у місцевій пресі: «У вівторок 10 березня в т[еатрі] Зафрана єврейським культурно-освітнім товариством «Тарбут» проведено бал-маскарад, який відбувся з великим успіхом. Багато декорований у східному стилі зал із першої години ночі наповнився строкатим, розкішно одягненим натовпом веселих масок... Бал-маскарад «Тарбут» безумовно був одним із найвдалиших у сезоні»⁴¹⁷.

Івритомовні школи – лише один із компонентів освітнього простору, що постав у Рівному. Він, як і в усій Польщі, мав ще кілька складових. Це, зокрема, навчання мовою їдиш, а також польською. Надання переваги останній батьками-євреями відображало їхнє прагнення

⁴¹³ ДАВО, ф. 38, оп. 1, спр. 8, арк. 229 зворот.

⁴¹⁴ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 3, арк. 54.

⁴¹⁵ Nowy budynek gimnazjalny // Wołyń. – 1933, 15 października (№ 42). – S. 7.

⁴¹⁶ ДАРО, ф. 219, оп. 1, спр. 199, арк. 18–22, 29–34.

⁴¹⁷ Маскарад // Волинское Слово. – 1925, 14 марта. – С. 3.

забезпечити своїм дітям якнайкращі умови для оволодіння мовою титульної нації молодій державі.

Один із таких навчальних закладів – 1-ша приватна єврейська гімназія з польською мовою навчання – відкрився на вул. Манежній. Повоєнне лихоліття й інфляція відобразилися на його функціонуванні: узимку 1924 р. виник конфлікт між батьками учнів, що здобували освіту в ньому, та дирекцією навчального закладу. Його спричинило стрімке зростання плати за навчання дітей (із 43 млн марок до 80 млн марок). Суперечки між сторонами були врегульовані завдяки тому, що невдовзі батьки почали оплачувати навчання дітей новою національною грошовою одиницею – злотими⁴¹⁸.

Постання 1-ї приватної єврейської гімназії – відображення тих тенденцій суспільно-політичного й культурного життя, що вирували в середовищі євреїв із 1920-х рр.: поступово частина з них почала зближалася з культурною традицією титульної нації Польщі, зокрема, і в мовній царині.

Це був тривалий у часі процес, адже ще в середині 1920-х рр. звичним серед єврейської інтелігенції Волині було активне послугування російською⁴¹⁹. Її витіснення на маргінес мовного простору міста було закономірним, адже на часі постало завдання оволодіння державною мовою. До того ж, послугування рівненськими євреями російською мовою викликало невдоволення місцевих поляків⁴²⁰.

Усвідомлення цього частиною євреїв-рівнян інколи призводило до непорозумінь в їхньому середовищі. Промовистими в цьому контексті є події, що відбулися на засіданні спортивного клубу «Hasmoneja» 20 серпня 1924 р. На ньому прозвучала пропозиція промовляти російською мовою, яку було заблоковано головуючим зборами д-ром Раппопортом, який «мотивував свою позицію тим, що всі члени [організації] є євреями і можуть говорити на їдиш, івритом чи державною мовою»⁴²¹.

Ці слова – ілюстрація протистояння, що відбувалося серед євреїв Рівного. Найбільш прозорливі з них усвідомлювали: російська як головний «інструмент» комунікації у колишній імперії Романових має відійти на другий план. Натомість відкриття двох гімназій, у яких діти-євреї навчалися польською мовою, засвідчує прагнення їхніх батьків сприяти оволодінню малечю державною мовою.

⁴¹⁸ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 3, арк. 19 зворот.

⁴¹⁹ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 7, арк. 138.

⁴²⁰ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 1769, арк. 2 зворот.

⁴²¹ Walne zgromadzenie klubu sportowego Hasmonei // Echo Rówieńskie. – 1924, 28 wrzesnia. – S. 7.

Водночас значна частина батьків не могла оплачувати навчання дітей у цих гімназіях. Тому на початку 1930-х рр. окремі громадські діячі Рівного озвучили завдання прийти на допомогу тій молоді, яка прагне оволодіти польською: організовувати курси, на яких вивчалась би не тільки мова, а й читалися лекції з історії та польської літератури. Прибічники такої стратегії мали на меті сприяти інтеграції євреїв у польську культуру⁴²².

Одночасно вони наполягали й на розширенні сфери функціонування їдиш. Промовисто, що в той час місцеві євреї прагнули, аби всі розпорядження магістрату оприлюднювалися не тільки польською, а й рідною їм мовою. Аргумент, який вони використовували для доведення логічності своєї позиції, – незнання інших мов, окрім їдиш та івриту⁴²³.

На зміну російській мові, яку євреї Західної Волині раніше використовували для контактування з органами влади й представниками інших націй, поступово прийшла польська. Свідченням повільної інтеграції в нове мовне середовище стала спроба організації влітку 1925 р. «Єврейського товариства підтримки 8-класної коєдукаційної гуманітарної гімназії в Рівному». Її засновниками були Б. Гольдфельд, Ї.-М. Харат, О. Гольдберг, Л. Перел, І. Вайнерман та ін. Статут товариства визначав мету його діяльності як поширення освіти серед євреїв шляхом надання допомоги в організації роботи цього навчального закладу⁴²⁴.

Згодом – наприкінці 1930 р. – «Єврейське товариство підтримки 8-класної коєдукаційної гуманітарної гімназії в Рівному» змінило назву. Відтоді воно називалося «Єврейське батьківське товариство «Освіта» в Рівному». Відтепер у програмному документі з'являється твердження про те, що товариство підтримує гімназію з польською мовою викладання.

Зміна назви Товариства супроводжувалася ротацією керівництва: на посаді його колишнього голову Д. Фляшнера, який одночасно був директором гімназії, у лютому 1931 р. заступив Б. Рубін – директор одного з рівненських банків⁴²⁵. За керівництва останнього в 1934 р. Товариство знову скоригувало мету своєї роботи. Вона формулювалася так: «Метою товариства є розвиток польської науки і культури шляхом заснування та утримання шкіл усіх типів із польською мовою навчання за винятком закладів вищої освіти»⁴²⁶. Тим самим провід Товариства засвідчив магістральну лінію його роботи: інтеграція євреїв у польську культуру.

⁴²² ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 1769, арк. 2 зворот – 3.

⁴²³ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 1606, арк. 14 зворот.

⁴²⁴ ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 667, арк. 2, 4, 15.

⁴²⁵ Там само, арк. 17, 22.

⁴²⁶ Там само, арк. 40.

Станом на початок другої половини 1930-х рр. цю мету в складі Товариства реалізувала гімназія, початкова та торгівельна школи (т. зв. купецька гімназія). Незважаючи на певні фінансові труднощі, на початку 1937 р. Д. Фляшнер запропонував збудувати для них нове приміщення. Задля цього планувалося продати територію, що належала Товариству на вул. Замковій, та здійснити позичку в 60 тис. зл. Її планувалося повернути впродовж 1940–1943 рр.⁴²⁷

Серед членів правління гімназії «Освіта» – Б. Епель. Він народився 1892 р. у Здолбунові, здобув вищу теологічну освіту. У Рівному Б. Епель проживав із 1921 р., де розвинув масштабну громадську діяльність. Він був членом не тільки єврейських товариств, активно долучився до відновлення єдиного на Волині «Дому єврейського театру», а й із 1934 р. був членом магістрату Рівного, у якому виявив особливу активність як член комісії з технічних робіт, господарських справ і соціальної опіки⁴²⁸.

Імовірно, найвідомішим учителем єврейської гімназії «Освіта» та Торгівельної єврейської школи був М. Бергман. Він – доктор філософії. Його вчительський талант, високий рівень знань новочасних методик виховання дали привід сучасникам говорити про нього як видатного педагога. Особливої слави М. Бергман, котрий брав активну участь у громадському житті євреїв Рівного й суттєво прилучився до поступу їхньої освіти на Волині, заслужив як вихователю і наставнику молоді. У другій половині 1930-х рр. його вихованці були помітними постатями серед єврейської громадськості краю⁴²⁹.

Навчальні заклади товариства «Освіта» швидко набули популярності серед рівнян. Про це опосередковано свідчить кількість учнів, які здобували знання в гімназії. У 1937–1938 н. р. їх було понад сімсот⁴³⁰.

«Єврейське батьківське товариство «Освіта» в Рівному» – не єдине в місті, що торувало шлях інтеграції дітей у мовне середовище титульної нації Польщі. На зламі 1920-х – 1930-х рр. тут постало дві єврейські гімназії з польською мовою навчання. А 15 березня 1930 р. у Рівному утворилося товариство «Сцена і освіта». На його організаційних зборах прозвучав виступ Юзенфельда, який доводив, що наданню нового звучання діалогу євреїв із поляками заважає незнання ними державної мови. Цю думку розвинув рабин Ш. З. Грінфельд: «Кожен єврей, – заявив він, – повинен бути гідним громадянином держави, отже, знати польську мову та кращі зразки польської національної літератури»⁴³¹.

⁴²⁷ ДАРО, ф. 30, оп. 20, спр. 667, арк. 56 зворот, 60, 62.

⁴²⁸ Epel Beniamin // Almanach Żydowski. – Lwów, 1939. – S. 756.

⁴²⁹ Bergman Mojżesz // Almanach Żydowski. – Lwów, 1939. – S. 748.

⁴³⁰ ДАРО, ф. 219, оп. 1, спр. 199, арк. 94–108 зворот.

⁴³¹ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 1769, арк. 37.

Невдовзі після заснування товариство «Сцена і освіта» відкрило безкоштовні курси з вивчення державної мови (керівник – Й. Позенсал). Керівництво осередку запросило до роботи зі слухачами лекторів, які знайомили їх із польською історією та культурою⁴³². Уже в липні 1930 р. перші випускники курсів успішно склали відповідні іспити⁴³³.

Значне місце в освіті дітей-євреїв посідали ті школи, які працювали при синагогах. Вони, зрозуміло, були релігійними за своєю суттю. Один із таких навчальних закладів постав завдяки добродійній діяльності рівнянки Х. Шраєрової, котра походила з ортодоксальної родини: була правнучкою відомого рабина зі Зборова. Послідовно підтримуючи розвиток культури та традицій юдеїв, вона власним коштом побудувала в Рівному будинок для ешиботу. Навчалися в ньому 250 дітей із незаможних єврейських родин⁴³⁴.

У таких навчальних закладах, окрім канонів юдаїзму, вивчалось й кілька світських предметів. Зокрема, польська мова, географія, природознавство, математика, історія Польщі⁴³⁵.

Розвитку освіти євреїв на Волині сприяла діяльність й інших товариств. Зокрема, культурно-освітнього товариства «Frejhejt» та «Культурліги». Перше розпочало свою роботу наприкінці 1920-х рр. На відміну від інших інституцій такого штибу, цільова аудиторія «Frejhejt» – робітники. Тому не дивно, що члени правління товариства, яке очолював Ш. Хохлернер, уходили до Бунду⁴³⁶.

Активну діяльність проводила й «Культурліга». Вона виникла в Києві в час, коли при владі перебувала Директорія УНР. Остання легалізувала її роботу: надала право створювати відділи по всій Україні й на Волині зокрема.

Орієнтуючись на пролетарські верстви населення, «Культурліга» протиставлялася сіонізму та ортодоксам, а водночас реалізовувала чимало соціально значущих проєктів: створювала приватні єврейські школи, професійні технічні школи й курси, бібліотеки, притулки для сиріт, дитячі будинки і клуби, музично-драматичні осередки тощо. Її осередки діяли в різних містечках Волинського воєводства: в Дубно, Кременці, Ковелі, Горохові, Рожищах, Тучині, Костополі, Острозі, Луцьку⁴³⁷.

Керівні органи «Культурліги» Волинського воєводства розташувалися в Рівному. Один із відомих її керманічів у цьому місті – власник

⁴³² Z stowarzyszenia Scena i Oświata // Echo Rówieńskie. – 1930, 2 marca. – S. 3.

⁴³³ Zakończenie kursów dla nauczania języka polskiego // Ziemia Wołyńska. – 1930, 6 lipca. – S. 7.

⁴³⁴ Szrajerowa Chana // Almanach Żydowski. – Lwów, 1939. – S. 759.

⁴³⁵ ДАВО, ф. 38, оп. 1, спр. 3, арк. 9–13.

⁴³⁶ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 2910, арк. 69.

⁴³⁷ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 288, арк. 10.

книгарні Борух Гальперн, який у 1920 р. став засновником у ньому вчительських курсів. На початку цього десятиліття під патронатом «Культурліги» лише в Рівному працювали школа ім. Шолом Алейхема, два дитячі садочки та приватна бібліотека.

Оскільки «Культурліга» прагнула популяризувати серед молоді комуністичні ідеали, влада заборонила її діяльність. Як наслідок – організація почала діяти нелегально: вона конспірувала свою роботу під прикриттям різних товариств (наприклад, Товариства «Вечірні курси для робітників»)⁴³⁸.

Наприкінці першої половини 1920-х рр. на освіту євреїв розпочався владний тиск. Він зумовлювався курсом, який здійснювала Варшава в українському питанні, – колонізація початкової освіти. Школа, за задумом влади, мала перетворитися на засіб формування патріотичних почуттів до польської держави. Одним із засобів досягнення цієї мети потрактовано польську мову, яку почали активно запроваджувати в навчально-виховний процес в українських школах. Такий курс знайшов своє відображення в мовних законах 1924 р.

Тим часом останні не регламентували питання функціонування єврейських мов в освітньому просторі. На перший погляд, це мало сприяти збереженню єврейською школою своїх позицій. Насправді ж влада почала перешкоджати діяльності тих шкіл, у яких навчання здійснювалося івритом чи на їдиш. Як результат – упродовж 1923–1924 рр. у Волинському воеводстві кількість єврейських шкіл зменшилася на півтора десятка. Це було суттєвою поразкою місцевих євреїв. Адже створення структур, у яких навчання велося їх рідними мовами, розвиток цих шкіл здійснювався без підтримки держави, а отже – завдяки зусиллям єврейської громадськості⁴³⁹.

Здобутки євреїв у царині освіти – очевидні. Тому й не дивно, що вони не залишалися непоміченими представниками інших націй. Ось що з цього приводу стверджував у середині 1920-х рр. І. Герасимович: «Не дивлячись на те, що жиди розпорошені по цілій земній кулі – належить сконстатувати, що немає народу на світі, у якого виховання було б так суто національне й оперте на традиції, як у жидівського народу. Передусім у жидів немає анальфabetів. Далі – без огляду на те, чи є в даній місцевості яка державна чи інша школа з такою чи іншою викладовою мовою (їдиш чи іврит – *М. Г.*) чи взагалі її нема, кожна жидівська дитина обов'язково на підставі релігійного ритуалу до 10, а найдалі до

---

⁴³⁸ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 288, арк. 10

⁴³⁹ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 8, арк. 62.

12 року життя повинна навчатися в «хайдері»^{*} чи дома основно біблії, відтак різних писань жидівських пророків, псалмів і інших творів, а вкінці студіювати талмуд. Тому не дивуватися, що світогляд, традиція і спосіб поступування у всіх жидів і всюди, чи то в Росії, чи на Україні, чи в Польщі, Німеччині, Франції, Англії, Італії, Іспанії, Румунії чи в Америці, Африці або Азії однаковий... Це природний наслідок одноцільного, планового, національного, опертого на традиції виховання»⁴⁴⁰.

Велику увагу рівняни приділяли й позашкільній освіті дітей. У квітні 1921 р. у Рівному почали утворюватися єврейські скаутські організації «Маккабі», «Гашомер-Гацаїр» та ін. Ініціаторами їх постанови виступили Кальман Гам, Маріам Готліб і Рубін Гринвальд. Їхня ініціатива знайшла чимало прихильників: усередині того ж року 232 чол. 9–18-річного віку стали членами названих організацій у Рівному⁴⁴¹. Одночасно єврейські скаутські організації поставали і в усіх інших містах Волинського воєводства⁴⁴².

Серед організацій, що користувалися популярністю в єврейській молоді, – «Гасмоней». Вона мала футбольну, гімнастичну, велосипедну секції, а також хор. Члени організації носили однострої, викликаючи тим самим зацікавлення перехожих. Воно було особливо помітним, коли організація «Гасмоней» проводила екскурсії чи прогулянки, що супроводжувались грою оркестру⁴⁴³.

Єврейський спортивний клуб «Гасмоней» – одна з організацій, яка користувалася особливою популярністю серед молоді. 29 травня 1938 р. вона відзначала 20-річчя з часу початку своєї діяльності. Того дня за участі півтисячі осіб у театрі «Зафрана» проведено урочистості. Кількома тижнями раніше на спортивному майданчику на вул. Замковій цією організацією проведено кілька заходів. Їх глядачами були 1200 чол.⁴⁴⁴

Один із напрямків роботи єврейських громадських організацій у Рівному – підтримка тих літніх людей, котрі залишилися без опіки рідних. Така допомога відповідала морально-етичним принципам юдаїзму, людяності загалом, що й ставало передумовою зосередження уваги рівнян на тих, хто опинився віч-на-віч із життям без шансів на забезпечену старість. Одну з перших спроб утворення такої інституції здійснено в 1924 р., коли ініціативна група звернулася до місцевих

* Хедер – єврейська початкова релігійна школа.

⁴⁴⁰ Герасимович І. Де корінь лиха? // Іван Герасимович // Діло. – 1926, 31 березня. – С. 3.

⁴⁴¹ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 126, арк. 36, 41–45 зворот, 49.

⁴⁴² ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 16, арк. 37.

⁴⁴³ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 3, арк. 28 зворот.

⁴⁴⁴ ДАРО, ф. 86, оп. 2, спр. 755, арк. 73.

органів влади з клопотанням зареєструвати «Будинок перестарілих у Рівному». Соціальну опіку він мав надати сімом десяткам чоловік. Оскільки бюрократичні перепони спонукали місцевих чиновників відмовити в реєстрації Будинку, опіку над літніми людьми взяло на себе «Єврейське добротинне правління». Головою останнього був відомий у місті громадський діяч, тодішній голова єврейської гміни Г. Брік⁴⁴⁵.

До єврейського будинку старців, який знаходився на вул. Понятовського⁴⁴⁶, потрапляли люди з різними життєвими історіями. Спільне в них – самотність, злидні, відсутність можливостей на гідну старість.

Одна з тих, хто опинився в рівненському закладі опіки літніх людей, – Е. Атлас. Про неї – уродженку Бродів, яка з 1920 р. проживала в Рівному, сусіди навесні 1935 р. свідчили: «Ейда Атлас самотньо проживає в старому будинку [по вул. Шкільній, 1], що руйнується і є небезпечним для життя, не має жодних засобів до існування і утримується милостиною сусідів»⁴⁴⁷. Самотність привела до будинку старців і інших. Зокрема, Двойру Авербух і Меєра Варну⁴⁴⁸.

Будинок перестарілих

Данильчук Г. Ф. Рівне у долях його мешканців / Г. Ф. Данильчук. – Рівне : ПП ДМ, 2012. – С. 167.

⁴⁴⁵ ДАРО, ф. 30, оп. 1, спр. 53, арк. 27.

⁴⁴⁶ ДАРО, ф. 31, оп. 1, спр. 2944, арк. 11.

⁴⁴⁷ Там само, арк. 6.

⁴⁴⁸ Там само, арк. 10, 12, 14.

Серед тих, хто доживав віку в єврейському будинку літніх людей, – ті, хто мав родичів, які залишили їх наодинці зі старістю. Серед таких – Бейла Винокур, яка попри те, що мала сестру, у травні 1925 р. опинилася під наглядом працівників інтернату; Хаїма Альперіна полишили віч-на-віч із життям син та донька; не простягнула руку допомоги Етлі Заславській її далека родичка⁴⁴⁹.

Прагнення євреїв налагодити механізми соціальної підтримки, захисту здоров'я, розвитку національної культури й виховання молоді тощо призвело до постання в Рівному численних громадських організацій. Одні з них, не здобувши підтримки містян, відносно швидко зникали. Інші працювали десятиліттями. Станом на початок 1930-х рр. таких інституцій було щонайменше півтора десятка.

Упродовж міжвоєнного періоду суспільно-політичне, громадське й культурне життя регіону висвітлювали різноманітні періодичні видання. Одні з них видавалися українською (наприклад, газета «Дзвін»), інші – польською, російською, мовою їдиш. З-поміж них були газети як місцеві (наприклад, «Дубнер лебен» – «Дубенське життя»), так і ті, що поширювалися на теренах усього Волинського воєводства (наприклад, «Волинер пресе»).

У Рівному нетривалий час – упродовж кількох місяців 1923 року – видавалася газета «Волинер тогблат». Концесіонером цього періодичного видання виступив Ш. Шапіро, а технічне керівництво здійснював С. Сегер. Її тисячний наклад знаходив своїх читачів серед різних соціальних верств, проте головними читачами були ті, хто заробляв на прожиття торгівлею⁴⁵⁰.

Одна з газет, що висвітлювала різні аспекти життя євреїв Рівного, – «Wołuner Tug» («Волинський день»). Конкуруючи з іншими періодичними виданнями, що друкувалися в регіоні, ця газета не змогла здобути особливого авторитету серед читачів. Навесні 1924 р. вона видавалася лише один раз на тиждень. У кінцевому результаті редакційна колегія була змушена перейменувати часопис у «Wołuner Woch» і зробити його щотижневиком⁴⁵¹.

Гроші на заснування нової газети були зібрані як її передплатниками, так і прибічником нового проекту Е. Готлібом⁴⁵². Шансів для популяризації «Wołuner Woch» додавало те, що газету підтримувала Сіоністська організація. Та, попри це, трансформація не дала бажаного результату: газета так і не спромоглася зацікавити значне коло читачів⁴⁵³.

⁴⁴⁹ ДАРО, ф. 31, оп. 1, спр. 2944, арк. 17, 21, 35.

⁴⁵⁰ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 288, арк. 11.

⁴⁵¹ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 3, арк. 24 зворот; ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 6, арк. 146.

⁴⁵² ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 6, арк. 101.

⁴⁵³ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 3, арк. 24 зворот; ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 6, арк. 146.

Конкуренція за читача загострилася тим, що в 1924 р. у Рівному почали видавати ще одну газету – «Die Judisze Woch» (головний редактор – І. Фейгель)⁴⁵⁴. Її існування, як і існування деяких вище названих часописів, виявилось короткотрасним. Восени того ж року газету вирішено перейменувати на «Wołuner leben» («Волинське життя»). Майже одночасно брати Мордко-Лейба та Пінхус Хазанчук подали до староства клопотання про видання в Рівному іншого часопису «Wołuner Sejtung» («Волинська газета») ⁴⁵⁵. Конкуренція на газетярському ринку тривала...

Більш успішним виданням виявилось «Wołuner leben», що входило до концерну Фейгеля та Літвача (окрім цієї газети, він володів часописами «Echo Rówieńskie» та «Волинское слово») ⁴⁵⁶. Її перше число з'явилося 2 травня 1924 р. Невеличка за накладом (близько тисячі екземплярів) газета зосереджувала увагу на питаннях економічного й соціального характеру. Досить швидко вона стала сприйматися читачами як неофіційний орган Сіоністської партії.

Зміст «Wołuner leben» дещо відрізнявся від іншого рівненського видання – «Wołuner sztime» («Голос Волині»). Заснована в 1927 р., газета висвітлювала не лише соціально-економічні проблеми, а й політичне життя. Редакція знаходилася в Рівному, підтримуючи систематичний і дієвий зв'язок із численними кореспондентами на місцях, завдяки чому швидко реагувала на нові тенденції в житті волинської громадськості.

Значно більшою була й географія поширення «Wołuner sztime». Якщо «Wołuner leben» мала свою читацьку аудиторію лише в Західній Волині, то «Wołuner sztime» читали й на Поліссі. Невелика кількість її тисячного накладу відсилалася в Америку ⁴⁵⁷. Тут її читачами були ті євреї-емігранти, які не поривали зв'язків із Волинню, де протягом століть проживали їхні предки.

Політичні партії, що були створені євреями, спільно з їх релігійною гміною та громадськими організаціями творили ті форпости, які захищали інтереси цієї національної меншини в багатонаціональному суспільстві. Неготовність (чи то неспроможність) держави врегулювати численні актуальні для громадськості проблеми зумовлювали ініціативу тих рівнян, котрі задля зміни наявних реалій не шкодували сил, часу, нерідко – грошей. Завдяки їхній ініціативі громадсько-політичне життя в Рівному повсякчас вирувало, а діяльність неурядових організацій та віросповідної гміни юдеїв сприяла взаємодії євреїв у захисті їхніх прав та інтересів.

⁴⁵⁴ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 6, арк. 229.

⁴⁵⁵ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 7, арк. 293.

⁴⁵⁶ ДАРО, ф. 86, оп. 6, спр. 103, арк. 44.

⁴⁵⁷ ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 2910, арк. 87–89.

Епілог

ШТЕТЛ, ЩО ЗНИК

Рівне кінця 1930-х – початку 1940-х рр. – провінційне містечко. В ньому проживало заледве 40 тис. мешканців. Ось як описала його обриси Х. Мусман: «Зі сходу на захід через нього тягнулася головна вулиця імені 3-го Травня, уздовж якої вузько й довго вибудувалося місто. На одному кінці вулиці знаходилася в'язниця – сіра, похмура будівля за високою огорожею, на іншому – солдатські казарми. Була ще одна пам'ятка – описаний [письменником] Короленком у «Дітях підземелля» старий, обгорілий палац. У ньому вже ніхто не жив.

Місто перетинала річка Устя. У час мого дитинства через неї проклали дерев'яний міст [...] Згодом береги зміцнили земляними відкосами, а замість дерев'яного збудували міст залізний. Річка вгамувалася й поступово почала висихати. Перед війною її вже можна було перейти у брід.

Паралельно з річкою тягнулася колія залізниці. На вулиці 3 Травня був шлагбаум. Поїзди ходили зрідка, і залізниця не була перешкодою домінуючому в місті пішохідному рухові. Машин – раз, два і край, візники проїжджали зрідка. У дні роботи базару рух активізувався завдяки селянським фурам.

Залізниця розділяла місто навпіл. Східніше від неї на вулиці 3 Травня розташовувався збудований у готичному стилі католицький костел, трохи осторонь – красива православна церква. Це було міське середмістя. Уся вулиця в цьому районі була забудована одно- і двоповерховими будинками, де розміщувалися магазини»⁴⁵⁸.

Невдовзі після початку Другої світової війни Рівне було окуповане радянськими військами. Сучасниця тих подій В. Барац згодом згадувала: «17 вересня 1939 р. о другій годині дня несподівано передали по радіо промову Молотова, який заявив, що Червона Армія займає Західну Україну і Західну Білорусію, і вже о четвертій годині в Рівне вступили перші частини радянських військ. Становище різко змінилося...»⁴⁵⁹ Успіху радянських військ сприяла концентрація сил Польщі на західному фронті. Тому вже невдовзі після нанесення удару в тил польським військам уся Західна Україна опинилася під контролем СРСР.

Громадськість Західної України й Рівного зокрема поставилася до краху Другої Речі Посполитої по-різному. У контрверсіях цієї події, з одного боку, – пам'ять про наступ на права національних меншин, що

⁴⁵⁸ Мусман Х. Город мой расстрелянный / Хая Мусман. – Нью-Йорк, 1994. – С. 6.

⁴⁵⁹ Барац В. Бегство от судьбы / Варвара Барац. – М., 1993. – С. 5.

тривав мало не впродовж усього періоду існування Другої Речі Посполитої, з іншого – острах перед комуністичною владою, про агресивність і безпощадність якої західноукраїнська громадськість була добре поінформована періодичною пресою. Особливо втішалися зміні державно-правового статусу Західної України, зрозуміло, ті, хто сповідував ліворадикальні ідеї. Тим часом для більшості євреїв, які були далекими від симпатій до комуністичного режиму, визначальним у ставленні до подій вересня 1939 р. виявилось усвідомлення загрози подальшої експансії Німеччини в Європі. На фоні махрового антисемітизму Третього рейху інший тоталітарний (радянський) режим, очевидно, виглядав меншим злом. Принаймні, він не загрожував обмеженням громадянських прав, переслідуванням на національному ґрунті й вигнанням із країни – реаліями Німеччини другої половини 1930-х рр. Відтворюючи громадсько-політичні настрої рівненських євреїв середини вересня 1939 р. Х. Мусман констатувала, що звістка про наближення військ СРСР до міста зумовила в їхньому середовищі неймовірний резонанс: «це було щастя, позбавлення від німців»⁴⁶⁰.

Настрої євреїв Рівного тих днів суттєво коригувалися враженнями від біженців із Варшави, Кракова, Лодзі, які хлинули на Волинь після злочинного нападу Німеччини на Другу Річ Посполиту. Втікачі оповідали перипетії останніх днів чи тижнів свого життя, чим збуджували емоції слухачів, впливали на настрої мешканців міст і містечок, куди їх занесла доля. Серед тих, хто покинув Польщу і в силу обставин опинився в Рівному, – Фаїна Гросман. Звертаючись до одного з очільників міста з проханням сприяти їй у працевлаштуванні, вона розповіла: «Я біженка. Два тижні тому втекла з Варшави. На кордоні в мене забрали всі речі і я приїхала сюди зовсім без засобів [на існування]. Мені 26 років. Я закінчила «Вищу школу суспільних наук» у Парижі і через два роки працювала в канцелярії Французького товариства приятелів СРСР... Досконало володію французькою мовою. Знаю також німецьку та російську і вмю настановити на [друкарській] машинці»⁴⁶¹.

Таких втікачів з теренів, які на початку Другої світової війни були окуповані Третім рейхом і опинилися в Рівному, було чимало. Їхні оповіді справляли суттєвий вплив на настрої містян. «Люди боялися нашестя німців, і паніка росла з кожним днем і з кожною годиною», – оповідала згодом В. Барац⁴⁶². Як і кілька десятиліть тому, рівненські євреї, містяни загалом, постали перед дилемою визначення своєї позиції до нової влади.

⁴⁶⁰ Мусман Х. Назв. праця. – С. 66.

⁴⁶¹ ДАРО, ф. Р-106, оп. 1, спр. 4, арк. 1.

⁴⁶² Мусман Х. Назв. праця. – С. 66.

Імовірно, найбільш прихильно з-поміж них суспільно-політичні зміни вересня 1939 р. сприйняли пролетарські верстви. «Батько був робітником, – згадував рівнянин М. Фіш, – і ми доволі нормально сприйняли нові порядки...»⁴⁶³ Йшлося про перенесення на терени Західної України радянської політичної системи, як з'ясувалося згодом – становлення на окупованих СРСР землях тоталітарного режиму.

Ринок Рівного (1939 р.)

Jewish roots in Ukraine and Moldova. Pages from the past and archival inventories by Miriam Weiner. – New York, 1999. – P. 209.

Відтворюючи тогочасну суспільну атмосферу, американський учений Т. Шнайдер твердить: «Червону армію повсюдно прихильно вітали, але не всі. Місцеві комуністи, а також частина біженців із Заходу тепло приймали радянських солдатів. Були це переважно українці та євреї. Червону армію вітали як комуністів... Євреї кидали солдатам квіти, а ті хотіли, – не без іронії над бідністю радянських військовослужбовців стверджує вчений, – добратися до їхніх магазинів»⁴⁶⁴.

⁴⁶³ Шнайдер В. Кантор, который стал сапёром / В. Шнайдер // Навстречу Мошиаху. Издание Федерации иудейских религиозных общин и организаций Житомирского региона. – 2001. – № 6. – С. 9.

⁴⁶⁴ Snyder T. Żydzi wołyńscy pod rządami polskimi oraz w okresie okupacji sowieckiej i nazistowskiej 1939–1944 / T. Snyder // Świat NIEpożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII–XX wieku / Praca zbiorowa pod redakcją K. Jasiewiczza. – Warszawa, 2004. – S. 273.

Відтак частина євреїв активно включилася в процес становлення нової влади. Так, 22 вересня 1939 р. щойно утворену робітничо-селянську міліцію у Рівному очолили капітан Сорокін та Герштейн. Комендантом однієї з дільниць, на які поділено місто, став Фішман⁴⁶⁵. Серед членів Ровенського міського комітету КП(б)У, поруч із В. Бегмою, М. Андрущенко, В. Кушніренко та іншими, був і єврей Ф. Вайсман⁴⁶⁶.

Намагаючись надати новій владі легітимності, радянське керівництво ініціювало створення Народних зборів Західної України (20 жовтня 1939 р.). Оскільки висунення кандидатів до них відбувалося під жорстким контролем влади, яка надавала становленню нового режиму характеру позірної «українізації»⁴⁶⁷, євреїв серед них виявилось небагато: серед делегатів Народних зборів, які наприкінці жовтня 1939 р. проголосили встановлення радянської влади в краю та прийняття Західної України до складу СРСР, євреї склали лише 4 %⁴⁶⁸. З-поміж делегатів міста Рівного й повіту, які голосували за ці рішення, поруч із українцями А. Євчуком, І. Горбатенком та іншими, були і євреї С. Біненбойм, Х. Дудельзак, М. Качман, М. Райман⁴⁶⁹.

Обрання останньої до Народних зборів Західної України періодичний орган Ровенського повітового комітету КП(б)У – газета «Червона зірка» – висвітлював засобами радянської риторики: «Ні на хвилину не замикалися двері виборчої дільниці № 213. Цілий день один за одним заходили виборці і вперше в своєму житті за новим сталінським виборчим законом віддавали свої голоси за обранця народу тов. Райман Малку, яка 26.10. на Українських Народних Зборах Західної України голосуватиме за приєднання Західної України до великого Радянського Союзу, за націоналізацію банків і великої промисловості, за конфіскацію і передачу поміщицьких земель селянам...»⁴⁷⁰

Тим часом місто інтегрувалося до складу СРСР. «Радянські чиновники та їхні сім'ї, котрі приїхали в Рівне, – згадували згодом його мешканці-євреї, – були бідно одягнутими, проте це нікого не шокувало. Здавалося, якщо вони однаково бідні, значить у країні панує рівність

⁴⁶⁵ Ровно 700 років. 1283–1983. Збірник документів і матеріалів. – К., 1983. – С. 79.

⁴⁶⁶ В Ровенському обкомі КП(б)У // Червона зірка. – 1939, 26 грудня. – С. 1.

⁴⁶⁷ Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Й. Грицак. – К., 2000. – С. 213.

⁴⁶⁸ Spector Sh. The Holocaust of Volhynian Jews 1941–1944 / Sh. Spector. – Jerusalem, 1990. – P. 25.

⁴⁶⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. – К., 1973. – С. 87; Список обраних депутатів у Народні Збори по Рівненському повіту // Червона зірка. – 1939, 24 жовтня. – С. 1.

⁴⁷⁰ На виборчій дільниці № 213 // Червона зірка. – 1939, 24 жовтня. – С. 1.

поміж людьми. До євреїв ставилися неупереджено – значить: братерство народів. І була ілюзія свободи. Чим не картина ідеального демократичного суспільства, де панує «рівність, братерство, свобода»?⁴⁷¹

Українізація 1939–1941 рр. була своєрідною. Недовіра радянських провідників до західних українців призвела до того, що керівні посади на Рівненщині, як і загалом у Західній Україні, зайняли вихідці з УРСР. Щоправда, частина представників місцевої громадськості отримала посади в органах виконавчої влади обласного, частіше ж – місцевого рівня⁴⁷². Ідеологічне сито латентного відбору влади напередодні листопадового балотування 1940 р. до Ровенської міської ради поруч із кандидатами-українцями пройшли і євреї С. Гузман, О. Шлейфер, С. Чужой, І. Давидов, Г. Бармак, Й. Зілобер та ін.

Становлення в Західній Україні тоталітарного режиму комуністичного зразка супроводжувалося ліквідацією багатопартійної системи. Численні політичні інституції – українські, польські, єврейські – припинили свою діяльність. Подекуди, як це сталося з останніми, вони зупинили роботу з власної ініціативи в перші ж дні радянської окупації. Так, наприклад, учинили сіоністські організації в Західній Волині, члени яких завдяки збереженню свободи слова в Польщі знали про ставлення радянської влади до політичної доктрини, яку вони сповідували⁴⁷³.

Ліквідація громадянського суспільства супроводжувалася арештами лідерів не тільки партійних інституцій, а й громадських організацій⁴⁷⁴. При цьому основний удар репресій НКВС спрямував супроти поляків. Їх не оминули й українці та євреї. Так, скажімо, жертвою сталінського тоталітарного режиму став Яків Гольдберг. Юнак, що сповідував сіоністські ідеали, який, на відміну від багатьох інших рівнян, швидко уледів правдиве ество радянського диктатора й зведеного під його керівництвом політичного режиму був заарештований і загинув у сталінських таборах⁴⁷⁵.

Інша жертва радянського тоталітаризму з-поміж рівнян – юна сіоністка Хая Кац⁴⁷⁶. Її, як і багатьох інших, заарештовано й вислано з міста.

⁴⁷¹ Мусман Х. Назв. праця. – С. 68.

⁴⁷² Мазур Г. Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939–1941 рр. : суть і наслідки / Г. Мазур // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 4. – Матеріали IV Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». – Варшава, 8–10 жовтня 1998 року. – Варшава, 1999. – С. 93.

⁴⁷³ Spector Sh. The Holocaust of Volhynian Jews 1941–1944. – P. 37.

⁴⁷⁴ Поліщук Я. Рівне. Мандрівка крізь віки. Нариси історії міста / Я. Поліщук. – Рівне, 1998. – С. 145.

⁴⁷⁵ Мусман Х. Назв. праця. – С. 69.

⁴⁷⁶ Haya-Lea Detinko. Surviving Stalin's Gulag. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=oLtlXlrRVr-s>

Під молот репресій потрапили не тільки ті, хто був далеким від симпатій класовим цінностям, а й ті, хто позитивно сприйняв зміни, що стрімко відбувалися в Західній Україні. Серед них К. Ромський. Вже наприкінці ХХ ст. його подруга повідала про цього юнака: «Я досі не знаю чим завинив Костя і чи завинив перед радянською владою загалом. Його батька не заарештували. Сіоністом Костя не був. За поляків з «двійкою» не співпрацював [...] У 1940 році працював директором Будинку піонерів і, як ми знали, до радянської влади ставився добре»⁴⁷⁷.

Звісно, не всі євреї сторонилися радянської влади. Були серед них і ті, хто сподівався досягти компромісу з новим режимом. З-поміж них – члени молодіжної сіоністської організації «Гашомер-Гацаір». Її члени, які в жовтні 1939 р. з'їхалися до Рівного з багатьох міст колишньої Польщі, дискутували про питання стратегії організації в нових суспільно-політичних умовах. Їхні надії виявилися примарними. Тому організація продовжила діяльність у підпіллі. Її осередки у подальший час працювали в різних містечках Волинської області (Маневичах, Луцьку, Ковелі) та на Ровенщині – в Межиричах, Острозі, Рокитно. Керівництво «Гашомер-Гацаір» волинського краю перебувало в Рівному, де працював один з осередків організації⁴⁷⁸.

Заборона діяльності численних громадських інституцій, які структурувалися за національним принципом, культурно-просвітницьких організацій і навіть спортивних клубів завдала непоправної шкоди розвитку громадянського суспільства. Колишньому організаційному й ідейно-політичному розмаїттю нова влада протиставила класові цінності. Це й визначило характер перетворень у соціально-економічній сфері, що склали вагомому частку процесу радянзації Західної України і Рівного зокрема.

Основна тенденція змін у царині економіки визначалася націоналізацією промисловості. Перша її хвиля припала на листопад 1939 р.⁴⁷⁹ Протягом трьох наступних місяців лише в Рівному націоналізовано 176 виробничих об'єктів⁴⁸⁰. Частина з них належала євреям. Серед націоналізованих об'єктів Рівного – фабрика «Бергшлос», сушка плодів і овочів, власником якої був М. Пінес, фабрика валянок фірми «Фільц» – співвласність А. Меламеда, Д. Лівшиц та Ш. Горінгота⁴⁸¹. У державну власність перейшла й фабрика цукерок і повидла, яку введено до тресту

⁴⁷⁷ Мусман Х. Назв. праця. – С. 76.

⁴⁷⁸ Spector Sh. The Holocaust of Volhynian Jews 1941–1944. – Р. 37–40.

⁴⁷⁹ Ровно 700 років. – С. 86.

⁴⁸⁰ Поліщук Я. Назв. праця. – С. 143.

⁴⁸¹ ДАРО, ф. Р-122, оп. 1, спр. 43, арк. 40, 71.

«Укрплодовоч»⁴⁸². У Рівному націоналізовано не тільки промислові підприємства, типографії, пекарні тощо, а й 5 ресторанів, 9 готелів, 12 аптек⁴⁸³.

Гнучкішою була політика радянської влади стосовно дрібно-товарних виробників. Більшість із них станом на весну 1940 р. ще зберігала в приватній власності невеликі магазини, майстерні тощо. Однак усіх їх позбавлено економічної самостійності. Громадськість, яка здавна плекала цінності приватної власності й індивідуальної ініціативи, брала активну участь у конкуренції на ринку товарів і послуг, змушена була змиритися з примусом влади стосовно об'єднання в артілях. Натомість інша частина дрібнотоварних виробників, яку в процесі «соціалістичного будівництва» позбавлено устаткування, змушена була вступати в кооперативні інституції в якості їх рядових членів⁴⁸⁴.

Згодом жертвою економічних перетворень стали й купці. Їх сферу діяльності зайняли державні торгівельні підприємства, чисельність яких у Ровенській області до осені 1940 р. перевищила 2,1 тис.⁴⁸⁵

Як і раніше, влада насаджувала нові порядки «залізною рукою». Долю тих, хто в той чи інший спосіб намагався чинити опір новій економічній системі, ілюструє ухвала військового трибуналу в справі колишнього власника магазину в м. Рівне Іцека-Сруля Золотова. Обвинувачений у спекуляції, він на початку 1940 р. позбавлений волі на 6 років⁴⁸⁶.

Становлення нового політичного режиму в Західній Україні супроводжувалося нововведеннями в царині освіти. Їх сповна репрезентує доля рівненської гімназії «Тарбут», яку перетворено на «Єврейську школу № 5». Якщо раніше учні цього навчального закладу вивчали більшість предметів на івриті, то в нових суспільно-політичних реаліях мовою викладання став їдиш. Учням довелося освоювати ази нової державної мови. «Вивчати російську мову, – згадувала учениця новоствореної єврейської школи в Рівному, – почали з алфавіту. Підручників не було; замість них використовувався роман Гончарова «Обломов» – читаючи текст, ми намагалися перекласти його на їдиш...»⁴⁸⁷

Значна частина дітей-євреїв навчалися поруч із представниками інших національностей. Так, у неповній середній школі № 16 у м. Рівне, що знаходилася на вул. Подгурній, створено польські та єврейські класи.

⁴⁸² ДАРО, ф. Р-122, оп. 1, спр. 43, арк. 36.

⁴⁸³ ДАРО, ф. Р-1, оп. 3, спр. 46, арк. 1 зворот.

⁴⁸⁴ ДАРО, ф. Р-33, оп. 1, спр. 8, арк. 1.

⁴⁸⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 7379, арк. 12.

⁴⁸⁶ Спекулянта покарано // Червона зірка. – 1940, 8 січня. – С. 2.

⁴⁸⁷ Мусман Х. Назв. праця. – С. 72–73.

Вчителювали в цьому навчальному закладі Герш Боксер, Перля Люблінер, Клара Шрайбман, а директором школи був Яків Міліковський⁴⁸⁸.

Масштабність змін, що відбувалися в різних сферах життя рівнян, була особливо контрастною в релігійній царині. Нав'язування владою атеїстичного світогляду спонукало багатьох мешканців Рівного приховувати свою набожність. Чимало юдеїв почали оминати синагоги. Вони опустіли. Син одного з місцевих священиків – ребе з Кам'янки, як називали його рівняни, зголив пейси, а замість одягу, який зазвичай одягали ортодоксальні юдеї, вбрався в костюм⁴⁸⁹.

Примирення з новою владою, конформізм – позиція, яку зайняло чимало волинян. Їхні настрої, а водночас, очевидно, і політичну позицію визначає популярна серед євреїв часів радянізації 1939–1941 рр. оповідка: «Нам винесли смертний вирок, однак милістю Божою його пом'якшено пожиттєвим ув'язненням»⁴⁹⁰.

Радянізація Західної України стала випробуванням для її мешканців, суперечила інтересам усіх народів: «польського, у котрого відібрали державу і почали винищувати депортаціями та масовими арештами; українського, матеріальне становище якого драматично погіршилось, існуючі організації були знищені, а прагнення створити власну державу віддалилося в недосяжне майбутнє; і, нарешті, єврейського, який теж у загальному підсумку не скористався появою радянської влади, яка нищила його еліту, доробки та громадські організації»⁴⁹¹. Так оцінив наслідки суспільно-політичних процесів у Західній Україні вересня 1939 – червня 1941 рр. польський учений Г. Мазур.

Напад Німеччини на СРСР докорінно змінив ситуацію в регіоні, Рівному зокрема. Ось як згадувала ті дні Х. Мусман: «Німці щодня бомбардували місто. Після кожного бомбардування на бруківці залишалися лежати вбиті й поранені, горіли будинки. З німецькою авіацією ніхто не вступав у бій, навіть із зеніток не стріляли.

Радянські військові частини безперервно йшли через місто – на захід і на схід. Ніхто достеменно не знав, де проходить лінія фронту. Влада заборонила мешканцям міста залишати його [...]

Літаки летіли низько, можна було розгледіти обличчя пілотів. Вони скидали бомби на будинки, намагалися попасти в скупчення людей. Бомбардування були старанніші й страшніші, аніж ті, що відбувалися у вересні 1939-го»⁴⁹².

⁴⁸⁸ ДАРО, ф. Р-247, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

⁴⁸⁹ Мусман Х. Назв. праця. – С. 75.

⁴⁹⁰ Spector Sh. The Holocaust of Volhynian Jews 1941–1944. – Р. 37.

⁴⁹¹ Мазур Г. Назв. праця. – С. 104.

⁴⁹² Мусман Х. Назв. праця. – С. 80–81.

Наступ німецьких військ був успішним. Уже 25 червня 1941 р. Червона армія залишила Луцьк, 28 червня – Рівне. На початку липня того ж року Волинська та Рівненська області були окуповані загарбниками. У серпні 1941 р. їх, згідно з розпорядженнями рейхсміністерства східних земель про адміністративний поділ окупованих областей України, включено до складу генерального округу (Generalbezirk) «Волинь»⁴⁹³. Його центром стало м. Луцьк. Округ увійшов до складу рейхскомісаріату «Україна» з центром у Рівному. Його очолив гауляйтер Е. Кох.

Невдовзі після окупації Рівного, в місті проведено реєстрацію населення. Вона засвідчила, що євреї, як і раніше, були найчисельнішою з-поміж спільнот, що станом на літо 1941 р. проживали в ньому.

Сповідуючи людиноненавистницьку ідеологію нацизму, окупанти почали вбивати євреїв Рівного вже влітку 1941 р. Першими розстріляно 400 чоловіків, яких убито 9 липня того року на околиці міста⁴⁹⁴. Насильно сконцентровані на подвір'ї державного банку, вони були конвойовані до місця страти однією з центральних вулиць міста. «За ними везли два кулемети, – стверджувала згодом В. Барац, – проте нікому навіть не прийшло в голову, що першу партію євреїв ведуть на розстріл і що ми нікого з них ніколи не побачимо. Ми були впевнені, що їх погнали кудись на роботу, і це припущення ще довго вносило надію в свідомість рідних і близьких цих людей»⁴⁹⁵.

**Фрагмент звіту про результати реєстрації мешканців м. Рівне
(липень – серпень 1941 р.)⁴⁹⁶**

Національ- ність	Дорослих		Дітей				Разом
	Чолов.	Жінок	До 7 літ		Від 7 до 16 літ		
			Чолов.	Жінок	Чолов.	Жінок	
Німці	13	53	5	2	4	1	78
Українці	1664	2269	249	239	367	348	5136
Росіяни	401	842	71	58	96	103	1571
Поляки	2597	3513	453	398	833	746	8540
Євреї	5363	9248	906	921	1571	1755	19763
Чехи	162	202	30	21	34	35	484
Білоруси	73	94	10	11	15	10	213

⁴⁹³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. Документы и материалы: В 3-х т. – К., 1985. – Т. 1. – С. 307.

⁴⁹⁴ Барац В. Назв. праця. – С. 12.

⁴⁹⁵ Там само.

⁴⁹⁶ ДАРО, ф. Р-33, оп. 1, спр. 355, арк. 1.

Це був пролог великої трагедії. «Почалося знуцання над євреями, – згадувала згодом очевидець тих трагічних подій. – Спочатку змусили їх носити на рукаві нашивку у вигляді жовтої шестикутної зірки. Потім зірку Давида на рукаві замінила кругла нашивка на грудях і спині»⁴⁹⁷. Це візуальне виділення євреїв з-поміж інших мешканців міста – важливий компонент т. зв. остаточного розв’язання єврейського питання.

Цей евфемізм, що використовувався нацистами, набув конкретного зловісного звучання 7–8 листопада 1941 р. – у дні, коли Рівне почало втрачати властиве йому соціокультурне ество. Напередодні в місті розповсюджено розпорядження окупаційної влади: «Всім євреям зібратися о 6–7 годині ранку на центральній площі міста, взявши з собою цінності і речі першої необхідності»⁴⁹⁸.

«Ранок ... був похмури́м, – розповів згодом один із небагатьох рівненських євреїв, якому пощастило вижити в ті листопадові дні. – Під мокрим снігопадом почали збиратися люди. Старих, калік і дітей родичі вели попід руки. Матері на руках несли немовлят. З лікарень і клінік на ношах везли важко хворих. Сюди привели навіть жінку, яка народила в цю ніч дитину.

Тисячі людей зібралися на площі. О десятій годині ранку площа була оточена жандармерією і поліцією. Всім присутнім було наказано залишити свої речі. Центральними вулицями нескінченним потоком йшли матері і батьки, діти і старики. В натовпі йшов відомий хірург Коган. Він йшов у білому халаті... Фашистські іроди забрали його безпосередньо з операційної. Він був не один, поруч із ним йшли лікарі: Натензон, Песле, Орловська й багато інших»⁴⁹⁹.

Що було далі, згодом розповів Х. Лернер: «Ніхто не думав, що йде на смерть. Якби хтось здогадався, то не пішов би на площу. Там, на площі, у людей відібрали всі цінності та продукти. Величезний натовп народу, оточений есесівцями, був спрямований за 2 км від Рівного в місцевість, що називається Сосонки.

Людей почали виводити з натовпу і підводити до викопаних ям. Там людей примушували роздягатися. Голі люди, серед них – жінки, старики, діти, у тому числі вагітні жінки, повинні були йти по колодах, які були перекинуті через яму. Коли партія людей йшла по колоді, лунала черга з кулемета – і люди падали прямо в яму.

⁴⁹⁷ Данильчук Г. Ф. Рівне у долях його мешканців / Г. Ф. Данильчук. – Рівне : ПП ДМ, 2012. – С. 64.

⁴⁹⁸ ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 15.

⁴⁹⁹ Гон М. М. Голокост на Рівненщині (Документи та матеріали) / М. М. Гон. – Дніпропетровськ : Центр «Ткума»; Запоріжжя : Прем'єр, 2004. – С. 52–53.

Деякі намагалися тікати, але це було неможливо – суцільний ланцюг [охоронців] оточував цю місцевість. Утекти намагалися цілі групи – німці кидали в них гранати»⁵⁰⁰.

Цю розповідь доповнює Х. Новаковська: «Підходячи до Сосонок, ми зрозуміли, що прийшли на смерть. Перед моїми очима постала жахлива картина, від якої навіть тепер, коли загроза смерті давно минула, кров стигне в жилах.

Рів був довжиною метрів у 100. Через рів перекинуті колоди. На колодах, вишикувавшись у потилицю, стоять чоловік 10–20. Довга черга з автомата – й люди, як скошене колосся, падають у ями.

Неподалік від рову було ще кілька ям. Усіх примушували роздягатися догола і підходити до ями – чоловіки і жінки окремо. Кожен [кат] практикував свій спосіб убивства: одних шикували вздовж ями обличчям до ями, і німець по черзі стріляв кожному в потилицю, інших ставили перед ямою на коліна, третіх примушували бігти до ями, і коли людина наближалася до ями, у неї стріляли і т. д.

Одних маленьких дітей кидали в ями живими, інших підкидали вгору і стріляли на льоту. Усе це супроводжувалося передсмертним стогоном та криками вмираючих і реготом катів. Якщо хтось із приречених намагався втекти, його пристрілювали. Попрацювавши таким чином годину-другу, німець підходив до столика, випивав чарку горілки, закушував бутербродом із ковбасою і знову продовжував свою мерзотну роботу»⁵⁰¹.

Жертвами злодіянь у Сосонках стали 17,5 тис. євреїв Рівного. За масштабністю здійсненого злочину ця акція поступалася тільки тим, які відбулися в Києві та Кам'янець-Подільському. У першому 29–30 вересня 1941 р. розстріляно біля 34 тис. євреїв, місяцем раніше у Кам'янці-Подільському – 23600 євреїв⁵⁰².

Жертв розстрілу в Сосонках нашвидкуруч засипали землею. Згідно з задумом убивць, ніхто не мав знати того, що сталося в цьому місці – колись мальовничому лісі, куди рівненських школярів вносили на цілоденні прогулянки вчителі. «...Ліс був дуже великий, – згадували ті учні, котрим довелося бувати на таких вилазках, – поєднувався з молодим модриновим лісом, таємничим і загадковим у своєму мовчанні – він сягав аж Колоденки до місцевих лісів, які тягнуться невідомо як далеко»⁵⁰³.

⁵⁰⁰ ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 18.

⁵⁰¹ Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944). Сборник документов и материалов / Ред. Ицхак Арад. – Иерусалим, 1991. – С. 151–152.

⁵⁰² Круглов А. Уничтожение евреев в г. Ровно в начале ноября 1941 года в свете немецких документов / Александр Круглов // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2012. – № 1 (11). – С. 104.

⁵⁰³ Римвід-Міцкевич В. Спогади зі шкільних років у Рівному. 1900–1906 / Владислав Римвід-Міцкевич // Рівненська гімназія: 1839–1921. Історія. Спогади. Документи / Упоряд. В. Луц, О. Морозова. – Рівне, 2014. – С. 250.

Фрагмент меморіалу в Сосонках*

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rivnepost.rv.ua/news/sosonki-babin-yar-rivnoho>.

Щороку бували в Сосонках й євреї. Саме в цьому лісі юдеї відзначали Лаг Б'Оймер – одне зі свят, котре супроводжується палінням багаття. «В минулому, – розповідала Х. Мусман про життя рівненських євреїв, – все місто, старі й малі, хто пішки, хто користуючись послугами візників вибирався в цей день у Сосонки й там влаштовувалися пікніки та ігри. Німці, вірогідно, були непогано поінформовані про життя євреїв міста Рівне, якщо обрали саме це місце для проведення страти»⁵⁰⁴.

Після розстрілів у Сосонках – місці, яке в рівнян різних віросповідань асоціювалося з радістю, розрадою, ця місцина мала назавжди замовкнути, забути злочин, що відбувся тут в листопаді 1941 р.

---

* Меморіал жертвам Голокосту в урочищі Сосонки в його сучасному вигляді відкрито в 1991 р. Детальніше див.: Долганов П. Меморіальний текст Рівного: дилеми ідеологічної деколонізації / реідеологізації / Петро Долганов // Місто пам'яті – місто забуття: палімпсести меморіального ландшафту Рівного / Максим Гон, Петро Долганов, Наталія Івчик. – Рівне: Волин. обереги, 2017. – С. 121–125.

⁵⁰⁴ Мусман Х. Назв. праця. – С. 83.

Меморіальний знак в урочищі Сосонки

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wikimapia.org/19362715/ru/Мемориал-Сосенки>.

Із приводу могил, де покоїлися тисячі невинних жертв, М. Поллак промовисто зауважив: «Безіменні жертви мусили навіки зникнути зі світу. Безслідно. Щоб ніхто не запалив свічку на місці їхнього останнього пристанку, не поклав квітів чи вінків, не проказав молитву – будь-якою мовою. Це кричуще порушення всіх звичаїв і правил наших країн, за яким ритуальне прощання під час похорону підкреслює унікальну ідентичність померлих. Це порушення є проявом неповаги до жертв, способом принизити їх ще й після смерті. Загрібаючи померлих, наче тварин, їх навіки позбавляють приналежності до людського суспільства. На них дивляться не як на людей, а як на скотину, що не заслуговує кращої долі»⁵⁰⁵. Зрозуміло, міркування М. Поллака цілком правомірно можна застосувати й щодо Сосенок тих днів, коли тут загинули кількадесят тисяч рівненських євреїв...

Серед рівнян виявилися одиниці тих, хто розгадав злодійські наміри окупаційної влади, тих, хто завчасно зрозумів причини концентра-

⁵⁰⁵ Поллак М. Отруєні пейзажі / Мартін Поллак ; переклад з німецької Неля Ваховська. – Чернівці : Книги – XXI, 2015. – С. 28.

ції євреїв на початку листопада 1941 р. на Грабнику. Усвідомлення перспективи загибелі від куль злочинців зумовило дилему визначення своєї поведінки в такій екстремальній ситуації. Велетнями духу тієї зловіщої осені стали євреї, що наважилися протиставитися волі нацистів актами суїциду. 3-поміж мешканців Рівного, які виявили свій спротив у такий спосіб, – вчителі рівненської гімназії «Гарбут» Зайдман, Гріцман та його дружина, Крулік...⁵⁰⁶

Останній – один з найталановитіших учителів цього навчального закладу. «Історію він викладав так, – згадувала згодом Хая Мусман, якій пощастило вижити в попелищі Голокосту, – що ми вживалися в епохи, які канули в Лету. Переказування учням сухих фактів і дат його не задовольняло. Він навчив нас співпричетному ставленню до історії. Ми «жили» в Афінах, «воювали» в Пунічних війнах, ненавиділи хрестоносців та відчайдушно дискутували чи був Наполеон позитивним чи негативним героєм»⁵⁰⁷.

На долю Круліка – невисокого чоловіка з великими карими очима, непересічного педагога, що зачаровував учнів своїми знаннями й манерами, пересічного рівнянина, який створив сім'ю незадовго до початку Другої світової війни й овдовів невдовзі після появи свого первістка, випало особливе випробування: він власноруч подав своїй малолітній доньці стакан з отрутою...⁵⁰⁸

Тих із євреїв Рівного, котрі не були розстріляні в акції 7–8 листопада 1941 р., наступного місяця силоміць запроторено в гетто. Воно знаходилося на кількох вулицях (сучасні Дорошенка, Коцюбинського, Пирогова та ін.⁵⁰⁹) поміж залізничними коліями та пивзаводом.

Рівненське гетто стало вимушеним притулком 5200 чол.⁵¹⁰ Вони усвідомлювали, що їхнє життя залежить від потреби окупантів у них як робочій силі (як виявилось згодом, і це не гарантувало порятунку). Тому всі, хто міг працювати, шукали собі заняття. Одні робили в майстернях, які утворилися в гетто (кравецькі, швейні, в'язання светрів, панчішні тощо)⁵¹¹, інші ходили на роботу в «арійську» частину міста.

Окупанти послідовно експлуатували працю тих рівненських євреїв, що залишилися живими. Задля відтворення реалій того часу наведемо фрагмент спогадів однієї з рівнянок, котру, спільно з іншими євреями, взимку 1941 р. примушено прибирати приміщення синагоги, де мала

⁵⁰⁶ Мусман Х. Назв. праця. – С. 46.

⁵⁰⁷ Там само. – С. 45.

⁵⁰⁸ Там само. – С. 45–46.

⁵⁰⁹ Данильчук Г. Ф. Назв. праця. – С. 64.

⁵¹⁰ ДАРО, ф. Р-33, оп. 8, спр. 42, арк. 2.

⁵¹¹ Барац В. Назв. праця. – С. 24.

розташуватися реміснича майстерня: «День був морозним, дув сильний вітер. Воду для миття вікон та підлог довелося черпати з колодязя та нести на другий поверх. У синагозі не було ніякого палива, і ми були змушені розтоплювати піч і підтримувати вогонь за допомогою розірваних єврейських молитовників, що валялися на підлозі. Ми мили підлогу теплою водою, але в синагозі було настільки холодно, що наші руки із обледенілою шматкою майже примерзали до підлоги. На мені було літнє пальто... Повернувшись увечері додому та побачивши свої спухлі, почервонілі, потріскані руки, я розплакалася як дитина. Цю роботу я буду пам'ятати все своє життя»⁵¹².

Життя бранців гетто було нестерпним. Нестача житла призводила до того, що в одному помешканні часто-густо проживали незнайомі люди. Дошкуляла нестача харчів. Пайка хліба стала основною складовою харчування. Ситуація ускладнювалася тим, що, згідно з розпорядженням гебітскомісара Рівного від 16 серпня 1941 р., євреям заборонялося купувати будь-що на ринку.

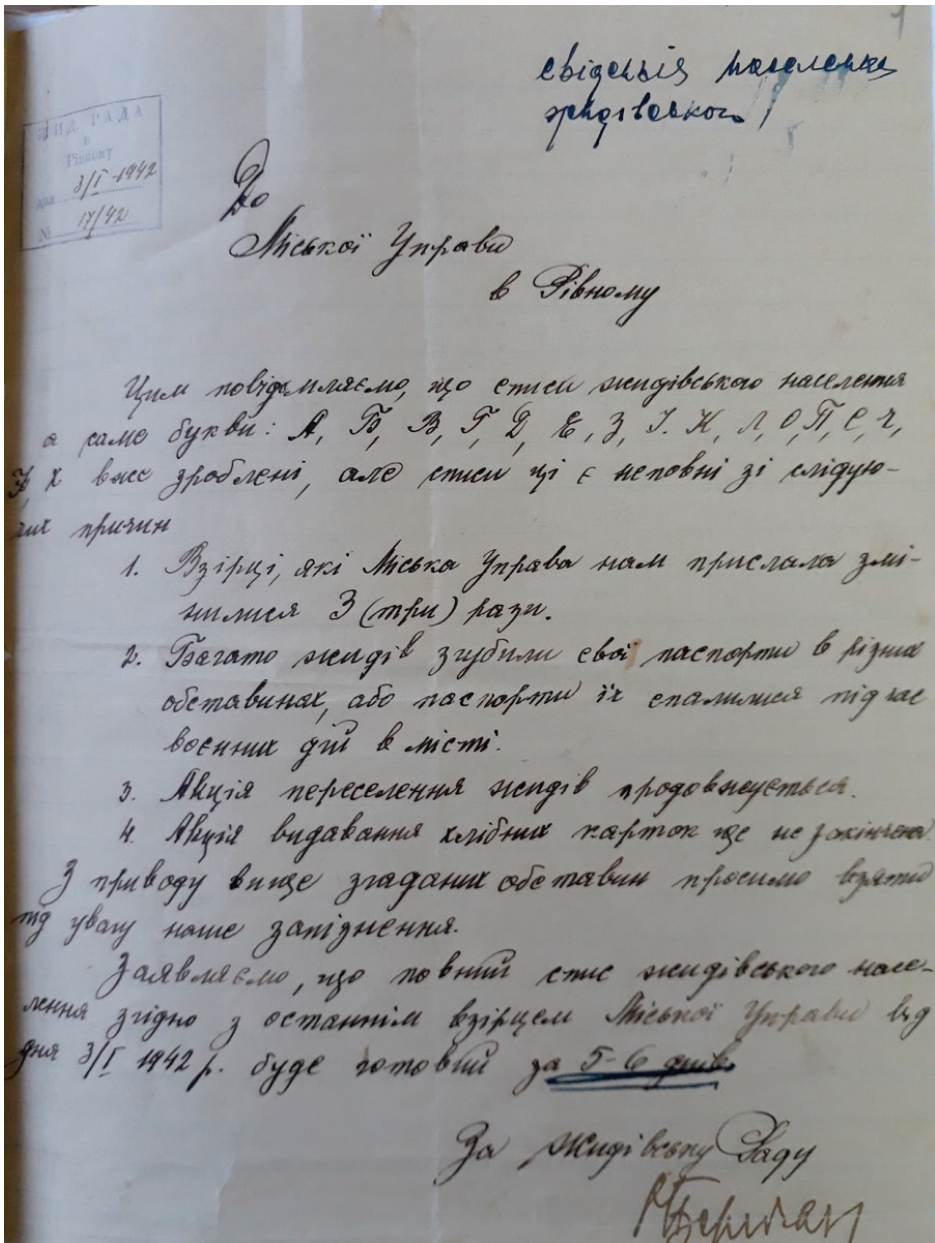

**Фотографія масового вбивства у Сосонках, листопад 1941 р.
Конфіскована в 1944 р. у німецького офіцера жителем Рівного
Іполитом Сітовським**

Бердз Дж. Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р. / пер. з англ. Д. Аладька. – Рівне : Волин. обереги, 2017. – С. 94.

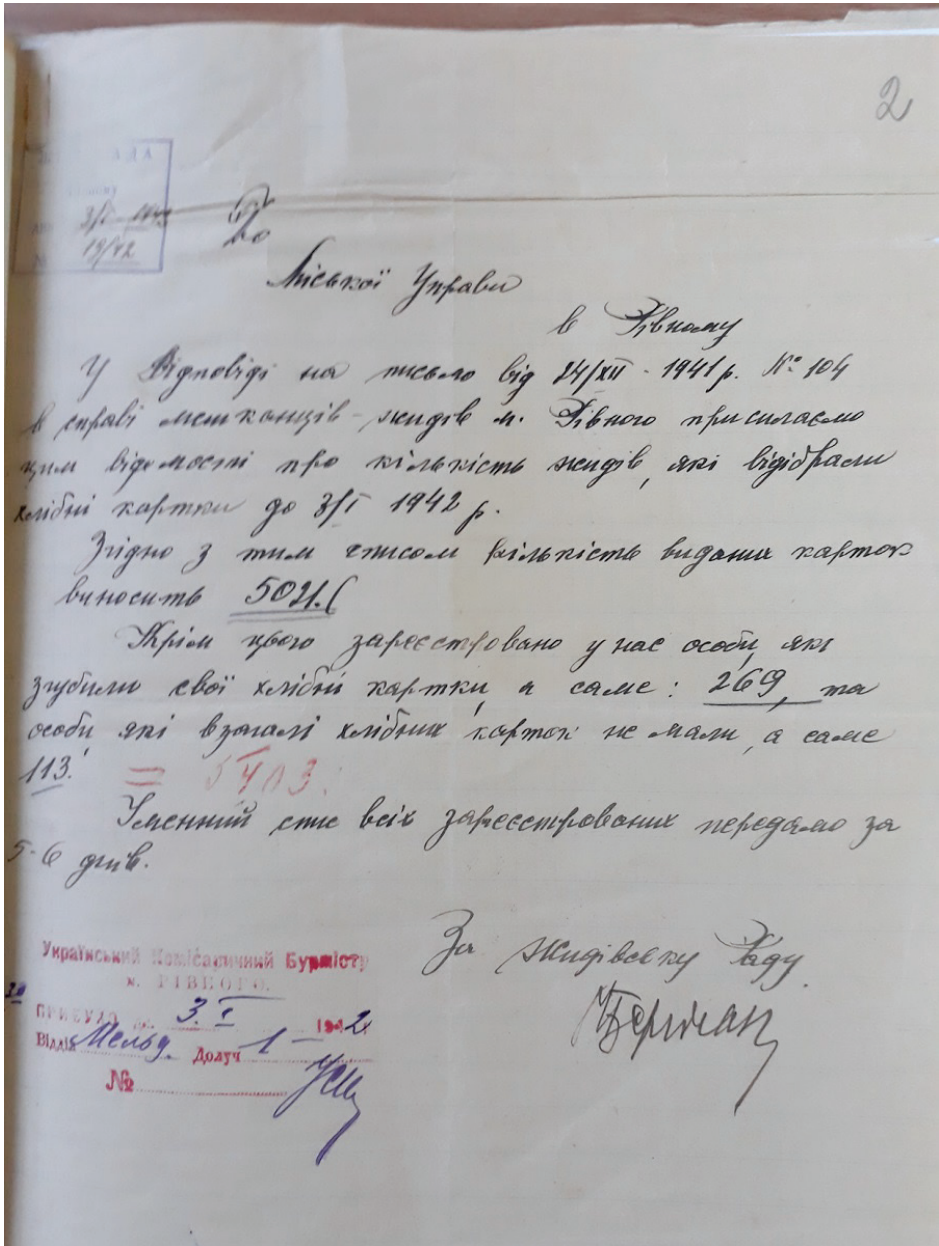
⁵¹² Барац В. Назв. праця. – С. 40.

Переписка юденрату з окупаційною владою щодо виконання ним завдання
про реєстрацію євреїв Рівного (січень 1942 р.)

ДАРО, ф. Р-33, оп. 8, спр. 42, арк. 1.

Переписка юденрату з окупаційною владою щодо кількості євреїв у Рівному (січень 1942 р.)

ДАРО, ф. Р-33, оп. 8, спр. 42, арк. 2.

128

№	Прізвище, ім'я та по батькові	Рік народж.	Місце народж.	Факт
5032	103 Мошко Тосілович	1891	Александр	малозінер з.р.
5033	" Лануз Міл Сергійович	1889	"	робіт. жінка
5034	" Тосін Мошкович	1922	"	" син
5035	" Сергій "	1924	"	слюсар "
5036	Юкелюк Тетко Абрамович	1910	Селіще	молдр з.р.
5037	" Сара Тетківна	1936	Рівне	— дочка
5038	Юштієїн Лєв Шибілівна	1901	Острозька	д.х з.р.
5039	" Тосін Срулевич	1934	Рівне	— син
5040	" Тейла Срулевна	1930	"	— дочка
5041	Юліт Сергій Лузерович	1888	Городище	молдр з.р.
5042	" Мала Генцієвна	1885	Хорез	тіркієвська жінка
5043	Юштієїн Валер Срулєвич	1936	Рівне	— син
5044	Юнік Ріва Лейбівна	1921	"	Валхар з.р.
5045	Юсффе Рудя Авруїтні	1914	Валдрівка	" з.р.
5046	Юнігман Ліва Міхлівна	1885	Паротич	руководиця жінка
5047	" Валер-Іллін Мерґа	1877	"	" з.р.
5048	" Зотер Валдрівна	1905	Рівне	" дочка
5049	Юкелєс Рудя Валдрівна	1909	Мешчорис	кравець з.р.
5050	" Луна	1935	"	— син
5051	103 Халіна Моше Давідовна	1883	Александр	робіт. з.р.

Минь

Фрагмент списку єврейського населення в м. Рівне
(січень 1942 р.)

ДАРО, ф. Р-33, оп. 8, спр. 42, арк. 128.

Однак матеріальні негаразди відходили на другий план. Першочерговим було завдання вижити, адже всі бранці гетто знали про розстріляних у Сосонках. Та й життя в окупованому місті нагадувало саме про себе: зневага, знущання, переслідування з боку нацистів, безслідне зникнення людей...

Одна з вулиць рівненського гетто

Криваві жорна війни. Трудова повинність на Рівненщині у 1941–1944 роках. Спогади, документи, факти / Ред.-уклад. Святослав Ситай. – Рівне : О. Зень, 2013. – С. 79.

Липневого дня 1942 р. до залізничної станції Рівне прибув потяг. Звістка про це приголомшила євреїв. І все ж, мабуть, ще була надія. Бранці гетто звертали увагу на напис на вагонах: «Відділення з переселення євреїв»⁵¹³.

Проте подальші події не віщували добра. Із роботи не повернулася частина робітників-євреїв. Окупанти загнали їх у приміщення кінотеатру Зафранів. Ті євреї, що потрапили сюди 13 липня, додому не повернулися⁵¹⁴.

⁵¹³ Барац В. Назв. праця. – С. 56.

⁵¹⁴ Там само. – С. 58.

**Сучасний вигляд вулиці Дорошенка, яка в час Голокосту
була частиною рівненського гетто**
Фото автора.

**Сучасний вигляд вулиці Воля, яка в час Голокосту
була частиною рівненського гетто**
Фото автора.

Тим часом гетто оточили есесівці та поліціанти. У ніч із 13 на 14 липня 1942 р. розпочалася акція з його ліквідації. В. Барац, якій пощастило втекти з гетто напередодні акції й заховатися в місті завдяки українцеві Якову Сухенку*, згодом писала: «Боже! Що це була за ніч! Небо все в зірках. Здалеку через вікно – спалахи ракет над гетто. Звідти доносяться звуки майже безперервної стрілянини. Чулися – а чи це мені вже тільки видавалося? – крики, плач і гавкіт собак. Все зливається в один нестямний гул...»⁵¹⁵

Яків Сухенко, 1940 р.

Усач А. Яків Сухенко: обличчя людини / Андрій Усач [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/blogy/usach-andr/usach-sukhenko>

Описати те, що відбувалося тієї ночі в місті важко. Тому віддаймо слово очевидцям: «Невдовзі після 22.00 гетто було оточене великим загоном СС і втричі більшими за кількістю українськими поліцейськими, – стверджував Герман Фрідріх Гребе. – Потім були включені юпітери, що були встановлені довкола і всередині гетто. Групи СС та поліції по 4–6 чоловік вдиралися в будинки або намагалися увірватися в них. У тих випадках, коли вікна й двері були зачинені і мешканці не хотіли від-

* Докладніше про подвиг Якова Сухенка див.: Барац В. Бегство от судьбы / Варвара Барац. – М., 1993. – 149 с.; Усач А. Яків Сухенко: обличчя людини / Андрій Усач [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/blogy/usach-andr/usach-sukhenko>

⁵¹⁵ Барац В. Назв. праця. – С. 59.

чиняти, СС і поліція зламували вікна та двері й вдиралися в будинки. Людей, що проживали в них, виганяли на вулицю в тому вигляді, в якому їх заставали, незалежно від того були вони одягнутими чи ні. Оскільки в більшості випадків євреї відмовлялися виходити з домів і чинили спротив, СС і поліція застосовували силу. Нарешті, ударами хлестів, ніг, кулаків та прикладів рушниць їм вдалося очистити будинки. Людей виганяли з помешкань із таким поспіхом, що в деяких випадках маленьких дітей було залишено в ліжках. На вулицях жінки гукали своїх дітей, а діти батьків. Це не заважало есесівцям ударами змушувати людей бігти дорогою до тих пір, допоки вони не добігали до товарного потягу»⁵¹⁶.

«Людей позаганяли [у вагони], – згадувала згодом очевидець тих подій В. Кулія, – і втрамбували, як оселедців у бочці. А на вулиці спека, крик стоїть, діти ж малі з ними, спрага. Спакували й кудись відправили»⁵¹⁷.

«...Оскільки кілька сімей забарикадувалося в особливо міцних будівлях і двері не можна було вибити за допомогою ломів та брусів, – розповідав Г. Гребе, – їх двері підірвали ручними гранатами. Позаяк гетто в Рівному розташовано неподалік залізної дороги, більш молоді люди намагалися втекти з території гетто через залізничні колії. Оскільки юпітери не могли освітлювати цю дільницю, її освітлено сигнальними ракетами. Усю ніч гнані, побиті й поранені люди рухалися освітленими вулицями. Жінки несли своїх мертвих дітей на руках. Деякі діти тягнули до потягу за руки та ноги своїх батьків. Весь час у гетто роздавалися крики: «Відчиніть двері, відчиніть двері»...

[...] Я бачив на вулицях, якими йшов, силу-силенну трупів різного віку та обох статей. Двері будинків були відчинені, шибки вибиті. На вулицях валялися фрагменти одягу, черевики, панчохи, жакети, кепки, шляпи, пальто тощо. На куті одного з будинків лежала дитина з розбитим черепом, якій не було й року. Кров і мозок розприскані по стіні будинку й вкривали землю довкола немовля. На дитині була тільки коротка сорочка [...] Я бачив віз із двома кіньми. На ньому лежали трупи, що вже закам'яніли. З воза звисали руки й ноги. Він рухався до товарного потяга...»⁵¹⁸

Із такого жахиття розпочалася дорога у вічність останніх рівненських жертв Голокосту...

⁵¹⁶ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. – К. : Ин-т иудаики, 2002. – С. 392.

⁵¹⁷ Данильчук Г. Ф. Назв. праця. – С. 64.

⁵¹⁸ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. – С. 393.

Хтозна, що робили ці приречені люди в останні години свого життя. Плакали? Проклинали долю? Молилися? Достеменно відомо інше: їхня вимушена мандрівка була недовгою. Діставшись містечка Костопіль, потяг зупинився. Невдовзі всіх його пасажирів розстріляли.

Там, під Костоподем, покояться 5 тис. безіменних жертв⁵¹⁹. Ні документів, ні прізвищ. Згадка про них – наша пам'ять і приголомшливі рядки документів. Ось один із них: «При розкритті могили на околиці міста Костополя зафіксований труп матері, яка тримала в руках двох маленьких дітей. Череп матері був прострілений, у дітей вогнепальних поранень не виявлено»⁵²⁰.

А в самому гетто ще протягом кількох днів військові та поліція ретельно обшукували всі приміщення, що могли слугувати за схованку євреям. Усіх, кого знаходили, безжалісно знищували⁵²¹.

Рівняни мовчазно споглядали на місто, яке втратило більшість своїх мешканців. Дехто заходив у спорожнілі будинки, у яких раніше мешкали жертви Голокосту. Серед них – тоді ще зовсім юна З.Нестерова-Ніколаєвич, котра наважилася переступити поріг зруйнованого дому на вул. Міцкевича, де раніше разом із батьками проживала її шкільна подруга Фейга. «Там побачила на підлозі потоптану нашу шкільну довоєнну фотографію...»⁵²²

Світлина закарбувала тих, хто жив у цьому місті. Фотокартка, як і десятки тисяч інших, які були знищені в час Другої світової війни та повоєнне лихоліття, відтворювала обличчя тих рівнян різних національностей і віросповідань, які ще кількома роками раніше жили поруч...

Тим кільком десяткам євреїв Рівного, кому пощастило вижити в полум'ї Голокосту⁵²³, довелося йти по життю без них – світлин, що фіксували миті дитинства й юності, «протоколювали» членів сімей і родин, обличчя коханих і товаришів. Їм, як-от Хаї Леї Детинко, довелося жити на самоті зі спогадами, не маючи візуальних підтверджень свого минулого, оберігаючи в пам'яті обриси міста, яке назавжди розпрощалося зі значною частиною своїх мешканців.

Єврейське Рівне зникло...

⁵¹⁹ Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji i na Wołyniu w latach 1931–1948 / Grzegorz Hryciuk. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005. – S. 265.

⁵²⁰ ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 212–213.

⁵²¹ Барац В. Назв. праця. – С. 60.

⁵²² Данильчук Г. Ф. Назв. праця. – С. 123.

⁵²³ Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji i na Wołyniu w latach 1931–1948. – S. 265.

Adnotacja

Równe w pierwszej połowie XX wieku – prowincjonalne wołyńskie miasteczko, które mało czym różniło się od innych miasteczek znajdujących się na zachodnich terenach Wołynia. Chyba tym, że w ciągu dwudziestolecia między wojnami światowymi liczba jego mieszkańców była największa w województwie Wołyńskim.

Jak i w innych miasteczkach tego regionu (zwłaszcza, Korcu, Bereźnie, Rożyszczach, Małym Uściługu) większość mieszkańców Równego – Żydzi. W końcu lat 20-ch. XX wieku oni stanowili 80 % mieszkańców tego miasteczka, w następnym dziesięcioleciu – 55,9 %.

Na stronach tej książki opowiada się o Żydach, którzy mieszkali w tym mieście ramię w ramię z przedstawicielami innych narodowości. Ta opowieść nie jest «krok po kroku». Napewnie, to nie jest nawet możliwe w ogóle. Przecież historiografia Żydów Równego nie jest duża. Próba przez członków organizacji «Tarbut» napisać taką historię przed początkiem pierwszej wojny światowej nie zakończyła się pomyślnie. Nie było napisano jej i w latach 1918–1939. Dopiero po Holokauście, w drugiej połowie lat 50-ch XX wieku, w Izraelu ukazała się księga pamięci o wspólnocie żydowskiej tego miasta (znacznie później przetłumaczono ją na język angielski). W ciągu kilku dziesięcioleć ona była jedyną pracą opisującą dzieje Żydów rówieńskich. W 1994 r. w Nowym Jorku ukazały wspomnienia o międzywojennym Równem byłej mieszkanki Chaya Musman. Później, w roku 2013, ukazała drukiem książka amerykańskiego uczonego Juffrey Burds o Holokauście w Równem.

Tymczasem w krajoznawstwie podczas istnienia ZSRR wątki narodowe nie wyświetlano. Tylko w ostatnich dziesięcioleciach w nim zjawiała się wizja żydowska. Ale ona i do dzisiaj zostaje na marginesie, a więc jest taką, która nie odzwierciedla głównych wątków historii Żydów Równego.

Współczesne dzieje tego miasta są nierozzerwalnie związane z upadkiem imperium rosyjskiego oraz stanowieniem na jego gruzach państw narodowych. Dlatego autor poświęca dużo uwagi udziału Żydów w życiu społeczno-politycznym. Ostatnie lata pierwszej wojny światowej oraz ukraińskiej rewolucji narodowej – to nie główny temat tej opowieści. Główną uwagę poświęcono czasowi, kiedy Równe, jak i część ziem zachodnioukraińskich, wchodziło w skład II Rzeczypospolitej – państwa, w którym każdy naród miał możliwość bronić swoich interesów. Te zadania rozwiązywały przede wszystkim partie polityczne oraz koalicyjne narodowościowe organizacje. A więc w książce opisano proces stanowienia i działalności Żydowskiej Rady Narodowej, partii, organizacji społecznych (zwłaszcza, Żydowskie Centralne Towarzystwo Emigracyjne w Polsce, która udzielała pomocy tym, kto pragnął

opuścić Ukrainę Radziecką czy Rosję i przez Polskę emigrować do krajów Europy). Z pomiędzy stronnictw działających w Równem, główną uwagę poświęcono syjonistom, których popierała większość mieszkańców Równego, również tym struktutom, w których stawiano jako cele swojej działalności odrodzenie państwa żydowskiego w Palestynie («Palestyńskie Towarzystwo Emigracyjne», «Liga Pomocy Pracującym w Palestynie»). Autor nie ominął uwagę również inne tendencje w życiu społeczno-politycznym Żydów: ich pragnienia zintegrować się z II Rzeczpospolitą. Oprócz szeregu partii dążących do tego celu, «Żydowski Klub Społeczny» – propagandysta idei wychowania obywatelskości wśród Żydów Równego.

Wzrost antysemityzmu w Europie nie ominął również tego prowincjalnego miasteczka. W drugiej połowie lat 30-ch Równie stało areną działań polskich nacjonalistów skierowanych przeciwko Żydom. Oni cierpieli od ulicznego bandytyzmu, nastrojów ksenofobicznych wśród części miejscowych Polaków, którzy od czasu do czasu demonstrowali swoją niechęć do nich. Te nowe tendencje w stosunkach narodowościowych w Równem ujawnia się na tle procesów społeczno-politycznych w II Rzeczpospolitej ostatnich przedwojennych lat oraz na arenie międzynarodowej. Szczególnie na tle wypowiedzenia przez Warszawę tzw Małego Wersalskiego Traktatu – umowy pomiędzy Polską a państwami Ententy, która gwarantowała prawa mniejszości narodowych w tym państwie.

W ciągu całego dwudziestolecia międzywojennego Równie jest miastem, w którym branża przemysłowa znajdowała na marginesie. Tu istniałe nieliczne fabryki. Właścicielami kilku z nich byli Żydzi. Na początku lat 30-ch niektórym z nich udało się wyjść na rynki zewnętrzne, sprzedając swoje towary do poszczególnych państw Europy. Wśród najbardziej znanych przedsiębiorców Równego – Majer Pisiuk i David Stok. Wizerunek tych osób, jak i innych znanych Żydów, pokazano na stronach książki.

W strukturze zawodowej Żydów są dużo rzemieślników: w roku 1930 w Równem istniało 546 warsztatów, 95 % z nich – drobne rzemieślnicy. Warsztaty, w których pracowali najemni pracownicy, – wyjątek z reguły. Część drobnych rzemieślników, jak i handlarzy, są bohaterami tej książki. Ich losy, jak i losy proletariuszy, opisano na tle historii codzienności i życia społecznego. Jednym z wątków historii społecznej jest prostytutka, która gwałtownie wzrosła w mieście w latach światowego kryzysu gospodarczego 1929–1933 oraz niespotykanego od czasów pierwszej wojny światowej upadku poziomu życia mieszkańców Równego.

Jak większość ludności miasta, przedstawiciele Żydów brali aktywny udział w działalności organów lokalnego samorządu. Wysiłki, żeby wyprzeć tę mniejszość z niego, jest jedną z tendencji życia społeczno-politycznego województwa Wołyńskiego lat 30-ch.

Socjokulturowe «korzenia» – obiektywny czynnik uwzględniający integrację judaistów, ich współdziałanie. W jego środku – wyznaniowa gmina. Oprócz judaistów miasta, do niej wchodził również ci, którzy mieszkali w pobliskich okolicach: w gminach Aleksandria, Dziatkiewiczze i Klewań.

Gminy wyznaniowe (kahaly) pełniły szereg funkcji, opierających się na zasadach współdziałania «Swoich». Dominowanie w nich ortodoksów popierały nie wszyscy rówieńscy judaishi. Część z nich szła noga w nogę z liberalnymi poglądami tego czasu. Zrzeszone w rozmaitych strukturach partyjnych, oni wymagali przekształcenia gmin wyznaniowych w narodowościowe. To było nowoczesne rozumienie żydostwa: nie jak wspólnoty religijnej, a samodzielnego, повноцінної народу.

Żydzi Równego współdziałali w licznych organizacjach zawodowych i publicznych. Szczególną rolę odegrały z-pomiędzy nich te, które opiekowały się nad rodzącymi kobietami, dziećmi-sierotami, ludźmi w podeszłym wieku. Nie mniejszym autorytetem cieszyły się struktury, który opiekowały się edukacją dzieci, pomagały żydowskim nastolatkom nauczyć się tych czy innych zawodów. Popularnymi również były inne instytucje, a mianowicie, harcerskie oraz te, które opiekowały się biednymi Żydami.

«Ściany» rówieńskiego sztetlu zadrżały z początkiem drugiej wojny światowej w skutek okupacji Zachodniej Ukrainy przez ateistyczny ZSRR. Żydzi, jak i inne narodowości, okazały się pod presją systemu totalitarnego. Prawdę mówiąc, podczas krótkotrwałej sowietyzacji oni «spróbowali» i równość obywatelska – zasadę znieważoną w Polsce w drugiej połowie lat 30-ch XX wieku.

Okupacja Równego przez armie III Rzeszy – końcowy dramat żydowskiej historii miasta. Rozstrzelanie 17,5 tys z nich w Sosonkach w listopadzie 1941 r., brutalne zabójstwo więcej niż 5 tys. więźniów rówieńskiego getto w lipcu 1942 r. – zbrodnicze akordy «ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej».

Żydowskie Równe zniknęło...

Abstract

In the first half of the twentieth century Rivne was a provincial Wołyń town not unlike any other in the Western part of Volhynia. Except that its population was the largest in the Volhynian Voivodeship during the two decades between the world wars.

As in other towns of this region (including Korets, Berezno, Rozhyshcha, Maly Ustyluh) most of the inhabitants of Rivne were Jews. In late 1920s, they accounted for 80% of the inhabitants, and 55.9% in the following decade.

This book tells a story about the Jews living side by side with representatives of other ethnic groups in the city. This narrative is not, and apparently cannot possibly be, continuous. After all, the historiography of the Jews of Rivne is not that voluminous. The effort to write such an account by members of the Tarbut on the eve of the First World War fell short. It was not to happen between 1918 and 1939 either. Only after the Holocaust, in the second half of the 1950s, was a book about the Jewish community of this city published in Israel (much later it was translated into English). For several decades, it was the only work to relate the history of the Jews of Rivne. 1994 saw the New York publication of memoirs about the Interbellum Rivne by the former town-dweller Chaya Musman. In 2013, American scholar Jeffrey Burds published his book on the Holocaust in Rivne.

More often than not, the Soviet regional studies skirted the ethnic matters. It was only in the latter decades of the USSR period when a Jewish perspective appeared in the academic discourse. But that granted, it still remained explicitly marginal and failed to reflect the major events in the history of the Jews of Rivne.

Modern history of the city is inextricably linked with the collapse of the Russian Empire and the formation of the national states on its ruins. This is why the author painstakingly highlights the participation of Jews in public and political life. The closing stages of the Great War and the years of the Ukrainian national revolution are just a small part in the principal argument of this chronicle. The main focus of the book is on the period when Rivne, like other parts of West Ukrainian lands, was part of Rzeczpospolita Polska, a state where every nation had the opportunity to defend its interests. These tasks were primarily carried out by political parties and national coalition bodies. Hence, the book reconstructs the formation process and activities of the Jewish National Council, parties, and grassroots organizations, including the Jewish Central Emigration Association of Poland which assisted those who sought to leave the Soviet Ukraine or Russia to emigrate to European countries via Poland. Among the parties functioning in Rivne, close attention has been paid

to the Zionists who commanded the support of majority of inhabitants as well as to the organizations committed to the restoration of the Jewish state in Palestine ("Palestine Emigration Society", "The League of Assistance to Workers in Palestine"). The author has also identified another trend in the social and political life of Jews: their attempts to integrate into Rzeczpospolita Polska. In addition to a number of parties that professed such a goal, the "Jewish Civic Club" advocated the idea of fostering civic engagement among Jews of Rivne.

Increasing anti-Semitism in Europe did not spare this provincial town. In the second half of the 1930s, Rivne suffered from the actions of the Polish nationalists against the Jews. They were subjected to street gangsters, xenophobic sentiments among local Poles who occasionally demonstrated their resentment to Jews. These new trends in interethnic relations in Rivne have been shown against the backdrop of social and political developments in Rzeczpospolita Polska during the years preceding the outbreak of war and broader international area with Warsaw denouncing the so-called "Little Treaty of Versailles", an agreement between Poland and the states of the Entente that had determined the rights of national minorities in that state.

Throughout the Interbellum, Rivne was a city where the economic industrial sector was virtually nonexistent. There was only a handful of factories operating there. Several of them were owned by Jews. In the early 1930s, some of them managed to enter the external market and export their produce to a few countries in Europe. Among the most successful businessmen in Rivne were Mayer Pysyuk and Davyd Stok. The book outlines their lives along other Jewish business success stories.

Artisans constituted a considerable portion in the Jewish professional makeup: in 1930, there were 546 workshops in Rivne. 95% of them were small craft workers. The workshops with employed labour force was an exception to the rules. The heroes of this book are several small-scale artisans and merchants. Their destinies, and those of the proletarians, have been contextualized in the record of everyday life and social history. The latter is manifested in a rapidly increasing prostitution in the city during the years of the 1929–1933 global economic crisis when living standards hit the lows not seen since the time of the First World War.

Comprising a majority of the city's population, Jewish representatives meaningfully participated in the activities of local self-government bodies. Attempts to sideline this national minority from government institutions marked one of the trends in the socio-political life of the Volhynian Voivodeship in the 1930s.

The “roots”, social and cultural background, provided an ontic cause for the integration and interaction of Jews and centered around a faith-based gmina. Together with Jews of the city, it also included those living in the nearby gminy in Aleksandriya, Dyadkovichi, and Kleven.

Religious gminy (kahals) performed a number of functions based on the “communal interaction” principles. The authority of the orthodox Jews in kahals was not appreciated unconditionally by the Rivne Jews. A significant part of them kept abreast with the then-popular liberal politics. United into various partisan institutions, they demanded that the religious communities be restructured into ethnic ones. This claim revealed a modern understanding of Jewry not as a religious community but as an independent, full-fledged nation.

The Jews of Rivne worked together in numerous professional and non-governmental organizations. Among them, most evident activities included care for pregnant women, orphaned children, or the elderly. Equally highly esteemed were institutions patronizing the education of children or encouraging Jewish youth to learn vocations. Other popular endeavours were scouting and catering for the needs of the Jewish poor.

The “walls” of the Rivne Shtetl were shaken with the outburst of the Second World War when the atheistic USSR occupied Western Ukraine. Like other ethnic groups, Jews found themselves under the oppression of a totalitarian machine. True, in the short-lived Sovietization, they even “savoured” some civic equality, a principle that was rejected in Poland in the second half of the 1930s.

The occupation of Rivne by forces of Third Reich was the final drama of the city’s Jewish history. The massacre of 17,500 of Jews at Sosonky forest in November 1941 and the cruel murder of more than 5,000 prisoners of the Rivne ghetto in July 1942 sounded the criminal chords in “the Final Solution to the Jewish Question”.

The Jewish Rivne vanished...

Наукове видання

RÓWNE:
ОБРИСИ
ЗНИКЛОГО
МІСТА

Максим Гон

Видання 2-ге

Технічний редактор
Віталій Власюк

Літературний редактор
Світлана Наумець

Підписано до друку 18.03.2019 р. Формат 70x100 1/16. Папір офсет.

Гарнітура «PT Serif». Друк офсет.

Ум. друк. арк. 13,0. Наклад 300 пр. Зам. 14.

Видавництво «Волинські береги».

33028 м. Рівне, вул. 16 Липня, 38; тел./факс: (0362) 62-03-97;

e-mail: obereg197@ukr.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи ДК № 270 від 07.12.2000 р.

Надруковано в друкарні видавництва «Волинські береги».